

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ**

Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Кол жазма укугунда

УДК: 821:82.6 (575.2) (043.3)

АЖЫБАЕВ АРТУР ШАРАПИДИНОВИЧ

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН
ӨНУГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ**

Адистиги 10.01.01 - кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

**Илимий жетекчи:
ф.и.д., профессор, КР УИАнын
академиги А.Акматалиев**

Бишкек-2024

КИРИШҮҮ	3
1-БАП. ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	
1.1. Маселенин изилдениш тарыхы.....	8
1.2. Эпистолярдык форманын генезиси, классификациясы, жанрдык табияты.....	25
Биринчи баптын жыйынтыгы.....	45
2-БАП. КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН БАШАТ-БУЛАКТАРЫ	
2.1. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма – изилдөөнүн объектиси катары.....	46
2.2. Жеке адабий каттардын спецификасы.....	69
Экинчи баптын жыйынтыгы.....	79
3-БАП: КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА КӨРКӨМ ФУНКЦИЯЛАРЫ	
3.1. Кыргыз адабиятынын поэзия, проза жанрындагы эпистолярдык форма.....	80
3.2. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын функциялары.....	124
Үчүнчү главанын жыйынтыгы.....	153
КОРУТУНДУ	153
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР	158

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Адабий көркөм чыгармачылыкта кат формасын колдонуу байыркы мезгилдерде эле колго алынган. Антикадагы адабий салт боюнча каттар ойду жана сезимдерди билдирүүдө башка жанрлардан кем калышпай, учурашуу менен башталган бардык чыгармаларды өз ичине камтып, формасынын ар түрдүүлүгү менен айырмаланып турган. Бирок, күндөлүк кат менен адабий каттардын жанрдык чегинде бүдөмүк учурлар көп болгон. Себеби, белгилүү бир учурга, белгилүү бир адамга карата жазылган каттар, сырткы формасы боюнча жеке адамга багытталганы менен түпкү максатында жалпы окурманга арналгандыктан, алар дароо адабий-публицисттик чыгармачылыктын энчисине айланып кеткен. Ошондуктан, изилдөөчү А.Н.Семёнов: “Антикалык маданияттын эпистолярдык жанрга болгон мамилеси, чынында, каттын авторунун болуп өткөн окуя тууралуу маалыматтарды гана жеткирбестен, анын каты башка замандаштарына, жада калса кийинки доордогу адамдарга да жеткиликтүү болот деген ишенимде болушкан” [140, 14-б.], - дейт.

Кат жазуу өнөрүнүн мейкиндик-мезгилдик алкактагы ордун туура түшүнгөн антикалык сөз чеберлери анын талаптарын, спецификасын так сактоого умтулушкан.

Негизинен, эпистолярдык форманы иликтөө иштери тарыхый-маданий багытта, тилдик аспектиде жана көркөм адабият жаатында колго алынгандыгын көрүүгө болот. Бирок, мындай иликтөөлөр дүйнөлүк, орус жана башка элдердин адабият таануу илимдеринин алкагында аткарылып келгендигин эске алсак, анда кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын табияты иликтенбей, аткарган функцияларынын “бүдөмүк” бойдон тургандыгы көрүнөт. Башкача айтканда, кыргыз адабиятындагы аталган форманын максат-милдеттери, колдонулуш өзгөчөлүктөрү, теориялык-практикалык маселелери ушул кезге чейин комплекстүү талдоого алынбай келген. Ошентип, адабий көркөм чыгармачылыкта антикалык баалуулуктардан суурулуп чыгып, анын

өнүгүшүнө өз салымын кошкон, жеке спецификалуу жанрдык белгилерге, типтерге жана түрлөргө бөлүнгөн эпистолярдык формага кыргыз адабиятында дээрлик көңүл бурулбай келген.

Учурунда европа адабиятында кеңири колдонулуп жүрсө да, изилдөөчү А.Сарафанова таамай белгилегендей, “Жеке адамдын жан дүйнөсүн ачып берүүдө европа романдарынын башында туруп, антикадан берки адабий кызыкчылыкты туудурган бул жанр XVIII кылымдын акырына чейин гана жашап, андан кийин адабий чөйрөдөн четтеген” [136] Бирок, эпистолярдык форма көркөм чыгармачылыкта колдонуудан таптакыр чыгып калган эмес. Анын айрым түрлөрү бүгүнкү мезгилдин адабий туундуларында да кеңири колдонулуп келе жатат. Буга карабастан, аталган форманын илимий-теориялык базасы, жанр катары бөтөнчөлүктөрү, классификациясы тууралуу атайын изилдөөлөрдүн жоктугу – улуттук адабияттагы эпистолярдык форманын табиятын толук жана ар тараптуу түшүнүүгө өз кедергисин тийгизип келет. Демек, эпистолярдык форманын кыргыз адабиятындагы колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, жанрдык табиятын, орду менен ролун, өнүгүү тенденцияларын, түрлөрү менен формаларын ар тараптан ачып көрсөтүү – илимий ишибиздин актуалдуулугун туюндурат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий изилдөө багытына жана илимий демилгесине шайкеш тандалып, аткарылды.

Илимий иштин максаты жана милдеттери. Иштин максаты – кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденцияларын ар тараптан ачып көрсөтүүдө турат.

Көздөгөн максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер алдыга коюлду:

1. Эпистолярдык форманын изилдениш тарыхына байланыштуу эмгектерди анализдөө;

2. Эпистолярдык форманын жанрдык аныктамаларын, жеке өзүнө таандык белгилерин, түрлөрүн жана өнүгүү тарыхын талдоого алуу;
3. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын генезисин, өнүгүү багыттарын талдоого алуу;
4. Жеке адабий каттардын спецификасын, өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү;
5. Кыргыз адабиятынын поэзия, проза жанрындагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденцияларын талдоого алуу;
6. Кыргыз адабиятынын жанрындагы эпистолярдык форманын функцияларын анализдөө.

Илимий иштин жаңычылдыгы. Илимий иште алгачкы жолу кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын колдонулуш өзгөчөлүктөрү анализге алынды. Улуттук адабияттагы эпистолярдык форманын генезисине кайрылып, анын башаты элдик оозеки чыгармачылык менен таш жазма эстеликтеринде жаткандыгы аныкталды. Кат формасынын көркөм адабиятындагы эпистолярдык форманын жанрдык табиятын ачып берүү аракети көрүлдү. Каттарды колдонуунун илимий-теориялык аспектиери талдоого алынып, көркөм чыгарманын тутумундагы ээлеген орду аныкталды. Поэзия жана проза жанрындагы каттардын өнүгүү тенденциялары ачылып берилди.

Илимий иштин теориялык мааниси. Диссертациялык иштин материалдары кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын орду менен ролу тууралуу келечекте жүргүзүлүүчү илимий изилдөө иштерине теориялык жактан өбөлгө болуп бере алат.

Илимий иштин практикалык мааниси. Изилдөөдө алынган негизги жыйынтыктар жогорку окуу жайларында, орто мектептерде адабият сабагы илимий окууларды уюштурууда, курстук жана квалификациялык иштерди аткарууда материал болуп бере алат. Филология багытындагы студенттерге, изденүүчүлөргө, аспиранттарга жана окумуштуу-методисттердин иштерине илимий-методикалык маалымат катары салымын кошот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Эпистолярдык форма – адам баласынын тили пайда болгонго чейин эле күндөлүк-турмуштук мамилелерде, маалымат берүү процессинде колдонулган, кийинчерээк, философиянын, дидактиканын, анан барып көркөм адабиятка оогон чыгармачылыктын өз алдынча жанрларынын бири;

2. Кат менен жазуунун генезиси бир: биринен экинчисин ажыратып кароого мүмкүн эмес. Эпистолярдык форманын жанрдык табиятын туюндурган аныктамалары, спецификалуу белгилери, түшүнүктөрү, жеке түзүлүшү, өнүгүү тенденциялары бар;

3. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын бир бутагы элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө жатса, экинчи бутагы таш жазма эстеликтеринде, эпиграфияларда жолугат. Үчүнчү бутагын жазгыч акындардын чыгармачылыгынан көрүүгө болот;

4. Адабий каттар – калемгерлерин жеке чыгармачылык тагдырларын, алардын оош-кыйыштуу учурларын, башка калемгерлер менен болгон мамилелерин таамай көрсөтүүчү жанр;

5. Кыргыз адабиятынын поэзия, проза жанрында эпистолярдык форма лирикалык каармандардын кайрылуусун, үмүт-тилектерин, көз караштарын, жагдай-шарттарын билдирүүдө, кат формасындагы арноо ырларын жазууда, сатиралык формадагы кайрылуу ырларын, поэмаларын жазууда кеңири колдонулган;

6. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма ар түрдүү кызматтарды аткарат: сюжетти өнүктүрөт, каармандардын ички дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү көрсөтөт, психологиялык ал-абалдарын чагылдырат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациядагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденциялары, жанрдык табияты, поэзиядагы, прозадагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү, аткарган функциялары тууралуу сунушталган илимий-теориялык көз караштар изденүүчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациядан алынган илимий жыйынтыктар баяндама түрүндө

Ч.Айтматовдун 95 жылдыгына карата “Манас жана Чыңгыз: улуттук нарк-насил, элдик таалим-тарбия жана ааламдашуу” жана академик Б.М.Юнусалиевдин 110 жылдыгына карата “Б.М.Юнусалиев – улуу агартуучу” аталышындагы эл аралык илимий-практикалык конференцияда, КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту өткөргөн илимий – практикалык конференцияларда, семинарларда чагылдырылды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын илимий макалаларда толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн негизги жоболору сегиз (8) публикацияда ачылып берилди. Тема боюнча жарык көргөн макалалардын жалпы баллы – 120.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, алты бөлүмдөн, баптар боюнча кыска корутундулардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин негизги бөлүгүнүн көлөмү – 157 бетти, адабияттардын тизмеси кошулганда 175 бетти түзөт.

1-БАП. ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Маселенин изилдениш тарыхы

Кат түрүндөгү чыгармалардын изилдениш тарыхы миңдеген кылымдарды камтыйт. Аталган жанр адам оюн чагылдыруунун конкреттүү бир формасы катары узак тарыхый-эволюциялык өнүгүүнү башынан кечирген.

Эпистолярдык форманын табиятын системага салып, жанр катары калыптануусунун ийге келтирүүдө байыркы грек ойчулдарынын аракеттери зор болгон. Алар күндөлүк турмушта колдонулган жөнөкөй каттардын мазмунун тереңдетип, алгач публицистикада, дидактикада, анан көркөм чыгармачылыкта колдонууга ылайык келген ийкемдүү жанрга айландырышкан. Бирок антика доорундагы каттар ал мезгилдеги адабий формалардын так аныкталбагандыгына байланыштуу лирикалык ырлардын, гезиттик очерктердин, күндөлүктөрдүн, философиялык трактаттардын милдеттерин аткара берген.

Кат – сөз өнөрүнүн өзгөчө түрү деп бааланып, анын түрлөрү, формалары, тематикалык багыттары боюнча атайын үлгүлөрү иштелип чыккан. Бул жагдай күндөлүк турмуштагы каттарды колдонуунун теориялык-практикалык чөйрөсүн кеңейткен. Натыйжада, гректердин “epistola” сөзү “кат” деген маанини туюндурса, кат түрүндөгү чыгармалар “эпистолагаграфия” деп белгиленип, өз алдынча жанр катары калыптануусуна жол ачылган. Ошондон улам, окумуштуу Я.Любарский кат түрүндөгү чыгармаларды өз алдынча жанр экендигин көрсөтүп: “Эпистолагаграфия – эпос же лирика сындуу адабий турмушта байыртадан бери жашап келген карт жанр” [105, с. 214-218], - дейт.

Кат жазуу – стилистикалык жактан иштелип чыккан сөз искусствосунун чен-өлчөмдөрүнө баш ийген. Акырындык менен кат реалдуу күндөлүк кат алышуунун чегинен чыгып, философиялык үгүттөөнүн жана илимий трактаттын шарттуу формасына айланат. Бизге келип жеткен Сократтын, Платондун, Аристотельдин каттары дал ушундай философиялык мазмунду

камтып, б.з.ч. IV к. таандык деп эсептелет. Сократ менен Платондун каттары ошол кездеги коомдук-саясий окуяларга түздөн-түз байланыштуу болгон.

Эпистолярдык форманын философиялык багыты кийинчерээк насаат каттарын колго алууга шарт түзгөн. Натыйжада Эпикурдун Геродотко, Пифоклга жана Менекейге жазган үч каты насаат формасында берилген. Ал өзүнүн философиялык көз караштарын, дүйнө түшүнүктөрүн, адам баласынын адеп-ахлактык ал-абалын ушул үч каттын негизинде чагылдырат. Ал тургай, катты кантип жазуу керек деген маселе да насаат каттарын жазган философтордун көңүл чордонунда болгон. Натыйжада алар кат жазуудагы төмөнкүдөй кеп-кеңештерди айтып чыгышкан:

- Кат – диалог сымал адам баласынын адеп-ахлагын толук чагылдырышы керек. Анткени, катты адам жан-дүйнөсү менен жазат. Сөз өнөрүнүн бардык түрлөрүндө жазуучунун жан дүйнөсүн көрүүгө болот, бирок катта жан дүйнө көбүрөөк байкалат;
- Кат жазууда анын стилинен сырткары предмети боло турганын билүү зарыл. Эгерде кимдир бирөө катында табият тууралуу жаза турган болсо, анда анын жазганы кат деп эсептелбейт. Анткени, кат – жөнөкөй сөздөр менен жазыла турган достуктун белгиси;
- Каттын көркөмдүгү анын достукка данакерлигинде жана макал-лакаптардын молдугунда турат. Макалдар кандай жөнөкөй жана терең болгон сыңары, каттын тереңдиги – анын жөнөкөйлүгүндө;
- Каттын түзүлүшү эки нерсени камтышы керек: көркөмдүүлүк жана кыскалык [108, с. 5-26].

Кат жазуудагы мындай акыл-насааттар эпистолярдык форманын туруктуу үлгүлөрүнүн иштелип чыгышына шарт түзгөн. Ал тургай, катты тапшырык (заказ) менен жаздыруу иши колго алынган.

Каттын башталышы жана аягы калыпка салынган үлгү боюнча жазылган. Каттардын мазмуну эң негизги маселе боюнча ойду так, кыска жана жөнөкөй берүүнү талап кылган. Каттын башында автору, анан адресанты

жазылып, андан кийин учурашуу, ал-абалды суроо менен негизги маселеге өтүү талабы коюлган. Каттын соңу ийгилик жана ден соолук каалоо менен аяктаган.

“Антикадагы эпистолография” деген очеркте: “Каттардын мазмуну жана түзүлүшү белгилүү бир талапка баш иет: анда эң маанилүү нерселер гана кыска, так жазылышы шарт. Баш-аягы үлгүгө салынып, адегенде, автордун аты-жөнү, багыттаган тарабынын ысымы жазылып, аягы каалоо-тилек менен бүтүшү керек [16, с. 285], - деп көрсөтүлөт. Мындай талаптар антикалык адабияттын поэзия жанрында өзгөчө орунду ээлеген. Ал учурдагы поэзия лирикалык, эпикалык, философиялык жана дидактикалык мазмунду камтып, формалык жактан көлөмү чакан ырлар, мазмундуу лиро-эпикалык поэмалар жана акыл-насаат түрүндөгү дидактикалык чыгармалар тибинде калыптанган. Албетте, булардын арасында кат түрүндөгү ырлар да болгон.

Эң алгачкы кат түрүндөгү ыр антикалык акын, философ Гораций Флактын калемине таандык деп эсеплетип, “Пизондорго кайрылуу” деген аталыш менен белгилүү. Аталган чыгарма Горацийдин чыгармачылыгынын соңку этабын түзөт. Буга чейин акын сатира, ода жанрлары менен алектенип, кийинчерээк эпистолярдык формага кайрылган.

Чынында, Гораций Флактын “Пизондорго кайрылуусу” эки китептен турат. Биринчи китебине акындын 20 ыры топтоштурулуп, алардын көбү кат формасында жазылган. Мазмундук жактан алганда, анда турмуштук маселелер менен коомдук-саясий темаларга кеңири орун берилген. Экинчи китеби ыр түрүндөгү үч каттан турат. Алар: “Августка”, “Флорага” жана “Пизондорго кайрылуу” деп аталган.

“Пизондорго кайрылуу” – акындын замандашы, поэзия менен алектенген Луций Пизондун уулдарына арналган. Анда автор поэзия тууралуу сөз кылып, ыр жазуунун талаптары, акындык өнөрдүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө жеке ойлорун ортого салат. Чыгарманын өзөгү б.з.ч. III к. аягында жашап өткөн грек акыны Неоптолемдин “Поэзия тууралуу” [81] деген трактатына негизделгени менен, көбүнчө анын поэзия жөнүндөгү жеке байкоолорун

камтыйт. Ал эми чыгарманын кат түрүндө берилиши, биринчиден, акындын диалог формасында баарлашууга мүмкүндүк түзсө, экинчиден, ошол мезгилдеги көз караштарга ылайык, эпистолярдык формадагы чыгармалар мезгилдерди карытып, кийинки муундагы окурмандарга калат деген терең ишенимге негизделген.

Эгерде, байыркы Грецияда кат түрүндөгү ырлардын баштоочусу Гораций Флакк деп эсептелсе, байыркы Египетте кат түрүндөгү ырлардын баштоочусу Джедкара Исеси фараонун айтышат. Ал өзүнүн кол алдындагыларына көптөгөн каттарды жазып калтырган. Каттарынын көпчүлүгү насаат мүнөзүндө болгон. Ошентип, каттар антика мезгилинде эле адабий чыгармачылыктын ар түрдүү жанрларында, анын ичинде поэзия жанрында кеңири колдонула баштаган.

Антикадан башат алган кат жазуу салтында “эпистолярдык этикет” сындуу элементтерге зор маани берилген. Алар өз алдынча жыйнактарга топтолуп, нуска катары кийинки муунга өткөрүлүп турган. Натыйжада, кат жазуу боюнча атайын илимий-методикалык эмгектер жарала баштайт.

Байыркы кат жазуу боюнча колдонмолордо эпистолярдык форма – “диалогдун тең жарымы” [32, с. 78-88], - деп эсептелип, оозеки баарлашуу менен кат жазуу формасынын өз алдынчалыгын бөлүп көрсөтүү аракети жасалган. Аристотелдин окуучусу Артемон катты оозеки байланыштын ордуна колдонулуучу кептин түрү деп аныктап: “...диалогго караганда кат терең иштеп чыгууга муктаж; диалог даярдыксыз айтылып, кепти туурайт, кат белек сымал кылдат жазылып жөнөтүлөт” [108, с. 5-26], - дейт.

Катты диалогдон айырмалоонун дагы бир тарабы – анда адам баласынын адеп-ахлактык бейнеси таамай чагылдырылып, ар бир кат жазган адам өзүнүн жан-дүйнөсүнүн тереңдигин көрсөтөт деген ишеним болгон.

Философиядагы эллинисттик доор [175] деген мезгилден тартып, каттарды жазуу боюнча илимий-методикалык колдонмолор пайда болот. Эң алгачкы жарык көргөн эмгек б.з. II кылымда жаралып, «Каттардын типтери»

[63], - деп аталган. Ал учурда эпистолярдык форма өз алдынча “эркин чыгармачылыктын искусствосу” деп саналып, таалим-тарбиянын бир бөлүгү катары саналган.

Риторикалык мектептерде кат жазуу искусствосу колго алынып, конкреттүү тема боюнча кат жазуунун ыкмалары үйрөтүлгөн. Гректердин мындай аракеттери эпистолярдык форманын стилдик жактан калыптанышын жолго коюп, оозеки кептен жазуу кебинин бир формасы катары каттын бөлүнүп чыгуусун шарттаган. Этикалык темадагы каттар, тескерисинче, риториканын таасирине дуушар болуп, чечендик функцияларды өзүнө алган. Интимдүү кат алышуунун ыкмасы окурмандардын кеңири катмарына эмоционалдык кайрылуунун формасы катары кызмат кылып турган.

Мындай эрежелердин айрымдары кат жазуунун кырдаалынан көз каранды болгон. Мисалы, бийликтегилер үчүн каттын ыйгарым түрү колдонулса, анда адресаттын аты-жөнүн биринчи сапка жазуу, анын даражасына ылайык келген сый-урмат сөздөрүн кошо жазуу талабы коюлган. Ал эми жеке каттарда күнүмдүк маселелер камтылып, анын жөнөкөйлүгү – макал-лакаптардын молдугу менен аныкталган.

Ошентип, эпистолярдык форманын антикалык доордогу өнүгүү этабы каттардын жанрдык-тематикалык жактан системага салынышы, анын туруктуу үлгүлөрүнүн пайда болушу, кат жазуунун атайын эрежелеринин иштелип чыгышы менен мүнөздөлсө, Орто кылымдагы эпистолярдык форма каттарга мүнөздүү болгон жанрдык-тематикалык, типологиялык-классификациялык иш-аракеттердин андан ары өөрчүшү менен көзгө урунат.

“Эпистолярдык жанрдын тарыхы” деген эмгекте: “Орто кылымдагы эпистолярдык форма публицистиканын алгылыктуу жанры деп эсептелип, чиркөөлөр ортосундагы диний байланыштын каражатына айланат” [72], - деп көрсөтүлөт. Анткени, ал доордун өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу мамлекеттик жана коомдук иштерде дин канондору башкы орунда турган. Бул мезгил тарыхта “Византиялык доор” деп белгиленип, айрым адабияттарда [89]

эпистолярдык жанрдын өнүгүүсүндөгү “византиялык этап” деген дагы аталышка ээ болгон.

Антикалык же эллинизм доорундагы эпистолярдык жетишкендиктер, айрыкча, каттардын стилистикалык эрежелери Орто кылымда кескин өзгөрүүгө дуушарланат. Жеке жана ишкерлик каттар стилдик жактан жаңы формага ээ болот. Каттын мазмунундагы сылыктык византиялыктардын титулдарды көкөлөтүүсүнүн таасиринде өз маанисин жогото баштайт. Анткени, “Титул – тирүү адамды абстракцияга айландырган, эгерде гректер катты атасына, бир тууганына ж.б. кайрылуу менен баштаса, византиялыктар «Кудай колдогон», “Улуу Даражалуу” деген кайрылуулар менен баштаган” [109], - дейт изилдөөчү Т.А. Миллер.

Жалпы жонунан, Орто кылымдагы эпистолярдык форманын өнүгүүсүндө эки тенденция байкалат:

1. Калемгерлердин философиялык, этикалык-эстетикалык көз караштарын билдирүү үчүн эпистолярдык формага кайрылган учуру. Бул тенденцияга ылайык, эпистолярдык форма чиркөө башчыларынын дидактикалык кайрылуу каттары, авторлордун ойдон чыгарылган риторикалык каттары аркылуу өнүгүп жүрүп отурган.

Изилдөөчү Т.В.Куш аталган доордогу катка мүнөздүү жанрдык өзгөчөлүктөрдүн бири катары достук каттарынын колго алынышын белгилеп: “Каттын бул түрү Византия коомчулугу үчүн интеллектуалдык баарлашуунун бир түрү катары кызмат кылып, элитардык мүнөзү менен айырмаланып турган” [89], - деп белгилейт.

2. Эпистолярдык форманын көркөм чыгармачылыктын өз алдынча жанры катары өнүктүрүлүшү. Бул тенденцияга ылайык, эпистолярдык форма Орто кылым адабиятында башат алган “сентиментализм” багытын өөрчүтүүгө көмөктөшкөн.

Сентименталдык адабият жан дүйнөгө кайрылууну алдыңкы орунга койгондуктан, “...анда адам баласынын ички дүйнөсүнө көңүл бурулуп, адам

баласынын ынак сезимдерин чагылдыруу башкы орунга чыккан” [165, с. 488], - дейт изилдөөчү О.М.Фрейденберг. Чыгармачылыктагы катты колдонуунун жанрдык алкагы кеңейип, көркөм адабиятта “кат түрүндөгү романдар” деген жаңы түшүнүк пайда болот. Мындай романдар аркылуу авторлор өз каармандарынын ички дүйнөсүнүн тазалыгын, ачыктыгын, нукуралыгын ачып берүүгө умтулушкан.

Кайра жаралуу доорундагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденцияларына назар салсак, биринчи кезекте, ал XVII – XVIII кылымдардагы интеллектуалдык баарлашуунун ыкмасы катарында өз кызматын уланткандыгын көрөбүз. Буга мисал, француз адабиятчысы, математик жана физик Блез Паскальдын он сегиз каттан турган “Провинциалга кат” чыгармасын айтууга татыктуу. Анда католик чиркөөсүнүн янсенисттер деген кыймылдын өкүлдөрү менен иезуиттердин ортосундагы диний талаш-тартыштар чагылдырылат.

Батыш адабиятындагы мындай тенденциялар канатташ жашаган элдерге да өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Айталы, орус элдеринин адабий турмушунда кат формасы байыртадан эле маанилүү орун ээлеген. Окумуштуу А.В.Курьянович: “...эпистолярдык адабият байыркы мезгилдерде эле пайда болуп, орус жазуусунун башаты менен киндиктеш тургандыгына карабастан, ал коомдук-тарыхый көрүнүш катары эволюциялык өнүгүү жолун өз башынан кечирген” [86], - деп мүнөздөсө, изилдөөчү А.С.Дёмин XV–XVII кылымдар аралыгындагы орус коомчулугундагы кат жазуу боюнча эрежелерди камтыган эмгектерди анализдеп, алардын кол жазма үлгүсүндөгү 170 түрүн тапкандыгын жазат. Булардын ичинен 136 каттын түп нускасы сакталып, калгандары айрым эмгектердин ичинде эскертилгендигин айтат [46].

XVIII кылымдагы орус адабиятында эпистолярдык жанр кеңири өнүгүү жолуна түшүп, каттын стилдери боюнча атайын эмгектер пайда болот. Айталы, Н.Г.Кургановдун “Писмовник” деген эмгеги төрт ирет кайталанып басылып чыгат.

1829-жылы жарык көргөн “Новом и полном письмовнике, или всеобщем секретаре, содержащим в себе письмо: известительные, советы подающие, обличительные...” деген эмгекте: “Кат алыстагыларга маалымат берүү үчүн иштелип чыккан. Ал бири-биринен алыс жайгашкан адамдарды көз алдыга тартып, оозеки сүйлөшүүнүн ордуна колдонулат. Кат жазуу өнөрү коомдогу бардык байланыштарды жөнгө салуу каражатынын милдетин аткарат” [117, 480], - деп көрсөтүлөт. Бул эмгектин авторлору кат жазуудагы стилистикалык талаптардын так сакталышын көздөп: “...кат түзүлүшү ашкере тамашалуу, же ашкере салабаттуу болбошу керек, ал кадимки сүйлөшүүгө окшош болушу керек” [182] - деген талапты коюшат.

1889-жылы жарык көргөн “Сборник советов и наставлений” деген эмгекте эпистолярдык этикетти сактоонун төмөнкүдөй белгилери көрсөтүлөт: “Ар бир кат, аны ким жазгандыгына карабастан, жазган кишинин адеп-ахлактык бейнесин чагылдырып, билим деңгээлинин көрсөткүчүн туюндурат. Ошол үчүн кат жазууда өтө кылдат болуп, адеп-ахлактык даража – акылдуулуктун акыйкат чындыгы экендигин эстен чыгарбоо зарыл” [10, с.192].

1890-жылы жарык көргөн “Жизнь в свете, дома и при дворе” деген эмгекте кат жазуу ишмердигине төмөнкүдөй талаптар коюлган: “...катты кимге багытталганына карап, ага тиешелүү предметтер, аны кызыктырган маселелер тууралуу гана жазуу керек. Андан соң, өзүң жөнүндө маалымат берип, өзүңдү курчаган жагдай-шартты билдирүү зарыл. Соңунда, кат багытталган тарапка кайрылып, жолугушканга чейин ага эсендик каалоо керек” [59].

Мында каттын структуралык түзүлүшү кандайча болушу керек деген суроого жооп берилип, автордун айта турган оюнун ырааттуулугу көрсөтүлгөн.

Ошентип, XIX кылымда орус адабиятындагы эпистолярдык форма кеңири кулачын жайып, кат түрүндөгү ырлардын “гүлдөгөн” доору катары тарыхта белгилүү болуп калды. Бул мезгилде ыр түрүндөгү кайрылуу каттарынын тематикасы кеңейет. Н.М.Карамзиндин, А.С.Пушкиндин чыгармачылыгында философиялык, салтанаттык, сүйүү жана махабат

темасындагы эпистолярдык чыгармалар жаралат. Айталы, “Евгений Онегин” романындагы Татьянанын Онегинге, Онегиндин Татьянага жазган каттарында каармандардын ички толкундоолору, ынак сезимдери, эмоционалдуулугу жана нукуралуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Кат жанры акынга сүйүшкөндөрдүн нукура жүздөрүн, толкундоолорун жана күтүүлөрүн чагылдырууга жардам берген. Же изилдөөчү В.М. Головконун сөзү менен айтканда, “...чыгарманын тутумундагы каттар сюжеттин элементинин милдетин аткарып, маанилүү мазмундук каражат катары кызмат кылат” [43, с. 117].

Улуу акын С. Есениндин чыгармачылыгында да эпистолярдык форма өзгөчө орунда турган. Ал кат формасын колдонууга жаңылык киргизип, кат аркылуу поэзияга сүйлөшүү стилин, интонациясын, баяндоонун түрүн өзгөртүүгө умтулат. Анын “Энеме кат”, “Жооп кат”, “Чоң атама кат”, “Эжеме кат” деген чыгармаларында эпистолярдык форманын жаңычыл табылгалары көзгө урунат.

С. Есениндин кат түрүндөгү чыгармалары терең эмоционалдык-руханий абалда жүргөндө жазылган чыгармалары катары каралат. Андыктан, Есениндин каттары анын чыгармачылыгынын күзгүсү, жан дүйнөсүнүн чагылышы деп карап, акындын сезимдерин, ойлорун, толгонууларын туура түшүнүүгө жардам берет. Акындын лирикалык мүнөздөгү чыгармалары өзүнө оозеки жана диалогдук кепти камтып, “кат түрүндөгү сүйлөшүү” форматын өнүктүргөндүгү байкалат.

Ошентип, орус адабиятынын тарыхында ыр түрүндөгү кайрылуулардын ичинен достук жана лирикалык кайрылуу ырлары кеңири тарап, айрыкча, ренессанс жана классицизм доорунда кайрылуу каттарынын ролу жогору болгон.

Спецификалык жактан ыр түрүндөгү кайрылуулардын төмөнкүдөй үч түрү актуалдуу болгон:

- Ыр түрүндөгү достук кайрылуулары;
- Ыр түрүндөгү лирикалык кайрылуулар;

- Үр түрүндөгү сатиралык кайрылуулар.

Үр түрүндөгү кайрылуу каттарынын мындай майда жанрларга ажырап кетиши кайрылуу каттарынын максаты менен мазмундук-тематикалык өзөгүнөн көз каранды болгондой туюлат.

Көрүнүп тургандай, орус элдерине тиешелүү эпистолярдык форма боюнча жазылган эмгектерде кат жазууда так сактай турган эрежелер спецификалуу мүнөзгө ээ болгон. Спецификалуу дегенибиз – антикадан бери келе жаткан кат формаларына мүнөздүү белгилердин андан ары өнүктүрүлүшү, кат жазуу процессиндеги так сактала турган атайын эреже-топтомдордун, талаптардын иштелип чыгышы десек туура болчудай.

Канатташ казак адабиятындагы эпистолярдык форманын табиятын талдоого алган эмгектердин бири М.Ауэзов атындагы адабият жана искусство институтунун кызматкери Ж.Т.Калижарованын “Казак адабиятындагы эпистолярдык жанрдын тарыхы” (2017) аттуу изилдөөсү негизги орунда турат. Анда автор казак адабиятынын атактуу өкүлдөрүнүн эпистолярдык мурастары анализге алынат.

Келтирилген жагдайлардан улам, эпистолярдык форманын теориялык-методологиялык негиздерин камтыган илимий эмгектер бир канча багыт боюнча жүргүзүлгөндүгүн айтууга болот. Бир жагынан, эпистолярдык форманын стилдик өзгөчөлүктөрү А.В.Курьянович [86], О.Ф.Нижникова [112], О.Ф.Цыцарина [171] иликтешсе, аталган форманын композициялык түзүлүшүн окумуштуулар Н.В.Глухих [44], А.Н.Ковалёва [95], И.Р.Гальперин [40] тарабынан талдоого алынган.

Эпистолярдык форманын диалогдук касиетин окумуштуу Е.В.Кокунина [96] анализге алса, эпистолярдык жанрдын предметин окумуштуу-лингвист Т.А.Миллер [108] иликтөөгө алган.

Эпистолярдык форманын теориялык жана тексттик аспектилери илимпоздор Б.О.Корман [98], В.В.Виноградов [39], М.М.Бахтин [31], С.П.Степанов [149] жана башкалар тарабынан анализге алынган.

Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын табияты тууралуу системалуу теориялык иликтөөлөр азыркча аткарыла элек. Ошондой болсо да, тигил же бул көркөм чыгарманы, же адабияттын өнүгүшүндөгү конкреттүү бир этапты же калемгерлердин жеке чыгармачылыгын анализге алган адабиятчы-окумуштуулардын айрым бир эмгектеринде кат формасына байланышкан маалыматтарды кездештирүүгө болот. Дал ошол маалыматтар кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма тууралуу илимий-теориялык көз караштардын башатын түзүү менен биз талдоого алып жаткан темага негиз болуп бере алышат.

Эгерде, эволюциялык жактан алганда, кыргыз профессионал жазма адабиятындагы эпистолярдык формага байланыштуу маалыматтар адабиятыбыз жаңыдан калыптанып келе жаткан мезгилдеги айрым авторлордун көркөм туундуларына байланыштуу айтылгандыгын көрөбүз. Айталы, адабиятчы-сынчы К. Артыкбаев “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” аттуу эмгегинде адабиятыбыздын алгачкы карлыгачтарынын бири С.Карачевдин “Эркесиз күндөрдө” аттуу повестинин ийгилик-кемчиликтерин талдоого алып, чыгарманын баш каарманы Жыпар жөнүндө маалымат берет: “Кат билген, сүйүү эркиндиги үчүн колунан келишинче күрөшкөн эстүү кыз. Сүйгөн жигити Жунушка кат жазып, аны менен качып кетүүгө аракет кылат. Жунушун ашуудан күтүп, акыры келбеген соң, Мамырбайдын колунда кор болуп жүргөнчө деп өз жанын кыюуга батынат” [21, 80-б.], - деп жазат. Чынында, аталган чыгарманын каарманы Жыпар өз жанын кыйган эмес эле. Анын өлүмү минген атынын тайгаланып кетип, терең жарга кулап каза болгондугун көргөн Мамырбайдын жигиттеринин айтуусунан улам белгилүү болот.

Экинчи жагынан алганда, адабиятчы-сынчы К. Артыкбаев Жыпарды кат жазууга түрткү кылган жагдай-шарттарды, анын ички сезимдерин, умтулууларын көз жаздымда калтырып, повесттеги эпистолярдык формага терең маани бербей туруп: “Чыгармада образдын кыймыл-аракетин, ички

дүйнөсүн көрсөтүүнүн ордуна автордук баяндап берүү менен маалымдоо аракети үстөмдүк кылат” [21, 80-б.], - дейт.

Тилекке каршы, К.Артыкбаев Жыпардын кыймыл-аракетин, ички дүйнөсүн дал ошол кат аркылуу “маалымдап да”, “баяндап да” берүү максатын көздөгөн автордун позициясын эске алган эмес. Анткени, чыгармада кат үч ирет колдонулуп, алар эпистолярдык форманын “Ашыктык кат”, “Жооп кат” жана “Өтүнүч кат” формаларында жазылган. Булардын ар бирине мүнөздүү болгон спецификалуу талаптары, колдонулуш максаттары адабиятчынын көз жаздымында калган. Ошентип, К.Артыкбаев повесттеги “автордук баяндоо” менен “маалымдоо” аракетин “үстөмдүк кылган кемчилик” катары көрсөтөт. К.Артыкбаевдин бул тыянагын эпистолярдык форманын көркөм чыгармадагы “маалыматтык” функцияны аткарып тургандыгын эске албоо катары баалоого болот.

Арийне, С.Карачевдин аталган повестиндеги эпистолярдык форманын колдонулуш өзгөчөлүктөрү тууралуу диссертациялык иштин үчүнчү главасында кеңири токтолуу максатынан улам, адабиятчы-сынчынын келтирилген көз карашы кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма колдонулган төл башы чыгармалардагы каттардын колдонулушун анализге алган эң алгачкы илимий-теориялык аракет катары каралышы абзел.

Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө адабиятчы-сынчы К.Асаналиев да “Майдан” романынын майданында” [20] аттуу көлөмдүү макаласында кайрылып, жазуучу У.Абдукаимовдун “Майдан” романындагы эпистолярдык форманын колдонулуш өзгөчөлүктөрү тууралуу ой-пикирин ортого салат. Т.а. аталган романда колдонулган эпистолярдык форма тууралуу адабиятчы-сынчы Кеңешбек Асаналиев: “Бул – автордун манера күткөндүгүнөн эмес, сүрөттөлүп жаткан окуялардын бөтөнчөлүгүнө байланыштуу муктаждык”, - деп белгилеп, “...эпистолярдык форма романдын көп тармактуу сюжетинде коммуникативдик функцияны аткарат” [20] - деген жыйынтыкка келет.

Академик А.Эркебаев “Кыргыз поэзиясынын анталогиясына” (1999) баш сөз катары жазылган “Кыргыз поэзиясы кылымдардын кыйырында” аттуу макаласында Орток-түрк урууларына таандык болгон Кашкарлык Махмуддун атактуу сөздүгүнө кайрылып, анда колдонулган кат формасынын өзгөчөлүктөрү тууралуу айтат. Мунун өзү орток-түрк адабияттарына мүнөздүү болгон кат формасындагы чыгармалар “наме” деген арабча аталыш менен берилишин тастыктап: “Орто кылымдардагы түрк адабияты жалаң эле мактоодо даңктоо же акыл-насаат айтуу багытындагы поэтикалык чыгармалар эмес, Библиянын жана Чыгыштын белгилүү сюжеттерине негизделген махабат поэзиясынын үлгүлөрүн да жараткан” [188, 8-б.], - деп жазат. Алардын ичинде Хорезминин “Махабат намеси” да бар. Бул чыгарма ондон ашык каттардан турат.

Адабиятчы-сынчы Салижан Жигитов тээ 1930-жылдардагы кыргыз акындарынын чыгармачылыгын талдоого алып жатып, аларды “өз жан дүйнөлөрүнө тереңдеп кирбей, сырдаштык лирикасын көп жазбай келишкенин” [58] баса белгилеп, мындай көрүнүш объективдүү, субъективдүү себептерге байланыштуу болгондугун айтат.

Чынында эле, ошол 30-жылдары адабий чыгармачылыкта граждандык-саясий лирика, үгүт-насаат ырлары басымдуу болуп турган. Демек, мындай шартта кыргыз акындары өз жан дүйнөлөрүн чагылдыруудан тартынышкан. Качан гана “...өлкөдөгү тап күрөшү аяктап, калк тынч эмгекке баш коюп, баарынан да өзүн өзү аңдап-таануусу бир кыйла бийик деңгээлге көтөрүлүп калганда гана Аалы Токомбаев башка калемдештери менен катар өзүндөгү кайталанбас индивидуалдуу адамдык сезимдерге көңүл буруп, көркөм сөз менен фиксация кыла баштады” [58], - деп, С.Жигитов акындын айрым лирикалык ырларын анализге алат. Сынчынын айтканына караганда, “...30-жылдардын экинчи жарымында акындын жекече өмүрүнөн акыбети кайтпаган зор махаббат сезими өткөн көрүнөт” [58], - деп боолголоп, мисал катары А.Токомбаевдин “Жооп кат” деген ырын келтирет.

“Жооп кат” (1934-ж.) – чыныгы ашыглыктын, катуу өкүнүчтүн, кайра жазылбас таарынычтын ширөөсүнөн бүткөн ыр. Анда акын (лирикалык каарман) чын жүрөгү менен жалындап сүйгөн, бирок кайсы бир себептерден улам сүйүүнүн алдында кечирилгис күнөө кылган жакын адамына мурдагы ынтымакта бирге өткөн бактылуу күндөрдү эскертип, убадага бекем турбагандыгы үчүн аябай жемеге алат, ырайымсыз айыптайт, жек көргөнүн билдирет, эми сүйүү мамилеси биротоло бүткөнүн бар күчү менен кесе айтат” [58], - деп жазат.

Эпистолярдык форманын “Жооп кат” түрүндө жазылган бул ыр С.Жигитовдун пикирине караганда, “Мындай кескин бүтүмдү туталандырган биринчи ыза гана айттырса керек, анткени ушунчалык махаббат күйүтүн тээп чыгарган сезим жамгыр суусу сыңары бат бууланып кетчү жеңил сезим болушу мүмкүн эмес эле” [58], -дейт. Ошентип, С.Жигитовдун мындай пикири 30-жылдардагы эпистолярдык форманын лирикалык ырларды жаратуудагы таасири тууралуу айтылган көз караштардын катарын толуктайт.

Аталган форманын согуш мезгилиндеги өнүгүү тенденциялары академик О.Ибраимовдун “XX кылымдын кыргыз адабияты” (2013) аттуу эмгегинде “Согуш мезгилиндеги “Кабар каттары” поэзиянын эң алдыңкы жанры катары” деген главада кенири анализге алынат. Мында автор согуш лирикасындагы кат формасынын өнүмдүү жанрга айланышы каттардын мезгил талап кылган “ийкемдүү маалымат берүү” өзгөчөлүгү менен, ашыра айтканда, “интимдүү”, “ишенимдүү” абалды жаратуу өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта карап: “Акындардын кат формасына кайрылышы – согуш алааматы сүйүктүү иштеринен, досторунан алыстаткан адамдардын, аскерлердин жан дүйнөсүн дал өзүндөй көрсөтүү далалатынан улам келип чыккан” [65, с. 159], - дейт.

Экинчиден, О.Ибраимов согуш мезгилинде жаралган эпистолярдык формадагы акындардын ырларын мисал келтирип, ал ырлардагы элдик фольклордун таасирлерин баса белгилейт. Мисал катары, Ж.Бөкөнбаевдин

“Фронттон кат” чыгармасынын орусча котормосу алынып, бул ырдын акындар поэзиясынын таасиринде жазылгандыгы андагы туруктуу поэтикалык формалардан ачык көрүнөрүн айтат.

Үчүнчүдөн, О.Ибраимов согуш мезгилиндеги кат түрүндөгү ырлардын атайылап башкалардын атынан: селкилердин, ата-эненин, айрым учурда, бүткүл элдин атынан коллективдүү авторлордун аракети менен жазылган учурларын көрсөтүп, мындай ырларда катка мүнөздүү болгон монолог, автордук кеп сындуу элементтер акындын оюн тымызын туюндурган лирикалык каарманга жүктөлгөнүн баса белгилейт. Демек, “...согуш мезгилиндеги кат формасын фольклорго кайтуу эмес, мезгил талап кылган жаңы теманы өздөштүрүү” [65, с. 162], - дейт адабиятчы.

Төртүнчүдөн, согуш лирикасынын тематикасы тереңдеп, эне, бала, өмүр, өлүм, жашоо, турмуш, согуш, тынчтык, сезимдердин бекемдиги, асыл жар, айылдаштар жана интернационалдык достук темалары кулачын жайган. Ал Т.Үмөталиевдин, М.Элебаевдин чыгармалары аркылуу анализге алынган. Окумуштуунун пикиринде, аталган темалар карама-каршы турган эки тенденциянын таасири аркылуу ачылып берилген: бир жагынан, согуш лирикасы поэзиянын жаңы табылгаларына сугарылса, экинчи жагынан, салттуу оозеки чыгармачылыктын элементтери мекенчилдиктин жаңы мүнөзүн пайда кылган.

Көрүнүп тургандай, академик О.Ибраимов согуш мезгилиндеги эпистолярдык форманы талдоого алуу менен анын мазмундук-тематикалык, жанрдык-типологиялык жана көркөм-поэтикалык аспектилерин ачып берген.

Адабиятчы Р.Эшматов жазуучу-драматург М.Байжиевдин “Бир кемпир” аңгемесин талдап жатып, анда колдонулган эпистолярдык форма тууралуу мындай деп жазат: “Аңгемеде адам эркиндиги жөнүндө кемпирдин кызынын ой-толгоосу бар: ал чыгармада кат формасында – эпистолярдык ыкмада берилет. Ошонун өзү аңгеменин негизги идеясын, түйүндүү соболун чечкенге окурман үчүн ачкыч катары кызмат кылат” [195, 178-6.], - деп окумуштуу

Бердяевдин пикирине таянуу менен “адам бардыгынан эркин эмес, анын бир гана эркиндиги бар, ал – рух эркиндиги, дух эркиндиги” деген тыянакка келет. Анткени, кемпирдин кызынын катында дал ушул ойго байланыштуу төмөнкүлөр камтылган эле: “Адам өмүрү анын туулган күнү менен каза болгон күнүнүн аралыгындагы алкакта өткөн мезгил эмес. Мүмкүн өмүр деген капталыңа канат бүтүп, бардыгын таштап, курмандыкка чалып, куштай сызып, дүйнөнүн четине учуп кетчүдөй болуп тургандагы бир гана саат же мүнөттүр. Ал деген адам өмүрүнүн көз ачып жумганчалык кыска мезгили, кымындай үзүндүсүдүр, бирок адам дал ошол мезгил үчүн жашагысы келет.

Эгерде ошондой канаттуу мезгилиң болбосо, же жүрөгүңдүн илебине кулак салбай, чоркоктук кылып, ошол мезгилиңди өткөрүп жиберсең жарык дүйнөдө жашадым деп ойлобо... Сенин таенең – менин карачечекей энем – өмүрдүн ушундай жалындуу учурун билген да эмес” [195, 178-6.].

Дал ушул катты адабиятчы Р.Эшматов аңгеменин бүтүндөй идеясынын жандырмагы, ачкычы катарында карап, бирок, кат ээсинин энесине карата чыгарган акыркы бүтүмүн туура эмес деп эсептеп: “Ар кимдин жеке өзүнө гана таандык жашоосу бар. Ошого жараша, ар кимдин “куштай учуп, дүйнөнүн четине учуп кетчүдөй болуп турган” өзгөчө бир саатпы, мүнөтпү, же андан да азбы, айтор, аздыгына карабай ошондой ажайып мезгилдери болот. Ошол мезгилдер адамды үмүттөндүрөт, жашатат” [195, 178-6.], - деп, аңгемедеги кемпирдин жеке өзүнө гана таандык болгон жалындуу мезгилдерин автор не бир көркөм чеберчиликте чагылдырып бергендигин баса белгилейт. Демек, адабиятчы Р.Эшматов бул аңгемедеги каттын ролун, анын көркөм-поэтикалык функциясын таамай көрө билип, орундуу жыйынтык чыгара алган.

Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын теориялык аспектилери тууралуу теренирээк маалымат берүү аракети Ош гуманитардык педагогикалык институтунун окутуучусу Г.Бакированын “Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма жана анын табияты” (2019) аттуу макаласын айтууга болот. Анткени, бул макалада аталган жанрдын тарыхы,

изилдениш деңгээли жана кыргыз адабиятындагы изилденбей келе жаткан абалы тууралуу маалыматтар эволюциялык маанайда берилип, антикада пайда болгон эпистолярдык форманын Орто кылымдагы, Кайра Жаралуу доорундагы, XVIII – XIX кылымдардагы өнүгүү жолдору жөнүндө маалыматтар берилет.

Экинчи жагынан, эпистолярдык форманын табиятына мүнөздүү болгон төмөнкүдөй бир нече теориялык талаптар айтылат:

1. Аталган жанрдын структуралык-стилистикалык белгилерине кат формасындагы диалогдук жана монологдук кептин мүнөздүү болушу;
2. Пикир алышууга карай ишкерлик жана жекелик деп бөлүнүшү;
3. Ишкерлик каттарда пикир алышуунун официалдуу тили, жекелик каттарда пикирлешүүнүн эркин тили колдонулары;
4. Каттын түзүлүшүндө этикетти так сактоо тууралуу маалыматтар келтирилет [25, 59-62-66.].

Жыйынтыктап айтканда, эпистолярдык форманын илимий-теориялык негиздерин иликтөө иши антика доорунан башталып, азыркы күнгө чейин жанрдык-тематикалык, теориялык-методологиялык, тилдик жана стилдик, типологиялык-классификациялык аспектилерде, ошондой эле, адабий-маданий багыттарда колго алынган.

1.2. Эпистолярдык форманын генезиси, классификациясы, жанрдык табияты

Чынында, адамзат тарыхындагы кат жазуу өнөрүнүн пайда болушу, андан жазуу салтынын өз алдынча бөлүнүп чыгышы бири-бири менен тыгыз байланышта карала турган, өнүгүү жана калыптануу таржымалдары ажырагыс биримдикти түзгөн цивилизациянын эң маанилүү жетишкендиктери катарында каралууга тийиш. Бул тууралуу серб окумуштуусу Пешич Радивой мындай деп жазат: “Мейкиндикти мезгилден бөлүп салууга болбогон сыңары, кат менен жазууну бири-биринен бөлүп кароого болбойт” [125]. Демек, каттын жаралуу тарыхына көз чаптырганда, андан жазуунун тарыхын, жазууга өбөлгө түзгөн символдордун же алфавиттин тарыхын бөлүп салууга мүмкүн эмес деген тыянак келип чыгат.

Албетте, эпистолярдык форма өз алдынча жанр катары калыптанганга чейин эле адамдар ортосундагы маалымат алмашуу процессинде каттын ар кандай түрлөрү жана формалары кеңири колдонулган. Себеби, байыртадан эле адам баласы айланасында болуп жаткан окуяларды таамай чагылдыргысы келген. Ал үчүн ойду берүүнүн ыңгайлуу формаларын издеген. Тил пайда болгонго чейин адамзаттын мындай аракети жаңсоо, үн, кыймыл-аракет, белгилер же символдор аркылуу ишке ашырылса, кийинчерээк ал белгилер жазуунун пайда болушуна шарт түзгөн. Ал эми кат жазууга умтулган адам баласынын алгачкы аракеттери, дүйнө түшүнүктөрү, аңчылыгы, турмуш-тиричилиги, жоокерчилиги аскага, ташка, чопого, жыгачка, бамбукка, папируска чегилген сүрөттөрдө, эпитафияларда сакталып калган. Демек, кат менен жазуунун пайда болушу бири экинчисин толуктаган, тарыхый-мазмундук байланышы бар көрүнүштөрдөн экендигин баса белгилөө зарыл.

Бул тууралуу изилдөөчү Н.А.Костин: “Тигил же бул предметтерди чагылдырган сүрөттөр, чынында, жазуунун пайда болушунун эң алгачкы кадамын туюндурат”, - деп жазып келип “...ошол предметтердин өзөгүн түзгөн сүрөттөр, фигуралар каттын жаралышынын алгачкы этабын түзөт” [92] деген

жыйынтыкка келет. Демек, каттын жаралышы тууралуу сөз кылганда, андан жазуунун жаралуу тарыхын өзүнчө бөлүп салуу мүмкүн эмес экендигине дагы бир ирет ынанабыз.

Окумуштуу Пешич Радивой жазуу менен каттын табыгый байланышын байкап: “Кат – бул белги (символ), белги – бул кат. Демек, каттын генезисине өнүгүүнүн башка бир критерийинин, же болбосо тарыхый үлгүлөрдүн негизин өзөк кылууга мүмкүн эмес” [119, с. 3.], - деп жазат.

Ошентип, “Каттын генезиси жазууга чейин колдонулган предметтик-символдук белгилерде жатат” [42] - деген көз караштын жүйөөлүү жагы бар.

Эпистолярдык форманын башат-булактарын дал ошондой маалымат берүүгө багытталган белгилер, символдор, таш доорунан бери белгилүү болгон петроглифтер түзөт деп айтууга болот. Анткени, байыркы адамдын дүйнө түшүнүгүн камтыган көрүнүштөр, көбүнчө, каттык маанидеги символдук белгилерге чөгөрүлгөн. Алгачкы адамдардын аскага чеккен сүрөттөрү, бир жагынан, алардын чыгармачылыкка болгон ышкысынан кабар берсе, экинчи жагынан, байыркы элдин маданиятынан, жашоо-турмушунан маалымат берген белги, жашырылган кат же сакталган сыр деп түшүнсөк да болот. Эгерде, каттардын, маалымат алууда колдонулган эң ийкемдүү форма экендигин эске алсак, анда байыркылардын дүйнөгө болгон көз карашын камтыган, жашоо-турмушунан кабар берген, өзөгүндө сыр каткан, турмуштук окуяларды баяндаган дал ошол тарыхый жазма эстеликтер эпистолярдык форманын башатын түзөт деген жыйынтык орундуу болуп чыга келет.

Тарыхтагы эң байыркы каттын үлгүлөрү б.з.ч. 5 миң жыл мурда шумерлерде пайда болуп, алар “сүрөттүү каттар” деген аталышка ээ болгон. Сүрөт аркылуу адамдар өз жашоо-турмушун баяндап, кандайдыр бир маалыматтарды жеткирүүгө умтулушкан. Бирок, окумуштуу В.М.Найдыш “сүрөттүү каттарга” чейин эле адамзат “предметтик каттарды” колдонуп келгендигин баса белгилеп: “Предметтик каттар – бул бир адам тарабынан жасалма түрдө жаратылган (же табигый нерселерден куралган) буюм-

тайымдардын жыйындысы” [111, с. 476] - деген аныктама келтирет. Демек, каттын бул түрү да байыркы адамдардын конкреттүү предметтерге символдук маани сыйдыруу аракетинен кабар берип, аны ар түрдүү турмуштук кырдаалдарда колдонуп келгендигине мисал боло алат.

“Предметтик каттын” адабий чыгармачылыктагы “подтекст” түшүнүгү менен шайкештиги бар экендигин байыркы грек тарыхчысы Геродоттун (б.з.ч.V к.) маалыматынан баамдасак болот. Анда Перс падышасы Дарий I жиберилген скифтердин каты мисалга тартылат. Скифтер кушту, баканы, чычканды жана жаа огун баскынчы Дарийге жөнөтүшкөн. Булардын маанисин Дарий тескери түшүнгөн. Бирок, кеңешчиси Горбий: “Эгерде Сиз куш сымал көккө, бака сымал сууга, чычкан сымал жерге жашынсаңыз да биздин октон кутула албайсыз” [124], - деп туура чечмелеген.

Көрүнүп тургандай, “предметтик кат” өз мезгилинде конкреттүү ойду берүүнүн, жашыруунун, сактоонун милдетин аткарган.

“Тил илимине киришүү” деген эмгектин “Ойду берүүнүн ыкмалары” аттуу бөлүмүндө Орто Азиядан табылган сүйүү мазмунундагы предметтик каттан мисал келтирилет. Анда ашык болгон кыздын каты баштыкчага чогултулган ар түрдүү предметтер аркылуу берилет. Предметтердин мааниси төмөнкүлөрдү билдирген: “Ныкталган чайдан бир үзүм – “мен мындан ары чай иче албайм”; өсүмдүктүн саргарган сабы – “анткени, мен сүйүүдөн саргайып баратам”; кызыл жемиш – “сени ойлогон сайын кызарам”; кургатылган өрүк – “мен куурап баратам”; күйгөн чок – “менин сүйүүм күйүп баратат”; таш – “сенин жүрөгүң таш эмеспи?”; грек жаңгагынын өзөгү – “мени сендикмин” [37, с. 49].

Көрүнүп тургандай, предметтик каттын бул түрү да өз мезгилинде адамдар ортосундагы маалымат алмашууда, ички сезимдерди билдирүүдө маанилүү роль ойногон.

Айрым изилдөөлөрдө [27, с. 28-31.] предметтик каттар менен катарлаш колдонулган “түйүндүү каттардын” табияты тууралуу кызыктуу маалыматтар

келтирилет. Таң калыштуу жагы түйүндүү катка байланыштуу түшүнүктөр азыркы мезгилге чейин эне тилибизде колдонулуп, асыресе, адабияттагы теориялык түшүнүктөр деп эсептелген “окуянын түйүндөлүшү”, “окуянын чиелениши”, “окуянын чечилиши”, “чаташкан сюжет” деген өңдүү формаларда түпкү маанисин сактап келе жатса, күндөлүк турмуштагы “акылыңа түй”, “көңүлгө түй”, “ойду чаташтырба”, “жандырмагын чеч”, “сөздү сөзгө байла”, “чаташтырып сүйлөбө”, “чиеленген тагдыр” өңдүү сөз айкаштарында да байыркы “түйүндүү каттардан” калган семантикалык элементтер көзгө урунат.

Чынында, “түйүндүү каттар” байыркы мезгилдерде маалыматтарды сактоо, жашыруу жана жөнөтүү максатында колдонулган. Ар башка элдердин дүйнө түшүнүгүнө жараша “түйүндүү каттардын” аталыштары да ар бөлөк болуп, бирок мааниси жана колдонулушу жагынан бирдей функцияны аткарган. Айталы, байыркы Кытайда “түйүндүү каттын” “дзе-шен” [139] деген түрү белгилүү болсо, Түштүк Америкадагы индеецтерде “кипу” [160], Түндүк Америкалык индеецтерде “вампу” [160] деп аталган түрлөрү колдонулган.

Славян элдеринде “науз” [142] деген аталыштагы “түйүндүү кат” пайдаланылган. Буларды бириктирип турган негизги жагдай бардыгында тең – түйдөктөлгөн жип аркылуу кандайдыр бир маалыматты берүү десек болот. Жип аркылуу ар кандай түйүндөр түйүлүп, саймалар токулуп, символдор түшүрүлүп, алар жагдай-шартка жараша ар түрдүү маанилерди камтыган. Тагыраак айтканда, эсеп-сандарды чыгарууда, түшүм жыйноодо, демографиялык көрсөткүчтөрдө, согуштук аракеттерде, диний-ритуалдык мамилелерде жана күндөлүк-турмуштук кырдаалдарда кеңири колдонулган.

Илимпоздордун айтымында, азыркы мезгилде 1400 ашык “кипу” сакталып калганы менен алардын ичинен 24 кипунун өң-түстөгү маанилери гана такталган.

Жалпылап айтканда, “түйүндүү каттардын” жаралышы мифологиялык түшүнүктөгү “тагдыр торчосу” [118, с. 177] менен тыгыз байланышта пайда болгондугун айрым окумуштуулар белгилешет.

Каттын өнүгүшүндөгү кийинки этап пиктограммалардын жаралышы менен түшүндүрүлөт. Пиктограммалар (лат. pictus “сүрөттүү же тартылган” жана гр. grapho “жазам”) “предметтик каттан” айырмаланып, схема түрүндө түзүлгөн. Бул форма чакан мазмундагы маалыматтарды берүүгө ылайык келген. Бирок, абстрактуу түшүнүктөргө келгенде пиктограммаларга кандайдыр бир символдор кошулуп, анан мааниси чечмеленген. Айталы, суу – толкун сымал сызыктар менен берилсе, күн тегеректин ичинде дагы бир тегеректи тартуу менен белгиленген.

Биздин заманга чейинки IV – III миң жылдыктарда байыркы Шумерде, Байыркы Египетте каттын дагы бир формасы идеография пайда болгон. Эми сүрөттө окуя эмес, айрым объектилер тартыла баштайт. Идеография (гр. idea “түшүнүк” жана graphō “жазам”) аркылуу кандайдыр бир идеяларды чагылдыруу аракеттери башталат.

“Письменность. “История явлений и событий” деген эмгекте: “Идеографиялык жазуунун алгачкы этабында бир эле белги объектилерди же түшүнүктөрдү түз жана каймана мааниде билдире алган” [70], - деп белгиленет. Демек, кат жазуу өнөрүндөгү идеография ойду өтмө мааниде берүүгө, көркөм чыгармачылыктагы подтекст же символдук ыкмаларды пайдаланууга жол салгандай түрү бар.

Идеографиялык каттардын негизинде байыркы Египет менен Кытайда “иероглиф” деп аталган жазуунун дагы бир түрү жаралган. Сөздүн өзү “купуя белгилер” [69] - деген мааниде чечмеленет. Ар бир иероглиф конкреттүү бир сөздү же анын бөлүгүн түшүндүргөн.

Каттын өнүгүшүнүн кийинки этабы клинописстин пайда болушу менен шартталат. Аны финикий элдери колдонуп, иероглифтен айырмасы ар бир символго бекитилген тамганын колдонулушу менен мүнөздөлгөн. Бир нече тамгалар биригип, бир сөздү түшүндүргөн. Тарыхтагы эң алгачкы алфавит да финикий элдерине таандык. Бирок, кандайдыр бир татаал ойду туюндуруу үчүн сүрөттүү жазуулардын жана клинописстин мүмкүнчүлүктөрү чектелүү болгон.

Айталы, “ый” деген түшүнүктү жазуу үчүн көз менен суунун символун бириктирүү керек болгон. Көздүн белгиси – көздүн сүрөтү, ыйдын белгиси – суу, суунун символу толкун сымал сүрөт болгон. Эки символду бириктиргенде “ыйлоо” түшүнүгү келип чыккан. Же, “жаан” деген түшүнүктү берүүдө асман менен сууну айкалыштыруу керек болгон. Бул үчүн асмандын символу – жылдызча белгиси менен, суунун символу – толкун сымал сызыкты бириктирип жазуу талабы коюлган [73].

Жазуунун бул түрү татаал жана убакытты көп талап кылган түйшүктүү жагы менен айырмаланып турган. Бара-бара символдор муун түзүлүшүндөгү белгилерге орун бошотсо да, байыркы вавилон маданиятында идеограммалар узак мезгилге чейин сакталып турган. Ошентип, шумер маданиятындагы клинопись жазуулары вавилон маданияты тарабынан өнүктүрүлүп, андан байыркы Ассирия, Персия мамлекеттерине тарап, семит элдери мекендеген Аккад өлкөсүндө алгачкы алфавит системасынын түзүлүшүнө алып келген.

Ошентип, кат менен жазуунун символдон алфавитке чейинки эволюциялык өнүгүү жолу болжол менен беш миң жылга созулган. Бул аралыкта кат жазуу ишмердүүлүгү мазмундук-тематикалык, жанрдик-классификациялык жактан терең өзгөрүүгө учурап, каттын милдети бир гана аралыктан маалымат алуу эмес, андан сырткары, согуштук аракеттерде, чарбачылыкта, күнүмдүк турмуш-тиричиликте, жеке жана коомдук мамилелерде, диний-ритуалдык байланыштарда, жалпы эле, адамзаттын дүйнө таанымында, дүйнө түшүнүктөрүндө негизги чагылдыруу каражатынын милдетин аткарып турган. Же болбосо, антикалык доордон бери формалык жана мазмундук, идеялык жана тематикалык жагынан айырмаланып турган чыгармачылыктын бул түрү жеке өзүнө гана таандык сапат-белгилерге, түрлөргө жана формаларга ээ боло баштаган.

Антикалык доордо ар бир катты жазуунун максатына жараша ага ылайык келген форма жана мазмунду, структуралык түзүлүштү эске алуу зарыл

деп эсептелген. Бул мааниде Цицерондун классификациясында каттарды бөлүштүрүүнүн төмөнкүдөй үч жолу сунушталган:

1. *Максаты жана тону* боюнча каттар ынак сезимди камтыган (интимдүү) каттар, публицистикалык каттар деп бөлүнгөн;

2. *Автордун адресатка болгон мамилесине жараша* официалдуу каттар жана жеке каттар болуп ажыратылган;

3. *Мазмуну боюнча* жөнөкөй каттар, достук каттары, тамашалуу каттар, кайгылуу каттар, салмактуу каттар [140, с.14], - деп жиктелген.

Ал эми антикага тиешелүү болгон “Каттардын типтери” деген колдонmodo каттардын жыйырма бир түрү көрсөтүлүп, аныктамалары жана мисалдары менен берилет. Мындай бөлүштүрүү каттын мазмунунда камтылган ойдун негизинде келип чыккандыгы байкалат:

1.Достук каттары	8.Коркутуу каттар	15.Табышмак каттары
2.Кеңеш каттары	9.Акаарат каттары	16.Түшүндүрүү каттары
3.Кемсинтүү каттары	10.Мактоо каттары	17.Күнөөлөө каттары
4.Жемелөө каттары	11.Колдоо каттары	18.Коргонуу каттары
5.Чечкиндүү каттар	12.Суроо каттары	19.Куттуктоо каттары
6.Айып каттары	13.Өтүнүч каттары	20.Келеке каттары
7.Насаат каттары	14.Жооп каттары	21.Ыраазылык каттар

Каттарга болгон мындай жеке мамиле анын чыгармачылыктагы өз алдынча жанр катары өнүгүшүнө жол ачкан.

Эгерде, антикалык доордо, каттардын жыйырма бир түрү белгилүү болуп, алардын теориялык-практикалык негиздери боюнча конкреттүү мисалдардын негизинде түшүндүрмөлөр берилсе, Орто кылымда каттардын кырк бир түрү көрсөтүлөт. Демек, антикага салыштырмалуу Орто кылымдарда каттардын саны эки эсеге артып, мындай бөлүштүрүү алардын мазмунунан келип чыккан. Бул мезгилде каттын ачыктыгы анын тактыгы менен ойдун ырааттуулугунда экендиги баса белгиленген [107, с. 5-26.].

Орто кылымга таандык кырк бир (41) каттын аталыштары төмөнкүлөр:

1. Ынандыруу каттар;	15. Мактоо каттары;	29. Ойготуучу каттар;
2. Сунуш каттары;	16. Келеке каттары;	30. Ыраазылык каттар;
3. Достук каттар;	17. Сурамжылоо каттары;	31. Таануу каттары;
4. Өкүм каттары;	18. Башкаруу каттары;	32. Өкүнүч каттары;
5. Айып каттары;	19. Боорукерлик каттары;	33. Жагалдануу каттары;
6. Куттуктоо каттары;	20. Каршылык каттары;	34. Жалган каттар;
7. Жооп каттары;	21. Тажатма каттар;	35. Жоошутуу каттары;
8. Кемсинтүү каттары;	22. Жалпылоо каттары;	36. Арыз каттары;
9. Элчилик каттар;	23. Мактануу каттары;	37. Үйрөтүүчү каттар;
10. Ашкерелөө каттары;	24. Көө жабуу каттары;	38. Тандалма каттар
11. Суроолуу каттар;	25. Демилгелөө каттары;	38. Колдоо каттары;
12. Жарыялоо каттары;	26. Басмырлоо каттары;	40. Күлкүлүү каттар;
13. Табышмактуу каттар;	27. Эскертүү каттары;	41. Кайгылуу каттар;
14. Сүйүү каттары;	28. Аралаш каттар.	

Албетте, Орто кылымдагы эпистолярдык жетишкендиктер канатташ жашаган элдердин адабий-маданий чыгармачылыгына да өз таасирин тийгизип турган. Айталы, мындай алака-катыш орус элдеринин адабий турмушунан ачык байкалат.

Тарыхый жактан алып караганда, байыркы орус коомчулугунда эпистолярдык форманын милдетин аткарган “Берестяная грамота” деп аталган жалпы элдик кат алышуу системасы болгон. Анда жеке маселелер, турмуштук көрүнүштөр, чарбалык документтер, арыз-армандар кеңири тарап турган. Каттын туруктуу структурасы так сакталган. Каттын башында автор менен адресат көрсөтүлгөн. Кагаздын ордуна кайыңдын кабыгы пайдаланылып, “писало” деп аталган учтуу таякчаны калемдин ордуна колдонушкан.

Мазмуну боюнча мындай каттар үй-бүлөлүк, арыз-арман, суроо-талап, диний сыйынуу ж.б. темаларды камтыган. Байыркы Орус шаарларынын ордунан табылган мындай каттардын саны азыркы учурда 1057 жеткен.

Жеке жазылган каттын эң алгачкы үлгүсү XI кылымга таандык “Гостятынын каты” деген аталыш менен белгилүү. Каттын мазмуну мындай: “От Гостяты к Василию. Что мне дал отец и родичи дали в придачу, то за ним. А теперь, женясь на новой жене, мне он не дает ничего. Ударив по рукам (в знак новой помолвки), он меня прогнал, а другую взял в жены. Приезжай, сделай милость” [57].

Катта адресат менен адресант так көрсөтүлгөн. Бирок, учурашуу салты сакталган эмес. Мазмундук жактан бул катты арыз каттарынын катарына кошуу керек. Себеби, арыз каттарынын спецификасына ылайык, анда учурашуу талабы болбойт. Дароо эле түзүлгөн жагдай-шарт тууралуу маалымат берет.

Ошентип, эпистолярдык форманын өнүгүү тарыхында каттарды бөлүштүрүү принциптери улам толукталып жүрүп отурган. Айталы, XIX – XX кылымдарда изилдөөчү Е.И.Прохоров каттардын төрт түрүн бөлүп көрсөтөт:

- Адабий-көркөм каттар;
- Официалдуу каттар;
- Жалпыга жайылтууга ылайыкталган каттар;
- Жеке мүнөздөгү каттар [123].

Бул классификацияда каттар көркөм чыгармачылык багытта, ишкерлик багытта жана публицистикалык багытта жиктелгени байкалат.

XIX кылымдагы көрүнүктүү окумуштуулардын дагы бири Н.И.Греч күндөлүк каттар менен адабий каттарды талдоого алып: “...күндөлүк каттар баяндоонун сырткы формасына гана ээ болот, ал эми көркөм каттар адабий жанрга мүнөздүү болгондуктан, ал көркөм ойдон чыгарууга негизделет” [143], - деп жазат.

Ошентип, кат жазуунун күндөлүк-турмуштук кырдаалы каттардын документалдуу тобун жаратса, катты чыгармачылык максатта пайдалануу адабий топтогу каттарды жаратууга шарт түзгөн.

Документалдуу каттар өз ичинен бир нече майда жанрларга бөлүнүп кеткен. Анткени, каттагы документалдуу өзөк достук каттарында, сүйүү

каттарында, туугандык каттарда, тарыхый-инсандык каттарда, ишкерлик каттарда, юридикалык каттарда, коммерциялык-рекламалык каттарда, философиялык каттарда, лингвистикалык каттарда, публицистикалык каттарда, ачык каттарда жана редакциялык каттарда кездешет.

Эгерде, каттын адресатын бир эле эмес, бир нече адамга багыттоого боло тургандыгын эске алсак, анда мындай каттар жеке маселелерди гана эмес, коомдук, мамлекеттик маанидеги орчундуу маселелерди көтөрүүгө жарай турган чыгармачылыктын өз алдынча жанры экендигинен күмөн жаралбайт. Бул мааниден алганда да, каттардын документалдуу өзөгү көзгө урунат.

Ал эми адабий топтогу каттар өз ичинен эки түргө ажырайт:

Биринчиси – көркөм каттар. Мындай каттардын өзөгүн калемгерлердин бири-бири менен жазышкан каттары, реалдуу каттын негизинде жазылган адабий-көркөм туундулар түзөт.

Экинчиси – ойдон чыгарылган адабий каармандардын каттары. Бул топко адабияттын ар кыл жанрларында камтылган, калемгердин көркөм фантазиясынын негизинде пайда болгон каармандардын каттарын киргизүү керек.

Изилдөөчү И.И.Колесник каттарды системалоонун төмөнкүдөй принциптерин аныктаган:

- Көлөмү боюнча. Каттар чакан жана көлөмдүү болуп бөлүнөт. Чакан каттардын өзгөчөлүгү автордун ой-пикирлерин чакан мазмунга сыйдыруу аракетинен көрүнөт. Көлөмдүү каттардын мазмуну кеңири маалыматтарды камтыйт.

- Мазмуну боюнча. Каттар мазмуну боюнча монотемадагы жана политемадагы каттар болуп бөлүнүшөт.

- Маалыматтарды берүү ыкмасы боюнча. Эпикалык, лирикалык, прагматикалык болуп бөлүнүшөт. Бул принципке ылайык, эпикалык мүнөздөгү каттар кандайдыр бир окуяларды баяндоого негизделсе, лирикалык каттарда ички сезимдер орун алат. Прагматикалык жагдайда өтүнүчтөр, тапшырмалар,

суроолор камтылат. Чынында, көпчүлүк каттарда бул айтылган үч ыкма аралаш кездешет.

- Түзүлүшү жагынан. Каттар монологдук жана диалогдук болуп бөлүнүшөт [97, с.79–84].

Каттын тили аркылуу кат “ээсинин” инсандык касиеттерин аныктоого болот. Ошондуктан, эпистолярдык форманы универсалдуу жанр деп эсептеп, кат ээсинин тил байлыгын, тили аркылуу автордун стилин, дүйнөгө болгон көз карашын аныктоого мүмкүндүк түзүлөт.

Кат “ээси” калемгер болсо, анын чыгармасындагы кат аркылуу образдардын табиятын, сюжеттик курулушун, темасын жана идеясын ачып берүүгө мүмкүндүк жаралып, мындай каттардын тили аркылуу автордун дүйнөгө болгон көз карашы, этикалык-эстетикалык табити изилдөөнүн объектиси болуп берет.

Эпистолярдык-этикеттик бирдиктер автордук стилди ачып берет, тил каражаттарын пайдалануу чеберчилигин көрсөтөт. Каттын багытын, темасын, өтмө катар байланышын, баарлашуунун туруктуу формаларын көрсөтөт. Туруктуу формаларга учурашуу, коштошуу, куттуктоо, колдоо, ыраазычылык билдирүү, көңүл айтуу, каалоо-тилек сыяктуулар кирет. Мындан сырткары, катты бир беткей монолог деп эсептөөгө болбойт. Анда диалогдун элементтерине окшош жагдайлары да бар.

Окумуштуулар каттын диалогдон айырмасы стилистикалык жасалгасында, чечендик кептен кыскалыгы жана жөнөкөйлүгүндө, илимий тексттерден эмоционалдуулугу менен айырмаланат деген тыянакка келишкен. Эң негизгиси, байыркы эпистолярдык маданият автордун адеп-ахлактык сапаттарын, мүнөзүн, анын умтулууларын жана маанайын чагылдырат деген терең ишеним антикалык эпистолярдык адабиятка мүнөздүү көрүнүш болгон. Ошентип, эпистолярдык формадагы автобиографизм, кыскалык жана жөнөкөйлүк, эмоционалдуулук, ишенимдүү тон, сүйлөшүү стилинин элементтери анын жанрдык спецификасын аныктап турат.

Каттардын жанрдык табиятын аныктоодо айрым окумуштуулар, айталы, А.Г.Тартаковский, Н.Л.Лейдермон, Л.Д.Люблинская аны мемуардык мүнөздөгү адабий чыгармалардын катарына кошуп карашса, Ю.И.Айхенвольд, А.М.Молаховолор катты көркөм чыгармачылыктын өз алдынча жанр катарында санашат.

Изилдөөчү Зарина Багиева эпистолярдык форманын жанрдык табиятына кайрылып, анын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн айтат:

1. Эпистолярдык жанр – тарыхта калыптанып калган көркөм сөздүн бир түрү. Тарыхый жактан ал, адегенде, жекече, кийинчерээк мамлекеттик кат алышууларда пайда болуп, андан соң, адабияттын бир формасына өткөн;

2. Көркөм адабияттын эпистолярдык повесть, эпистолярдык роман, поэтикалык кабар жана башка жанрлары бар. Кат – стилдердин жана темалардын ар түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт, каттын автору темаларды оңой эле алмаштырат [24, с. 26–28], - дейт.

А.А.Акишино менен Н.И.Формановская: “Каттагы каармандардын “аралыктан” сүйлөшүүсү мейкиндиктеги кыймыл-аракет, мимика, интонация, кайталап суроо өндүү кырдаалдарды жокко чыгарат. Андыктан, монологдук кепке таандык салыштырмалуу баяндоонун толуктугун, сүйлөм курулуштарын ыктуу жайгаштырууну талап кылат” [10, с.1], - деп жазышат. Бирок, кат формасындагы баарлашууну толук кандуу монолог деп түшүнүүгө да болбойт. Анткени, каттын конкреттүү адресаты бар. Эң башкысы, кат адресанттан жоопту талап кылган диалогдук формасы менен өзгөчөлөнөт. Каттагы диалогдук функция баарлашуучулардын ортосундагы “дистанттуулуктун” көрсөткүчү катары кыймыл-аракетти жазып көрсөтүү аркылуу ишке ашырылат. Аны каттын структурасынын соңку бөлүгүндөгү салттуу коштошуу этикеттеринин мисалында көрсөтүүгө болот. Айталы, “бек кучактап”, “жүзүндөн сүйүп”, “колунду кысып” ж.б. Буга мисал катары Т.Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери” романындагы Шамбеттин уулуна жазган катынын соңку бөлүгүн келтирүүгө болот. “Атаңды ордени менен куттукта,

Жеңиштай. Өзүң энеңе эрмек бол. Эстүү чоңой! Бизди өстүргөн эл, бизди өндүргөн журтка жалындуу салам! Бек кучактап бетинден өбөм. Атаң Шамбет” [150, 231-232-66.].

Эпистолярдык форманын кийинки белгиси – композициялык-структуралык жактан туруктуу болгондугу. Кат композициялык жактан негизги 3 бөлүктөн турат:

- Башталышы;
- Маалыматтык же негизги бөлүгү;
- Каттын соңу, аягы.

Ар бир каттын тибин жеке өзүнө мүнөздүү болгон башталышка ээ. Ал каттын стандарттуулугунан көз каранды. Каттын башында төмөнкүлөрдү көрсөтүү зарыл:

- Учурашуу;
- Кайрылуу;
- Каттын жазылган күнүн, ордун көрсөтүү.

Каттагы учурашуу, кайрылуу көрүнүштөрү салттуу тапталган мүнөздө өнүккөн. Байыркы гректердин эпистолярдык салтында адамдын атын айтып учурашуу бекем сакталса, Орто кылымдарда адамдын даражасын, бийиктигин жана улуктугун кошо көрсөтүү талабы коюлган.

Каттагы кайрылууларда адамдын аты-жөнүн толук айтуу же ысымды кыскартып кайрылуу, эркелетип кайрылуу сыяктуу өзгөчөлүктөр болгон. Каттагы кайрылуу анын типтеринен көз каранды болуп, официалдуу каттагы кайрылууларда “урматтуу”, “кадырлуу” деген сөздөр коштолсо, официалдуу эмес кайрылууларда эркелетип чакыруу мүчөлөрү уланган сөздөр кошулуп жазылган.

Каттын маалыматтык бөлүгүнө өтүүдө салттуу фразалар, стереотиптер кеңири кездешет. Айталы, адабиятыбыздын алптарынын бири К.Баялиновдун “Көл боюнда” романындагы эпистолярдык формада төмөнкүдөй салттуу фразалар, стереотиптер колдонулган: “Сен жаш коммунистсиң. Сен дайым

алдыда бол. Биздин бактыбызды, жалпы адамзаттын бактысын сакта, жоодон качпа. Жоого жалтанбастан качырып кир” [26, 18-6].

Совет дооруна мүнөздүү мындай чакырыктарды, салттуу стереотиптерди ошол доорго мүнөздүү болгон көпчүлүк чыгармалардагы каттардан кездештирүүгө болот.

Каттын маалыматтык бөлүгүнүн элементтерине “скреп-формулар” кирет. Мисалы, “Баса, унутуп калыптырмын...”, “Эстегенде айта кетейинчи” ж.б. Катта скреп-формулардын карама-каршы, жалпылоочу жана бышыктоочу формалары колдонулушу мүмкүн.

Каттын соңку бөлүгү туруктуу чен-өлчөмгө салынган бөлүктөргө ээ. Официалдуу эмес каттар төмөнкүдөй аякташы мүмкүн:

- Жыйынтыктоочу фразалар айтылат;
- Кайталап кечирим суроо, ыраазылык билдирүү, куттуктоо;
- Кат жазышуу уланарына тилек билдирүү;
- Каттагы суроолорго жооп күтөрүн эске салуу;
- Салам жолдоо;
- Коштошуу.
- P.S. - (post scriptum – айтылгандан кийин) белгиси менен кат

аяктагандан соң унутта калган ойлорду толуктоо мүмкүнчүлүгү бар. Мисалы, “Майдан” романындагы Кыдырбектин Берметке жазган каттарынын биринде P.S. белгиси менен төмөнкүлөрдү кошумчалайт: “P.S. Бизди улам тылга карата көчүрүп, бир жерге токтотпой койду. Бир китеп окуп үлгүрө албадык. Туруктуураак бир жерге келгенде китептен жардам кылышыңды сурайм. Кайыр кош. Маңдайыңдан сылап, Кадырбек” [1, 77- 6].

Семантикалык жактан алганда, каттын соңку бөлүгүнүн тартиби жыйынтыктоочу фразалардан, кат жазышып турууга сурануудан, кайталап кечирим суроодон, салам жолдоодон, кол тамга коюудан турушу мүмкүн. Бирок, бул элементтер ар бир катта так сакталуусу зарыл эмес. Анткени,

турмуштук кырдаалдарга ылайык каттын тигил же бул формасы жогоруда аталган талаптарды толугу менен сактоо дегенди билдирбейт.

Эпистолярдык форманын табияты татаал жана ар тараптуу болгондуктан, ага берилген аныктамалар дагы көп кырдуу. Изилдөөдө аталган формага берилген аныктамалардын бир нечесин мисалга тарттык:

1. Окумуштуу А.Квятковский “Эпистолярдык форма” деген макаласында төмөнкүдөй аныктама келтирет: “Эпистолярдык форма – бул көркөм чыгармалардын композициялык түзүлүшү катары бир же бир нече адамдын кат алышууларынан турган чыгармалардын топтому” [82, с. 357].

2. Жогоруда аталган окумуштуунун катка берген дагы бир аныктамасы төмөнкүдөй: “Кат – бул маанилүү маселелер боюнча калемгерлердин прозалык же ыр түрүндөгү кайрылууларын камтыган эпистолярдык адабияттын жанры” [82, с. 213.].

3. Окумуштуу Л. Крупчановдун кат тууралуу аныктамасы 1974-жылы жарык көргөн “Адабияттаануу терминдеринин сөздүгүнө” кирген. Анда: “Эпистолярдык форма – кат түрүндө жазылган чыгармалар жана кайрылуулар дегенди билдирет. Өзөгүндө публицистикалык, саясий жана жеке каттарды камтыган эпистолярдык адабияттардан эпистолярдык форманын айырмасы анын көркөм адабияттын өз алдынча жанры экендигинде” [83, с. 469.], - деп берилет.

4. 1925-жылы жарык көргөн “Адабияттаануу терминдеринин сөздүгүндө” окумуштуу И.Эгейстин эпистолярдык формага берген аныктамасы төмөнкүдөй: “Эпистолярдык форма – бул байыркы грек жана римдиктер тарабынан ойду билдирүүнүн жеткиликтүү формасы катары диний, философиялык, адабий мазмундагы каттар дегенди билдирет” [174, с.1117–1118.].

5. Ал эми Ж.Шериевдин “Кыргыз адабиятынын терминдеринин түшүндүрмө сөздүгүндө” эпистолярдык форма жанр деп эмес, форма катары мүнөздөлөт да, эпистолярдык форма (гр. – арноо каты) – турмушту

чагылдыруудагы өзүнчө бир ыкмасы болуп, мында окуялар, же каармандардын ички ойлору, иш-аракеттери кат формасында берилет” [169], - дейт.

Көрүнүп тургандай, жогоруда келтирген аныктамалардын бардыгында эпистолярдык форма чыгармачылыктын өз алдынча жанры, анын өзүнө тиешелүү болгон талаптары, белгилери, түрлөрү жана формалары бар деген ой камтылат.

Эпистолярдык форманын өнүгүү жолунда андан өз алдынча бөлүнүп чыгып, адабиятта талаш-тартыштуу көз караштарды пайда кылган дагы бир “жанр” тууралуу айтпай кетүүгө болбойт. Ал “эпистолярдык роман” деген аталыш менен белгилүү болгон прозалык чыгармалардын көлөмдүү түрү.

Изилдөөчү А.А.Елистратова 1970-жылы жарык көргөн “Европа романтизми” деген китебинде европалык адабияттагы эпистолярдык жанрдын жалпы маселелери, анын ичинде эпистолярдык прозасы толук изилденбей келе жаткандыгын кейиштүү белгилейт. [52, с. 504].

Эпистолярдык романдын генезиси күндөлүк турмуштагы документалдуу каттардан баштала тургандыгын эске алуу менен окумуштуу Л.Я.Гинзбург: “...документалдуу кат менен кат түрүндөгү роман – булар образдын өздүк касиеттерин куруудагы эки башка деңгээл” [41, с.7.] экендигин баса белгилейт. Мындан улам, эпистолярдык романдардын жаралуусунда эки көз караш пайда болот:

1. Эпистолярдык романдар күндөлүк кат алышуудан улам акырындык менен адабий толук кандуу чыгарманын элементтерин өзүнө сиңирүү жолу аркылуу кат түрүндөгү романдардын пайда болушу;

2. Окумуштуу М. Г. Соколянскийдин көз карашына ылайык, эпистолярдык роман сентименталдык чыгармачылыктын колго алынуусунан улам пайда болгон деген көз караш [147, с. 119-120].

Изилдөөчү Д.Урнов эпистолярдык адабияттагы кат алышуу – көркөм адабияттагы чыгармачылык ыкмага, ал эми кат алышкан корреспонденттер – чыгармачылыктагы каармандарга айланып кеткендигине токтолуп,

адабияттагы шарттуулук мыйзамына каттын баш ийип бергенин баса белгилейт [161, с. 918.].

Көрүнүп тургандай, эпистолярдык романдардын табияты татаал, жанр катары да, чыгармачылыктагы көркөм форма катары да спецификалуу мүнөзгө ээ. Ошондуктан, изилдөөчүлөрдүн көбү эпистолярдык жанрга токтолбостон, эпистолярдык формага басым жасашат. Анткени, Л.Крупчанов эпистолярдык форманын өзүн көркөм чыгармачылыктагы белгилүү бир жанр [83] деп эсептейт. Себеби, эпистолярдык романдарда колдонулган каттардын жана кат алышуулардын документалдуу башатты камтып турушу, же кат түрүндөгү көркөм форманын үлгүсү реалдуу чындыктагы каттын формасына дал келе тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Бул жагдай эпистолярдык романдарды көркөм нукта пайда болгон күндөлүк, мемуар жана кыскача каттар менен жакындаштырат.

Бирок, окумуштуу О.Рогинская бул маселеге башкача карайт. Анын оюна ылайык, эпистолярдык романдын курамына кирген каттар чынында эле “жасалма” болгону менен, анын каармандары үчүн ал каттар “чыныгы” каттар деп эсептелет, ал каттар каармандардын жашоосунун бир бөлүгү; көркөм чыгарманын ички түзүлүшүндө каттардын жасалма же жасалма эмес экендиги тууралуу маселе эч көтөрүлбөйт. Каармандар үчүн алардын жазган каттары- “реалдуу”, “чыныгы турмуштан алынган” деп эсептелет. Ошентип, эпистолярдык романдагы каттардын эки жактуу мүнөзү келип чыгат.

Негизинен, эпистолярдык роман сентиментализм доорунда өнүгүү жолуна түшкөн. Сентименталдык адабиятка мүнөздүү көрүнүштөр жеке адамдын тагдырына кайрылуу, анын сезимтал дүйнөсүн бутага алуу, кайгы-мунду пафос тутуу сыяктуу көрүнүштөр менен коштолот. Ал эми эпистолярдык романга мүнөздүү көрүнүштөр каармандардын кат алышууларынан, сүйүү каттарына мүнөздүү болгон туруктуу сюжеттерден турат.

Ошентип, эпистолярдык романдын чордонунда адам, анын жан дүйнөсү туруп, “...мурдагы королдордун, ханзаадалардын, көрүнүктүү бай аялдардын

ордуна жөнөкөй карапайым адамдар чыга келди” [127], - деп жазат, О.Рогинская. Ал гана эмес, каармандын личносттук касиеттерин билүү үчүн эми кеңири географиялык горизонттун кереги жок болуп, болгону бир үйдүн ичиндеги каармандын кыймыл-аракетин чагылдыруу жетиштүү боло баштаган.

Чыгармачылыктагы мындай коомдук башталманын жеке башталмага өтүүсү композициялык-стилистикалык биримдикте жаңы типтеги алака-катышты пайда кылган: кат формасы басымдуулук кылып, ал композициялык кептин башка түрлөрүн өзүнө карата баштайт, сырткы дүйнө – ички дүйнөнүн бир бөлүгүнө айланат.

Көрүнүп тургандай, эпистолярдык романдын табияты тууралуу бир беткей пикир жок. Айрым окумуштуулар эпистолярдык роман дегенде кат формасында жазылган романдарды түшүнүшөт. Бирок, бул аныктама эпистолярдык романдардын табиятына тиешелүү так түшүнүктү бере албагандыктан, ал толуктоого муктаж. Анын үстүнө, азыркы адабияттаануу илиминде эпистолярдык романдардын өз алдынча жанрдык табиятына байланышкан суроолор чечиле элек. Бул маселеде окумуштуу О.Рогинскаянын пикири маанилүү. Анткени, ал эпистолярдык романдарды өз алдынча жанр деп эсептейт. Мындай романдардын сюжети каармандардын кат алышууларынан турат. Сюжеттин өнүгүшү да кат алышууларга негизделет. Изилдөөчүнүн пикиринде, мындай романдардын дагы бир өзгөчөлүгү – андагы түз автордук тексттердин жоктугу эсептелет. Мунун өзү автордун текстте орун алышын жокко чыгарат. Чыгармадагы каттардын документалдуу өзөгү болушу мүмкүн, же “документалдуулуктун” элементтерине сугарылган каттар колдонулушу ыктымал. Бул көрүнүш эпистолярдык романдардын чын-төгүнүн билүүдө, ошондой эле, ойдон чыгарылгандыгын аныктоодо маанилүү орунду ээлейт.

Окумуштуулар Е.Ю.Шер менен О.В.Третьякова О.Рогинскаянын пикирине кошула беришпейт. Себеби, алар эпистолярдык романдарды өз алдынча романдар катары эсептешпейт. Бул окумуштуулар эпистолярдык

романдарды психологиялык романдардын бир түрү [159, с. 21], - деп жыйынтык чыгарышат.

“Кат формасы - көбүнчө жан дүйнөнү чагылдыруу функциясында колдонулат” [168, с. 22], - дейт окумуштуу Е.Ю.Шер.

Эпистолярдык романдын каармандары өз жан дүйнөлөрүн реалдуу же потенциалдуу каармандардын алдында ачып берет. Мындай романдардагы конфликт – каармандын реалдуу дүйнө менен болгон мамилесинен көрүнбөстөн, анын өз ички дүйнөсү менен болгон күрөшүнөн көрүнөт. Эпистолярдык романдардагы сюжеттик линиялар да дал ушул кат алышкан каармандардын ички дүйнөсүнүн ал-абалына негизделет. Катта баяндалган каармандардын жан дүйнөлөрүндөгү өзгөрүүлөр, ачылыштар, түйүндүү маселелер эпистолярдык романдардагы дүйнө таанымдын татаал образын көз алдыга тартат. Ошентип, окумуштуу Е.Ю.Шер эпистолярдык романга төмөнкүдөй аныктама келтирет: “Эпистолярдык роман – бул психологиялык романдын бир түрү катары жанрдык жактан чындыкты ар тараптан чагылдырууну көздөгөн, баяндоого негизделген романдардын касиети менен каттардын касиетин өзүнө камтыган, адамдын жан дүйнөсүн иликтөөгө алган чыгармалардын бир түрү” [168, с. 22].

Бул аныктамага тактоо киргизип, окумуштуу О.В.Третьякова: “Эпистолярдык романдарда дүйнөнүн образы каармандардын бир нече кат алышууларынан түзүлүп, андагы “диалогдук” белги негизги орунга чыгат” [159, с. 7], - десе, жогоруда эпистолярдык романдарга берилген аныктамаларды синтездеп, изилдөөчү О.В.Литвиненко: “Эпистолярдык роман – бул бир же бир нече каармандардын кат алышууларынан куралган романдардын бир түрү” [104] деген аныктаманы сунуштайт.

Келтирилген жагдайлардан улам, эпистолярдык романдарды кат алышкан каармандар санына жараша 3 типке бөлүүгө болот:

- Монологдук эпистолярдык романдар (Мисалы, “Португал кечилинин каттары”, “Жаш Вертердин азаптары”);

- Диалогдук эпистолярдык романдар (Эки каармандын кат алышууларына негизделген романдар (Ф.Достоевскийдин “Байкуш адамдар” романы);

- Полилогдук эпистолярдык романдар - экиден ашык каармандардын кат алышууларынан түзүлгөн романдар (Айталы, “Кларисса”, “Кооптуу байланыш”, Брэм Стокердин “Дракула” чыгармасы).

Жыйынтыктап айтканда, кат түрүндөгү чыгармалардын эң башкы өзгөчөлүгү – адам баласынын ички дүйнөсүн ачып берүүдө ийкемдүү ыкма катары колдонулгандыгында. Анткени, кат кудурети адам баласынын жан дүйнөсүнө терең таасир этип, анын иш-аракетиндеги өзгөрүүлөрдү таамай чагылдырууга жөндөмдүү келген жанрлардын бири.

Биринчи баптын жыйынтыгы

Бул бапта эпистолярдык форманын илимий-теориялык, методологиялык негиздерин иликтөө иши негизги максат болгондуктан, төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик:

1. Аталган форманын илимий-теориялык негиздери антикалык доордо башталып, “Каттардын типтери”, “Муун тууралуу” деген эмгектерде камтылган. Анда кат жазуунун эрежелери, талаптары камтылган. Теориялык-практикалык негиздери белгиленген. Каттардын жыйырма бир (21) түрү бөлүнүп көрсөтүлгөн.

2. Орто кылымдарда эпистолярдык форманын теориялык-практикалык жагдайлары кеңейген. Чиркөө башчыларынын насаат каттары, кайрылуу каттары, авторлордун ойдон чыгарылган риторикалык каттары пайда болгон. Каттагы кайрылуунун мүнөзү өзгөргөн. Адам баласынын жан дүйнөсүнө кайрылуу, кайгы-муңду пафоско айлантуу тенденциясы орун алган. Каттардын кырк бир (41) түрү бөлүнүп чыгып, адабиятта сентиментализм багытынын өөрчүшүнө жол ачтыган.

3. XV-XIX кылымдар аралыгында эпистолярдык форманын теориялык маселелерине арналган Н.Г.Кургановдун “Писмовник”, 1829-жылы жарык көргөн “Новом и полном письмовнике, или всеобщем секретаре...», 1889-жылы жарык көргөн “Сборник советов и наставлений” деген эмгектерде кат жазуунун талаптарына байланыштуу маселелер айталган.

4. Кат менен жазуунун пайда болушу – бири экинчисин толуктаган, тарыхый-мазмундук байланышы бар көрүнүштөрдөн экендиги аныкталды. Натыйжада, аталган форманын башаты кат жазууга умтулган адам баласынын аскага, ташка, чопого, жыгачка, бамбукка, папируска чеккен сүрөттөрүндө, эпитафияларда сакталып калгандыгы белгиленди. “Предметтик каттар”, “Сүрөттүү каттар”, “Түйүндүү каттар” – эпистолярдык форманын генезисин түзөрү аныкталды.

2-БАП. КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН БАШАТ-БУЛАКТАРЫ

2.1. Кыргыз адабияттагы эпистолярдык форма – изилдөөнүн объектиси катары

Кыргыз адабиятынын өнүгүү эволюциясын талдоого алган эмгектерде эпистолярдык форманын өз алдынча жанр экендигин баса белгилеген маалыматтар сейрек. Ошентсе да, адабий көркөм чыгармачылыкта бул форма кеңири колдонулуп келе жатат. Мындай жагдай, аталган форманын табиятынын татаалдыгынан эмес, академик А.Эркебаев таамай белгилегендей, “...оозеки жана адабий прозанын ар түрдүү жанрларына олуттуу көңүл бурулбагандыгы” [187, 12-б.] менен түшүндүрсө болот.

Эпистолярдык форма – өз учурунда батыш адабиятында кеңири колдонулуп, терең талдоого алынып, эволюциялык жолду башынан кечирген, көркөм чыгармачылыкта ар түрдүү функцияларды аткарган жанр экендигин изилдөөбүздүн биринчи бабында ачып көрсөтүүгө аракет кылдык.

Экинчи жагынан, эпистолярдык форманын өнүгүү жолунда анын күндөлүк турмушта, көркөм адабиятта, публицистикада жана дидактикада кеңири колдонулгандыгынан улам ага тиешелүү жанрдык белгилеринин чеги “урап”, өз алдынчалыгын “жоготуп” алган сыяктуу. Ушундан улам, айрым окумуштуулар анын башатын, чыгыш тегин башка жанрлар менен “киндиктеш” карашат. Ушул себептен, каттардын, күндөлүктөрдүн, мемуарлардын жанрдык табиятынын чеги “бүдөмүк” болуп, окумуштуулар А.Г.Тартаковский, Н.Л.Лейдерман, А.Я.Гуревичтер катты мемуардык чыгармалардын катарына киргизишсе, М.П.Алексеев, Ю.И.Айхенвольд өндүү окумуштуулар катты калемгерлердин чыгармачылыгына тиешелүү өз алдынча жанр деп эсептешет.

Ошентсе да, кат түрүндөгү чыгармалар кыргыз адабиятында өз алдынча жанр деп белгиленбей, табияты так көрсөтүлбөй, анын ээлеген орду, аткара турган милдеттери тууралуу илимий иштердин жоктугу – аталган форманын жанрдык табиятына “көлөкө” түшүрүп, окумуштуулардын “көңүл сыртында” калуусуна шарт түзгөнсүйт.

Үчүнчү жагынан, улуттук адабияттагы эпистолярдык форманын жанрдык белгилери толук өөрчүп жетилбей, адабиятта жөнөкөй эле “көркөм ыкма”, “чыгармачылыктагы метод” деңгээлинде калып калгандай таасир

жаралат. Мына ушундай жагдайлар, кыргыз адабиятынын жанрлар системасында эпистолярдык форманын өз алдынча жанр деп эсептелбей келгендигинин эң негизги себептери катары каралууга тийиш.

Чынында, кыргыз авторлору эпистолярдык форманы көркөм каражат катары колдонуп, көбүнчө, ойду берүүнүн ыкмасы иретинде пайдаланышкан. Айрымдары сюжетти өнүктүрүү максатында, кээ бир учурда эпизоддук окуяларды чагылдыруу үчүн, ошондой эле, чыгарманын сюжеттик-композициялык курулушунда кат формасын пайдалангандыгын көрөбүз. Демек, маселенин өзөгү – улуттук адабияттагы каттардын табиятын толук анализдеп, жанрдык белгилерин тактап, көркөм чыгармачылыктагы аткарган функцияларын анализдөө жагдайы менен тыгыз байланыштуу.

Бул мааниде илимий иштин **объектиси болуп** кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма, же кат формасы колдонулган көркөм туундулар эсептелсе, илимий иштин **предмети** калемгерлердин чыгармаларындагы көркөм фантазиядан улам пайда болгон каттардын табиятын иликтөө жагдайы менен тыгыз байланыштуу.

Кат – кыргыз тилиндеги “жашыруу”, “сактоо”, “бекитүү”, “өткөрүп берүү” маанисин камтыган түшүнүк. Этимологиялык жактан алганда да кат – жогорудагы маанилер менен өзөктөш болуп турат. Каттын дал ушул мааниде колдонулушу байыркы бабалардын кандайдыр бир ой-туюмдарын сактоо, жашыруу, өткөрүп берүү аракети менен тыгыз байланышкансыйт. Ошондон улам, улуттук адабияттагы эпистолярдык форманын генезиси элдик оозеки чыгармачылык менен байыркы жана орток-түрк урууларына таандык таш жазма эстеликтерине барып такалат деп айтууга толук негиз бар. Анткени, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн эпистолярдык форманын ар кандай түрлөрүн көрүүгө болот.

Фольклордук туундуларда эпистолярдык форманын кезигиши, бир жагынан, кат формасынын оозеки чыгармачылыктагы маанилүү ордун көрсөтсө, экинчи жагынан, каттардын коомдук турмуштагы ээлеген ордунун эң

байыркылыгынан кабар берет. Үчүнчү жагы, каттарды иликтөөнүн теориялык-практикалык маселелерине башат-булак болуп бере алат.

Белгилей кетүүчү жагдай, кат формасы фольклордук чыгармачылыктын эпос сындуу көлөмдүү эпикалык туундуларынын тартып, арман ырлары, сүйүү ырлары сындуу майда лирикалык жанрларында да кездешет. Айталы, С.Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунун “Чоң чабуул” бөлүмүндө Манас кандарга элчи жөнөтүп, колдоруна кат жазып карматканы мындайча берилет:

Мына бу берген каты деп,
Акылыңа току деп,
Алып, молдо, оку деп,
Элчилериң муну айтып,
Эгей-шыгай кандарга
Кагазын сунду булайтып.
Жазып алып четине,
Кармап алып бетине,
Окуп молдо караса,
Кагазында кеп айтат:
Мен, канкор Манас деп айтат,
Тилимди билген калайык
Тилим менен келсин деп,
Тил билбеген журт болсо,
Тилмечи жооп берсин деп,
Катымды көрүп келсин деп,
Канкор Манас деп жазган,
Атымды көрүп келсин деп,
Акыл айттым, ойлонгун,
Ары чети болжолум
Так кырк күндө келгин деп,

Ал кырк күндөн калганың
Талкаландың, билгин деп.
Үрпөк баштуу туу келгин,
Үстүн-астын чуу келгин,
Үйөр аккан суу келгин,
Үпчүн кийген эр келгин,
Кара куйрук шер келгин,
Айдама шыңга кол келгин,
Азаматың мол келгин.
Баксасы бийик дубалмын,
Майышпасаң, басып чык,
Бариги алтын чынармын,
Балтаң өтсө кесип жык.
Жалгызың кой да, жаамың кыл,
Жетөөң эмес жети кан,
Жетимишиң чогулуп,
Жеңер жериң камын кыл!**[106, 36-б.]**

Көрүнүп тургандай, эпостогу Манастын бул каты мазмундук жактан “Өкүм каттарынын” катарына кирет. Мында кат ээси таамай көрсөтүлгөн. Каттын маалыматтык бөлүгүндө Манастын жети канга айбат көрсөтүп, чогулуп келчү күнүн белгилеп, келбесе таш-талканы чыгарын эскертип, өкүм иретинде кайрылып тургандыгы байкалат.

Кыргыз элинин кенже эпосторунда да эпистолярдык форма кеңири орун ээлеген. Айталы, “Эр Табылды”, “Саринжи, Бөкөй”, “Жаңыл Мырза”, “Эр Солтоной” сыяктуу кенже эпостордун курамын эпистолярдык форманын бир нече түрлөрү колдонулган. Мисалы, “Эр Табылды” кенже эпосунун сюжетинде бир нече кат колдонулат. Айталы, Актан Тыныбековдун айтуусу боюнча жазылып алынган вариантында эпистолярдык форма Табылдындын атасы

Эрманканга аш берем деп аталаш агасы Кудайназарды кат аркылуу чакыруу эпизоду мындайча берилет:

«Кудайназар агама,
Атамдай болгон абама,
Алдыңа киши жиберип,
Айттырам кабар мен сага.
Жаш Табылды иниңден,
Жесир калган каралуу
Агача аттуу энеңден,
Кудайназар карыга,
Балдарыңдын баарына.
Дувай салам кат жаздык,
Туугандыгың сагына.

Эрманкан ашын бермекке [180, 27-б.].

Табылдынын бул каты мазмуну боюнча – “Чакыруу катынын” үлгүсүнө дал келгени менен идеялык жактан алганда, ага-туугандардын бирин калтырбай чакырам деген ички тилегин камтыган, анын өз сөзү менен айтканда, “Күнү катындын баласы болсо да, Эрманкандын уулу деген аты бар эмеспи, Кудайназарга кабар берейин” деген адал ою менен бекемделген чакыруу каты.

Экинчи жагынан алганда, байыркы бабалардын салты боюнча атактуу адамдарга аш берүүдө алыс-жакындагы туугандарды мындай кой, асты, сөөк өтүшкөн душмандардан бери чакыруу адаты “Манастагы” “Көкөтөйдүн ашынан” белгилүү.

Табылдынын жөнөткөн катын көргөн Кудайназар көтөрүлүп: “Мен барып малын, пулун тартып алганда жалгыз кул коркуп калган экен го, дагы жүрөгүн чыгара кат жазып жиберейин” - деп, барган кишиден кайра мындай деп кат жөнөтөт:

Мен – Кудайназар абаңмын,
Атаңдай болгон агаңмын,

Өзүң келип сүйлөшпөй,
Атаңдын көрү куу жалгыз,
Арага киши салганың.
Аш берем деп атаңа,
Адамсынып калганың [180, 30-б].

Көрүнүп тургандай, Кудайназардын каты тематикалык жактан “Жооп кат” болгону менен мазмундук жактан “Нааразычылык катына” дал келет. Себеби, Кудайназар Табылдыны өзү келип чакырбайт деген шылтоо менен нааразы болгонун ачык эле билдирет.

“Эр Табылды” эпосундагы кийинки кат баш каармандардын бири, Табылдынын карындашы Кардыгачка таандык. Эпосто ал Табылды менен Элдияр жазында Чалкалмак жылкы тийген Табылдынын журтуна кез болушуп, Табылдынын таш мамысынын жерде жатканын көрүшөт. “Эл жай баракат көчсө, мамы калбас эле” - деп мамынын жанына келишсе, мамынын башкы муунагында жылкынын кылы менен байлап койгон булгаары көзгө урунат. Аттан түшө калышып, булгаарынын ичинен Кардыгачтын жазган катын табышат. Катта мындай деп жазылган эле:

«Эрманкандын баласы,
Эр Табылды жалгызга,
Аманат деп таштадым.
Аман-эсен жолукса,
Ушул катты алышка,
Чалкалмакты кубалап,
Кеттиң эле алыска.
Күн батыш карай биз кеттик,
Көз жетпейт кайда барышка.
Кудайназар абакем,
Көчүрдү жалпы элинди,
Абакем келсин деп айтсак,

Укпаймын деди кебиңди” [180, 176-б.].

Кардыгачтын каты мазмундук жактан “Аманат катынын” үлгүсүнө дал келет. Анткени, анда Табылдынын жоктугуна пайдаланган агасы Кудайназар анын элин ой-боюна койбой көчүрүп, Ала-Тоодон айдап жөнөгөнү, бар үмүтү кырк жигитти баштаган агасы Табылдыда калганы, “Кардыгачтын каты ушул, Кайгылуу болгон дарты ушул” экендиги, “Кат байларга неме жок, Кардыгачтын чачы ушул” деп, мамыга байлаган жылкынын кылы эмей эле, Кардыгачтын чачы экендиги ачыкталат. Катты окуп, Табылдынын эси ооп жыгылат.

Эпостогу эпистолярдык форма окуянын өнүгүшүн шарттап, эпизоддук окуяларды өнүктүрүү үчүн ыктуу колдонулган. Айталы, Кардыгач бир күнү түш көрүп, түшүн Чачыкей жоруп, Элдиярды көргөнүн, өзү таяк жегенин Кардыгачка айтып, Элдияр менен Эрмекке кат жазып, дасторконго тамак түйүп, тамакка кошуп катты түйүп, ордо жаткан Элдияр менен Эрмекке бермек болушуп, айыл тегиз жатканда, көнөчөккө май алып, дасторконго нан алып, кырк кулач кыл аркан алып, колго чырак шам алып, ордун башынан арканга байлап Элдияр, Эрмекке салып жиберешет. Катты окуган Элдияр менен Эрмек үмүт байлап, жообун мындай деп жазып кайра жөнөтүшөт:

“Айланайын, Кардыгач,
Чачыкей бизге сен аяш.
Анттуу досуң Табылды,
Бул бешөөбүз уялаш.
Кас душмандын зордугун,
Кара ниет бетпактар,
Калкка кылган кордугун,
Катыңды окуп биз көрдүк,
Кардыгач менен Чачыкей,

Кайратыңдын молдугун” [180, 179-б.], - деп ыраазы болушуп, ок-дары, шаймандарды камдап, ордон чыгар жолду айтып, айтор, “даяр кылып келиңер, жазылгандын баарысын” деп кат жөнөтүшөт.

Кардыгач менен Чачыкей бул катты окушуп, эки күн, эки түн болгондо Кертабылгы менен Алатоо деген атты алдырып, айтылган дары-дармектерди алып, Элдия менен Эрмекке келип, арканга кат байлап түшүрүшөт. Элдияр, Эрмек катты окуп кайраттанып, ордон чыгып, Элдияр токтойдо калып, Эрмек эки атты коштоп Табылдыны көздөй сызып жөнөйт.

Эпостогу бул кат “Кабарлоо катынын” функциясын аткарып турат. Ошол эле учурда, окуянын жүрүшүнөн маалымат берип, сюжетти андан ары өнүктүрүү милдетин да аркалайт.

“Эр Табылды” эпосунун айрым варианттарында өз-өзүнчө тема менен берилген бөлүктөрү да бар. Айталы, айтуучу Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында “Эр Табылдыга сагызган, күкүк жана кашкарлык бир молдо досунун кылган кызматы” деген бөлүм бар. Анда Табылды Арчатору атын отко коюп, өзү башын көтөрүп, күкүктү көрө салып, мындай деп сөз айтат: “Оо, күкүк, отуз жерге ок тийди, кыбырарга алым жок. Сүлдөрүмдө кубат жок. Басып турар бутум жок, жеткизип берер кишим жок, сенден башка досум жок. Өлө турган чак болду, калмак менен сайышып, кара жаным кейиди. Кайыркеч күкүк суу берчи” [180, 376-б.].

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизод Табылдынын күкүктөн жардам сурашы, күкүк анын айтканын орундатып, суусунун кандырып, кашкарлык молдо досуна кат жазып, кабар жеткирүүгө жардам берет. Досу “куштун канатындагы катты көрдү, Табылды деген атты көрдү”, “алты айлык жолду алты күндө басып, жети айлык жолду жети күндө басып, Табылдынын жаратын айыктырат. Ошентип, “Эр табылды” эпосундагы эпистолярдык форма каармандардын ал-абалын, окуянын жүрүшүн, сюжеттин өнүктүрүлүшүн камсыздаган бир нече функцияларды аткарып турат.

Эпистолярдык форманын эпикалык чыгармаларда орун алышы кокусунан эмес. Себеби, кат адамзат жаралгандан бери маалымат алмашууга кызмат кылып келе жаткан эң негизги каражат. Ал тургай, анын жагдай-шартка

ылайык келген ар түрдүү формаларынын болушу – аталган жанрдын коомдук турмушундагы актуалдуу ордун, баа жеткис баркын айгинелеп турат.

Кенже эпостордун ичинен “Саринжи-Бөкөйдө” да эпистолярдык форма колдонулган эпизод кездешет. Ал Бөкөйдүн Гүлдүр канга өз инисин жаманатты кылып, өлтүрүүгө чакырык таштаган каты. Бөкөй иниси Саринжинин кудалап койгон колуктусу Акберметти алмакчы болуп кат жазат:

“Чакырды Бөкөй, кат жаз - деп,
Өзүнүн катчы молдосун,
Чапчаңдатып бат жаз - деп.
Элге тынчтык бербеген
Элден бузук чыкты де.
Күнү-түнү тынчтпай,
Жүдөттү жаман журтту де.
Жакын иним болсо да,
Уят кылып курутту де” [137, 113-б.].

Мазмундук жактан Бөкөйдүн бул каты “Жамандоо катынын” үлгүсүнө дал келет. Мындай каттар оозеки чыгармачылыкта сюжетти курчутуу, өнүктүрүү, каармандардын чыныгы образдарын көрсөтүү максатында колдонулат. Анткени, бул эпосто сюжет, композиция, портреттик сүрөттөөлөр, көркөм пейзаж бар, булар элдик оозеки адабияттын өнүгүшүнүн ички мыйзам ченемине жараша баш ийет. Эпостун каармандары да ар кыл: ак көңүл Жамгырчы, арамза Бөкөй, курч Саринжи, акылдуу Бермет сулуу. Саринжи менен Акберметтин образдарында элдик турмушка болгон көз карашы, сонун тилектери, патриархалдык коомдун идеалдары чагылдырылган.

Кенже эпостордун ичинен “Кыз Сайкалда” эпистолярдык форма бир нече ирет колдонулган. Адегенде, Кыз Сайкалдын атасы Карача канга кытайдын Алооке канынын 60 уулунун бири Сагда кандын Карачага өз эрки менен баш ийип, мен каалаган жерди, салыкты берсин деп жазып жиберген каты бар. Эпосто бул эпизод мындай деп берилет:

“Улуктарым кулак сал,
Уккандырсың баарыңар,
Калмактан келди Ушаң чал.
Кеңешкени чакырттым,
Көп аңгеме мында бар.
Элчиликке келиптир,
Орточу болуп Сагдадан.
Кабары катуу көрүнөт,
Каптап кетсе көп кошун,
Калбайт го деймин биздин жан.
Кат жазып элчи шайлаптыр,
Айтканыма көнсүн - деп,
Буруттардын Карача,
Баш ийип мага келсин – деп [137, 117-6.]

Карача эли, кеңешчилери менен акылдашып, «ансыз да чоң кыргындан кийин алсырап турган элди бөөдө өлүмгө түртпөйлү. Сураганын берип, чырчатаксыз жашайлы» деген чечимге келишет.

Эпостогу бул кат мазмуну боюнча “Буйрук катынын” үлгүсүнө дал келет. Анткени, катта айтылган ойлор Карачага берилген буйрук болгону үчүн ал анын талаптарын толук аткарып, Сагданын айтканына көнүп, көптөгөн жылдар бою алык-салык төлөп турат. Ошентип, “...кытай Сагда Алтын-Күрөк, Баян-Жүрөктөй кооз жерлерди ээлеп, каалагандай шапар тээп, кара өзгөйлүгү ашынып, салыкты каалагандай алып, элди кыйноого салганына” [137, 321-6.] аргасыз баш иет.

Эпостогу кийинки кат калмак уруусунан чыккан Шодугур аттуу жигиттин Сайкалды аялдыкка алам деп Карача канга кат жазып киши жиберген эпизодунан көрүнөт. Түзүлүшү жагынан эки бөлүктөн турган бул каттын биринчи бөлүгүндө Шогдур өзүн Карачага тааныштырып, тилегинин ак экенин

айтып, Кыз Сайкалды сурап, колго тийсе чатагы жок кетерин мындайча баян этет:

“Ардактуу кары Карача,
Жүз көрүшүп каларбыз,
Чындап кудай кааласа.
Мендеги тилек жакшылык,
Жамандык алба санааңа.
Түбүм калмак зубунсур,
Эр оёндун баласы.
Өзүмдүн атым Шогудур,
Чалгын чалып, жылкы алып,
Келген сырым мына бул.
Каалап келдим алыстан,
Кыз Сайкалды бересиң.
Башка айтаар сөзү жок,
Кандай неме дебегин.
Колго тийсе Кыз Сайкал,
Чатагы жок, уруш жок,
Кайра элге кетемин” [137, 389-б.].

Көрүнүп тургандай, Шогудурдун бул каты “Өтүнүч катынын” милдетин аткарат. Ошентип, кенже эпостордогу эпистолярдык форма көркөм каражат катары каармандардын образдарын ачууда, кылык-жоруктарын баяндоодо, ички сезимдерин билдирүүдө, ошондой эле сюжетти өнүктүрүп, окуянын жүрүшүнөн кабар берүүдө ийкемдүү ыкма катары кеңири пайдаланылган.

Мазмундук-тематикалык жактан, кенже эпостордо “Буйрук каттары”, “Жарлык каттары”, “Кабарлоо каттары”, “Аманат каттары”, “Өкүм каттары”, “Каралоо каттары”, “Ашыктык каттары” сындуу бир нече үлгүлөрү колдонулган.

Эпистолярдык форманын пайда болуусунун дагы бир бутагын аскага чегилген таш жазма эстеликтери менен байланыштырууга болот. Бир караганда, жөнөкөй эле жан-жаныбарлардын, адамдардын, колдонулган буюм-тайымдардын элеси чегерилгени менен, чындыгында, таштагы сүрөттөрдүн купуя, баа жеткис сырларды камтып тургандыгын окумуштуулар бир ооздон белгилешет. Айталы, изилдөөчү А.Кондратов: “Но ясно одно: уже с самых первых лет существования человеческого общества у людей появилась потребность не только в звуковом языке, но и в “языке рисунков” [99, с. 8-9], - дейт.

“Сүрөттүү каттар” деген терминдин өзүндө эле эпистолярдык башат тургандыгын баса белгилөө керек. Анткени, пиктографиялардын пайда болушу “жөн жеринен эмес” экенин, аларда каттык маани жаткандыгын окумуштуулардын көбү моюнга алышат. Алыска узабай, Саймалы-Таш сүрөт - жазма сырларын талдоого алган изилдөөчү Л. Жусупакматов: “...мындай жазмалардын топтолушу жана окулушу зарыл. Өзгөчө, булардын каттык түзүлүшүн билүү абзел” [61, 5-6.], - деп эсептейт.

“Сүрөттүү каттардын” чечмелениши эки өзөккө такалып, айрым окумуштуулар алардын генезисин байыркы доордогу адамдардын дүйнө түшүнүгү, кабылдоосу, жашоо образы, чыгармачылыгынын башаты менен байланыштырса, кээ бир илимпоздор сүрөт жазууларын магиялык-ритуалдык түшүнүктөрдөн улам пайда болгон деп эсептешет [71, с. 5].

Өзүнө чейинкилердин ой-пикирлерин системага салуу менен окумуштуу В.А.Истрин сүрөттүү каттардын генезисин адабий-көркөм жана таанып билдирүүчүлүк башат менен байланыштырып: “...алар алгачкы адамдын кызыгуусун туудурган жана ал үчүн зор мааниге ээ болгон турмуштук кубулуштарын көрсөтүүгө болгон алгачкы аракеттерин билдирет” [71, с. 5]. - деп бекемдейт.

Ал эми Саймалы-Таш сүрөт-жазма комплексинин тарыхый-этнографиялык, маданий-адабий табиятына баа берген изилдөөчү Г.Жумаева

бардык эле жазма эстеликтер каттык маанини туюндурбастыгын айтып: “Сүрөт-жазма каттын негизги белгилерине көркөмдүүлүк, элестүүлүк, шарттуулук, сюжеттүүлүк, ой мазмундуулугу жана көп маанилүүлүк кирет” [60, 24-б.], - деп “сүрөттүү каттардын” мүнөздүү белгилерин бөлүп көрсөтөт.

Чынында, Саймалуу-Таш сүрөт жазма комплекси болобу, же Орхон-Енисей руникалык жазуулары болобу, алардын мазмунунда камтылып турган каттык маанидеги ой биз талдоого алып жаткан эпистолярдык форманын жазма үлгүсүнүн башат-булактарын түзөт деп ишенимдүү айтууга негиз берет. Ошондуктан, окумуштуу С.Байгазиев: “Аталган таш эстеликтердеги жазуулар жөн гана жазылып коюлган байыркы тарыхый, адабий, маданий маалымат эмес. Белгилей турган эң башкы нерсе, бүгүнкү тил менен айтканда, бул жерде түрк элин, түрк улутун, түрк мамлекеттүүлүгүн сактоонун өзүнчө бир концепциясы берилген жана мамлекеттен айрылуунун, улуттукту жоготуунун жана алардын кайра жаралуусунун ачуу сабагы тартууланган. Ал эми бүгүнкү күндө ар бир калк үчүн өзүнүн улуттугун, мамлекеттүүлүгүн сактоодон ашкан ыйык маселе болбосо керек” [28] - дейт.

Ушундан улам, аталган таш жазма эстеликтеринде бабалар баскан жолду, жасаган эрдиктерди, тарткан кордуктарды ташка чегип баяндаган кат формасындагы “Мурастар каттарын”, “Керээз каттарын”, “Эскерүү каттарын” көрүүгө болот. Айталы, Култегиндин эстелигинин автору таш бетине чегилген сөздөрдү жалпы түрк элдери үчүн, дегеле, жалпы адамзат үчүн өтө керектүү, түбөлүктүү мааниге эгедер, кылымдарды карыткан өлбөс-өчпөс дөөлөт, таалим, сабак деген ишенимде болгон. Мунун өзү “Мурас каттарынын” талаптары менен үндөшүп турат.

Албетте, мындай таш жазма эстеликтердин болгондугу – элдин байыркылыгынан, бир кездерде өнүгүп, жазма маданиятка ээ болгондугунан, көркөм өнөр менен искусствого өзгөчө маани бергендигинен кабар берет. Тилекке каршы, тарыхтын татаал жолунда ошол “жазма” маданият жоголуп, миңдеген жылдардан соң, кайрадан калыбына келгени да чындык. Ошондон

улам, адабиятчы-сынчы К.Асаналиев: “Кыргыз элинин сөз искусствосу эң байыркы доордон бери жашап келатса да, ал жазма адабий жолуна, жалпы адабий процеске өтө кечигип келди” [18, 4-б.], - деп бекемдейт.

Чынында, элдик оозеки чыгармачылык – элибиздин сөз өнөрүнө өзгөчө маани бергенинен кабар берсе, улуттук жазуу-сызуулардын болушу – жазма маданияттын колдонулгандыгынын далили. Ал эми фольклор менен таш жазмаларында кездешкен кат формасынын Орток түрк адабиятында орун алышы аталган жанрдын ошол доордогу адабият үчүн да маанилүү болгондугун айгинелейт. Айталы, Баласагындык Жусуптун дастанынын “Куттуу билим” аталышы да жөн жеринен эмес. Анткени, кут – “бакытка, гармониялуу турмушка жетүүнүн бирден - бир жолу, кут – бакыт менен билимдин өз-ара карым-катышы, диалектикасы. Кылымдарды карыткан көптөгөн муундардын акыл-эсинен ныкталган билимдердин системасы өзүнүн табияты боюнча Кут, Бакыт болуп эсептелет” [30, 17-б.]. Ал эми куттун катка сыйдырылышы – символикалуу десек ашыкча болбос. Себеби, чыгарманын өзөгү Акдилмиш менен Өткүрмүштүн суроо-жоопторуна, диалогуна жана да кат алышууларына негизделет.

Катка сыр катылып, сырдын маңызын акылман жандырат. Андыктан, эмгектин өзү да боюнча билимдүү адамдарга арналганы, анын тереңинде катылган каттык ойдун мазмунун, билимсиз түркөй адам түшүнбөй тургандыгы дастандын киришүү бөлүгүндө ачык эле айтылат.

Академик А.Эркебаев “Чыгарманын сюжеттик өзөгү 12 баптан башталып, негизинен каармандардын бири-бири менен маектеринен, бири-бирине жазган каттарынан турат” [188, 7-б.], - дейт. Дастандагы каармандар Адилет, Дөөлөт, Акыл жана Каниет деп аталган түбөлүктүү түшүнүктөрдүн түркчө аталышы – Күнтууду, Айтолду, Акдилмиш, Өткүрмүш деп, булардын ортосундагы баарлашуу аркылуу дастандын маңызы ачылат.

“Кутуу билимдин” мазмунундагы каттар, негизинен, акыл-насаатка басым жасайт. Айталы, “Күнтууду Өткүрмүшкө кат жазып, аны кантип

жөнөткөнү туурасындагы” бөлүм кат формасында берилип, мазмуну үч бөлүктөн турат. Биринчисинде “Баштадым мен катымды кудайым деп, Ар түрлүү кырсык болсо жардамы көп” деп, бул ааламды тегиз жараткан кудайга кулдук уруп, кудай жазган тагдырга моюн сунуу – адам парзы деген бүтүмгө токтоп, андан соң, саламдашууга өтөт:

Эң обол саламымды айтам саган,
Жүрүшүңдү тилеймин эсен-аман.
Дениңиз соо, жашооңуз болуп бүтүн,
Жүрөсүзбү көтөрүп турмуш жүгүн?
Укканмын, сен тууралуу жакшы сөз көп,
Акыл-ою адамга теңдешсиз деп.
Кудайым сага аябай берген экен,
Акыл эсти айрыкча, ченебеген.
Сен тууралуу көп угуп мактоо кепти,
Ак жүзүңдү эңседим, көргүм келди.
Бул кабарды Акдилмиш барат алып,
Айта турган сөзүмдү ук кулак салып! [30, 342-б.].

Саламдашуу салтынан соң, каттын маалыматтык бөлүгүндө Өткүрмүштүн ал-абалы, дос-туугандарынан безип кетүү себептери, кечилдиктин түбү – кесирлик туурасындагы мындай ойлор айтылат:

Мен уксам, тууган-достон алыстапсың,
Жолобой элге, жерге неге качтың?
Кетипсиң тоо ичине жалгыз өзүң,
Соопчулук ишинин жолу узун.
Эмне кылды өзүңө туугандарың,
Туугандан ак жүзүңдү неге бурдуң?
Тийдиби зулумдугу, жаман сөзү,
Мага келип себебин айтып берчи.
Мен сага акыйкат да, күч да берем,

Жашай бер эл ичинде кубаныч менен [30, 246-б].

Каттын кийинки бөлүгү Күнтуудунун Өткүрмүшкө берген акыл-насааты, илим-билимдин орду, пенде менен жараткандын ортосундагы байланыштын маңызын түшүндүрүү нугундагы кеп-кеңештерге жык толгон:

«Кудай деп сыйындыңбы – алгын билим,

Илим ачат дүйнөнүн эшиктерин.

Билим менен иштесең пайда берер,

Билимсиздин эмгеги – түйшүк бекер.

Алданып өзүңө өзүң жүрөсүң сен,

Бул ишиң - кур убара болор бекен,

Эсиңе тут, маанисин сиңирип ал:

«Жакшы адам ички сырын катып жүрөт,

Жүз жыл кылса зиярат аз деп билет.

Табынып жүргөнүңдү билбесин эл,

Айтылган акыл сөзүм – чындык келет!»

Өткүрмүш, айтканыма кулак түргүн,

Өз пайдамды көздөбөйм, аны билгин [30, 246-б].

Албетте, Күнтуудунун катына Өткүрмүштүн берген жообу бар. Ал “Жооп каттын” мазмуну бир нече бөлүктөн туруп, адегенде, жандуу-жансыздын баарын жараткан кудайдын кудурети сыпатталат, андан соң, Күнтуудунун катын окуп, акыл-насаат сөздөрүнө кубанганы менен, мындай сыйдын зыяны тууралуу Өткүрмүштүн жеке ойлор ортого салынат:

Бирок мунун зыян жагын карагын,

Барсам сага кийин тийээр залалым.

Биринчиден – билбеймин иштин жайын,

Кызматым кыйын болоор элге дайым.

Экинчиден, бул дүйнө катаал экен,

Чагымынан күнөөгө батаар бекем?

Ичер тамак, киерге кийим демек,

А мага мындан бөлөк эмне керек! – деп Күнтуудунун сунушунан баш тартып, кайра төмөнкүдөй төрт өтүнүчүн ортого салат:

Түбөлүк өмүр берип, өлбөс кылгын,
Жашайын жигит бойдон, карытпагын.
Ден соолугум чың кылгын, оору бербей,
Бай кылгын, кедейликти өтсөм көрбөй.
Аткарсаң төрт тилекти кулмун дайым,
Өмүрүмдү өзүңө сарп кылайын.
Өтүнчүмдү кабылдап уксаң эгер,
Кулуңмун, өмүр бою кызмат өтөөр.
Муну иштөөгө келбесе, алы-күчүң,
Айырмаң не өзүмдөн, айтчы өзүң!?
Суранам кыйнай көрбө мени бекер,
Жайыма кой, кыйналбай, күнүм өтөр [30, 246-б.].

Көрүнүп тургандай, аталган дастандагы колдонулган бул эпистолярдык форма антикалык доордон бери келе жаткан насаат каттарынын талаптарына толук үндөшүп турат.

Кат формасынын акындар жана жазгыч акындар чыгармачылыгында дагы орун алгандыгы – аталган жанрдын бул тилкедеги олуттуу мааниге ээ болгондугунан кабар берет. Айталы, Молдо Багыш Сарыбай уулунун, Казыбек казалчынын кат түрүндөгү ырлары эпистолярдык форманын айрым үлгүлөрүнө дал келет.

Молдо Багыш Сарыбай уулунун куугунтукталып, түрмөгө түшкөнгө чейинки ырларынын арасында “Сулайманга кат” деген көлөмдүү ыры бар. Чыгарма эпистолярдык форманын “Эсендик кат” түрүндө жазылган. Бирок, анын мазмунунда күйүт, кайгы, өкүт жана кусалык аралашып турганы алгачкы саптарынан эле баамдалат. Акын каттын кимге башытталганын (адресатын) мындайча келтирет:

Эсен-аман бармысыз,

Эшматов Сулайман?
Эртели-кеч, чырактар,
Эсендигиң суралар.
Элге кайтып келмекти
Эртерээк сура кудайдан,
Элден кеткен бурадар. [16-б.]

Мазмунга караганда, С. Эшматов жазыксыз сүргүнгө айдалгандардын арасында болгон. Албетте, анын кайда экени, тарткан азап-тозогу, кудайга жеткен үнү, кайтып келе күнү белгисиз болгондуктан, Молдо Багыш акын катары анын тагдырына тынчсызданып, эпистолярдык форманын салтына салып:

Капилет кеткен жолдоштор,
Кабарың келет алыстан.
Кайгылыктуу салам кат

Калкыңда Молдо Багыштан” [110, 16-б.], - деп өз жагдайын билдирет. Мунун өзү кат жазуу салтындагы адресаттын тек-жайын билдирүү шартына дал келет. Ал эми каттын маалыматтык бөлүгүндө апасынын дүйнөдөн өткөндүгү, иниси Субандын кайгы тартып турагандыгы, өзү менен бирге айдалган Качыкенин, Молдо Сейталынын, Дозаалынын, Абдраим, Төрөбектер ж.б. дайын-дарегин кезек-кезеги менен суралып өтөт.

Кат жазуу салтынын соңку коштошуу бөлүгүн акын мындайча эпке келтирилген:

Аман болсоң келерсиң
Айныба, курдаш, пейлинден!
Кат жибер, курдаш, кемиңден.
Калган журтка кайыр кош,
Кат жибердим элимден [63, 165-б.]

Көрүнүп тургандай, Молдо Багыштын бул чыгармасы кат жазуу салтындагы антикадан бери келе жаткан эрежелерге толук жооп берип, анда

автор менен адресат, маалыматтык бөлүк менен коштошуу бөлүгү, кат соңундагы жооп жазып турууга болгон өтүнүчтөр, тилектер, айтор, эпистолярдык форманын спецификасы талап кылган жагдайлар орун алган.

Жазгыч акындардын ичинен ар түрдүү темаларды ырга салган акын, негизинен, элдик поэзиянын арман, кошок, жоктоо, сүйүү мотивиндеги ырларды жараткан акындардын дагы бири – Казыбек казалчы десек болот. Анын биз талдоого алып жаткан кат формасындагы ырлары да анын куугунтукта жүрүп, камакта жатып жазган чыгармаларынын бир бөлүгүн түзөт. “Казыбектин карындашы Калдыкка түрмөдөн кайрат айтып жазган каты”, “Казыбектин аялына жазган каты”, “Казыбектин Беккелдинин кызына жазган каты”, “Оренбургдан жазган кат” деген ырлары жазгыч акындар чыгармачылыгындагы эпистолярдык формага мисал боло алат.

Академик А.Акматалиевдин пикиринде Казыбек казалчынын чыгармачылыгындагы көңүл бура турган көрүнүш “...көркөм сөздүн ээси болгон инсан бир эле мезгилде кыргыздын акын-ырчыларына мүнөздүү болгон салттык ыкта ырдоосу жана ошол эле учурда өз чыгармаларын кагаз бетине түшүрүүсү. Болгондо да басымдуу көпчүлүк учурларда оозеки ырды ошол калыбында гана фиксациялап койбостон, формалык ыгын өзгөртүп, кат жүзүндө маалымдаган кабар-аңгемеге айлантып берүү, ушул аркылуу акын бир учурда өз ички сезим-туюмдарын баяндаган лирикалык чыгармалардын жана “сырттан байкоочу катары” көргөндөрүн, билгендерин көркөм тизмектеген эпик катарындагы милдеттерди аткарып туруусу” [78, 13-б.], - дейт.

Албетте, жазгыч акындардын негизги артыкчылыгы – өз чыгармаларын кагаз бетине түшүрө билүүсү болгон. Ошол эле учурда, акынга таасир эткен көрүнүштөрдүн кат формасында берилиши жазгыч акындардын чыгармачылыгындагы эпистолярдык форманын өнүгүшүнө таасир эткен. Экинчи жагынан, Казыбектин кат формасына кайрылып калышы конкреттүү себептерге, жагдай-шарттарга байланыштуу экендигин окумуштуу Самар Мусаев мындайча белгилейт: “Акындын бул этапка таандык чыгармалары

негизинен түрмөдөн элине, жакындарына жазылган каттар формасында курулган. Ошол каттардын мазмунун өмүр-баяндык маалымат-фактылар менен катар түрмө турмушу эле эмес, ырчынын өмүр, жашоо жөнүндөгү ой-толгоолору, алардын арасында турмушка, жашоого, башка түшкөн кырсык, азап-тозокторго карата философиялык мүнөздөгү байкоолору, бүтүм-жыйынтыктары да түзөт” [79, 37-б.] - деп эсептейт.

Казыбек казалчынын абак темасы анын камалган учурларын таамай көз алдыга тарткан эпистолярдык формадагы ырларынан ачык баамдалат. Демек, казалчынын кат формасына кайрылуусу – С.Мусаевдин баамында: “...качкында жүргөндө, камакта отурганда, журтуна салам-дуба түрүндө кат жазуу зарылдыгы келип чыккандыгы” [79, 4-б.] менен байланыштырылат.

“Казыбектин аялына жазган каты” деген ыры эпистолярдык форманын ыр түрүндөгү кайрылуу формасына кирет. Кайрылуу каттарынын спецификасына ылайык, андагы учурашуу салтында айырмачылыктар бар. Айталы, айрым кайрылуу каттарында адресаттын атын атап, андан соң, учурашуу ишке ашырылса, кээ бир кайрылуу каттарында, адресаттын даражасын айтып, урмат-сый сөздөрүн кошо жазуу жагдайын көрөбүз. Ал эми айрым кайрылуу каттарында адресаттын аты аталбастан, аны эркелетип, же каймана сөздөр менен учурашуу формасын көрөбүз. Демек, Казыбектин бул каты өмүрлүк жарынын атын атабастан, эркелетип учурашканы байкалат:

Жаш кезинде кошулган

Жароокер менин сүйгөнүм.

Өзүндөн жок бир бала

Ошого менин күйгөнүм [80, 169-б.].

Ырдын мазмуну – автордун өткөн мезгилди эске түшүрүүсү, эл-жерин сагынуусу, энесине болгон кусалы, баласыз болгонуна кейүүсү, аялына болгон сагынычы жана кайтып келүү тилегин камтыса, маалыматтык бөлүгүндө, өзүн курчаган жагдай шартты мындайча билдирет:

Тор менен бекем курчалган.

Бул жерде жалгыз мен эмес
Менменсинген нечен бар
Эки жыл, эки ай болду
Кеткениме элимден [80, 169-б.].

Көрүнүп тургандай, ырдын тексти – монологго негизделген. Ал эми темасы – жароокер сүйгөнүнө кайрылуу, ал-жайын билдирип, сураныч, өтүнүч келтирүү болуп саналат. Чыгарманын композициялык курулушу маанилик жактан үч бөлүктөн турат:

1. Жаш кезинен кошулса да жароокер жарынан балалуу боло албагандыгы, ага капа болбой, айланып ага-тууганды көрөр күндүн келишин тилеп, кайрылып калкына барып, эркелетип өстүргөн энесинин карызынан кутулуу ою;

2. “Капаланбай жакшы бак” деп, энесин табыштап, кат аркылуу колун бек кысып, аман-эсен кутулса, далай сонун күндөрдү көрөрү, уйкуга көзү жумулса, түшүнөн такыр кетпеши, эртерээк кудай кошсо экен деп дегдеши баяндалат;

3. Өзүн курчаган ал-жайдан кабар берүү, тор менен курчалган жайда жалгыз эмес экени; кайран күндүн өтүп жатышы, ойноп-күлүп керилген, жөө баскандан эринген кайран баштын кор болуп жатканы айтылат.

Ырдын жанры – кат түрүндөгү кайрылуу, ал эми ыр түзүлүшү 7-8 муундан турат. Ырда колдонулган метафоралар: “Шорго батып муңданган”; эпитеттер – “Ичим күйүп, чок болот”, “Ысык салам жиберем”; риторикалык суроолор – “Ачар бекен жараткан, жабыркап жүргөн көңүлдү?”; “Айланып көрөр бекенмин, ага тууган көбүндү?”. Ошондой эле, ырда колдонулган салыштыруулар – “Бак-таалай кайра жолугуп, “Ачылсак күзгү кебездей”, “Кор болуп жүрөт кайран баш, жөө баскандан эринген”, “Ысык салам жиберем, кан жүргөн ысык денемден”.

Чынында, кат формасынын табияты аралыктан маалымат алуу, кабар жеткирүү жагдайы менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, Казыбектин

чыгармачылыгындагы эпистолярдык форманын орун алып калышы да мыйзам ченемдүүлүк катары каралууга тийиш. Анткени, изилдөөчү М.Көлбаева: “Өнөрү ташкындаган таланттуу ырчы, жазгыч акын тээ Ата-Мекенинен алыс Оренбургда айдоодо, кийин түрмөдө жаткан учурларда ага-тууган айылдаштарына өзүнүн саламаттыгын айтып, эли-журтунун эсен-соолугун билип туруу максатында жазылган катын да куюлушкан ыр курулмалары менен жазган. Буга акындын “Казыбектин энесине жазган каты”, “Түрмөдөгү кат”, “Казыбектин Касымаалыга жооп катары жазган каты”, “Айылына кат” жана башка чыгармалары мисал боло алат”, – деп жазып келип: “...турмуштук зарылчылыктан жазылган кат формасындагы ырлар адабият таануу илиминде жаңы жанрдын пайда болушун шарттады” [84, 12-б.], - деп белгилейт.

“Казыбек казалчынын көркөм мурасын дыкаттап окуган адам биринчи кезекте таланттын тубасалыгын, ошондон улам ойдун тунуктугун байкап багат. Сүрөттөө объектисинин (түрмө, сүргүн) адаттан сырт бөтөнчөлүгү бул жерде ырчынын пайдасына чечилчү кошумча каражат катары эсептелинбейт. Биринчи кезекте, кайталап айтабыз, табият берген таланттын нукуралыгы менен бийиктиги гана ырчынын чыгармаларынын чыныгы нарк-насилин аныктап турчу касиет болуп эсептелинет” [130], - дейт, адабиятчы-илимпоз Садык Алахан.

Жыйынтыктап айтканда, элдик оозеки чыгармачылык менен акындар поэзиясында калыптанган эпистолярдык форма кийинчерээк профессионал жазма адабияттын өкүлдөрү тарабынан колго алынып, академик А.Акматалиевдин пикиринде: “...адамдардын аң сезиминде гана жашап кала бербестен, өз убагында кыргыз жазма адабиятынын пайда болушуна жана калыптанышына негиз болгон” [9, 164-б.]. Натыйжада, кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө, байыркы таш жазма эстеликтеринде, акындар жана жазгыч акындар чыгармачылыгында орун алып, андан соң, профессионал жазма адабиятка өткөн чыгармачылыктын өз алдынча жанры деп эсептөөгө толук татыктуу.

2.2. Жеке адабий каттардын спецификасы

Адабий көркөм чыгармачылыкта эпистолярдык форма эки мааниде чечмеленип жүрөт. Биринчисин – “адабий каттар” маанисинде калемгерлердин бири-бирине жазышкан жеке каттары түзсө, экинчиси – кат формасында жазылган адабий-көркөм туундулар маанисинде колдонулат.

Эпистолярдык форманын биринчи маанидеги чечмелениши – автобиографиялык фактылардын жан дүйнөнү иликтөөдөгү ролун аныктаса, кат түрүндө жазылган адабий туундулар чыгармачылыкта каармандардын жан дүйнөсүн чагылдыруунун эң ишенимдүү ыкмасы катары колдонула баштаган. Биринчи мааниде көңүлдүн борборунда чыгарманын өзү эмес, аны жараткан автор турган.

Француз адабиятчысы Сент Бёв “Адабий чыгармаларды автордун жан дүйнөсүн иликтөө аркылуу таанып билүү керек” [141], - дейт.

Бир караганда бул жыйынтыктын жөндүү жагы бардай. Анткени, ар бир чыгарма анын авторунун реалдуу турмушту таанып билүүсүнүн көркөм интерпретациясы. Ар бир жазылган чыгарма белгилүү бир доордун күзгүсү. Ар бир чыгарма жазуучунун жан-дүйнөсүнүн көрсөткүчү. Демек, эпистолярдык форманын адабияттаануудагы ролу “адабий фактылар” менен “көркөм чыгармачылыктагы фактыларды” туура түшүнүүгө көмөк эткендигинде турат.

Чынында, калемгерлердин өмүр-таржымалы алардын жеке тагдырына гана таандык деп кароо жаңылыштык. Ар бир тагдыр башкаларга байкалбаган, оомал-төкмөлүү таасирлерден куралат. Турмуштагы окуялар ичкериден “иштетилет”, сезимдерди козгойт, жан дүйнөнүн элегинен өткөрүлөт. Ошентип, биз сөз баштаган автобиографиялык башат – эпистолярдык форманын өзөгүн түзүү менен адабий чыгармачылыктагы факты катары калемгердин жан дүйнөсүн, анын табиятын түшүнүүгө көмөк берет.

Кыргыз адабиятынын тарыхында адабий кат формасы аркылуу өзүнүн ички дүйнөсүн түйшөлдүргөн, коомдогу ар түрдүү мамилелерди, жеке тагдырларды, таасирлерди чыгармачылык мүнөздө баян эткен каттар – адабий

кат катары чыгармачыл инсандардын өмүр-тагдырында олуттуу мааниге ээ болуп келген. Анткени, кезинде ачык айтууга мүмкүн болбогон көрүнүштөрдүн бардыгын калемгерлер кат формасына салып, башка авторлор менен бөлүшүп турушкан. Бирок, ал каттардын айрымдары гана белгилүү бир себептерден улам окурмандарга келип жетсе, көпчүлүгү карт тарыхтын бүктөмүндө калып, жеке архивдерде чаң басып жаткан мурастардын ичинен эң эле баалуусу катары каралууга тийиш. Себеби мындай каттардын мазмунунда чыгармачыл инсандын жан дүйнөсүн козгогон маселелер орун алат, орчундуу сырлардын түйүнү катылып жатат, ачык айтууга мүмкүн болбогон, же кандайдыр бир себептерден улам жашырылган жагдайлар тууралуу маалыматтар кездешет. Ошондой эле адабий каттардын жазылышын талдоого алуунун дагы бир себеби – авторлордун адабий деңгээлинин көрсөткүчүн аныктоого мүмкүндүк түзүлөт, экинчи жагынан кандайдыр бир баалуу маалыматтын “ачкычын” табууга жол ачылат.

Адабий каттардын чыгыш теги – антикадан башат алып, күндөлүк каттардын алкагын кеңейтүү жагдайынын аркасында философиялык, дидактикалык, публицистикалык каттар менен катарлаш адабий каттар да коомдук турмушта өз ордун ээлей баштаган.

Эгерде, кайсы бир коомдогу катаал цензуранын таасири астында ой-пикирлерин ачык айта албаган калемгерлер жеке каттарды публицистикалык маанайда жазууга аргасыз болгондугун эске алсак, анда совет мезгилинин алгачкы жылдарында эле, ага чейинки кыргыздардын орусиянын букаралыгына өтүү учурунда да, керек болсо, андан да мурдагы карт тарыхтын барактарында кеңири колдонулуп келгендигин тастыктаган маалыматтар бар.

Айталы, кыргыз элинин турмушунда кат жазуу салтынын өзгөчө ордун көрсөткөн алгачкы саамалыктардын бири Кытай архивдеринде сакталып келген Кыргыз кагандыгы менен Кытай падышалыгынын кат алышууларын ачыктаган “Кыргыз мамлекеттүүлүгү жазма булактарда” аттуу эмгекте көзгө урунат. Анда кытайлык кыргыз окумуштуусу Макелек Өмүрбай биздин

замандын 840-847-жылдарындагы таандык болгон каттарды анализдеп, Батыш элдеринде Орто кылымдарга барып колго алынган, ал эми Чыгыш элдеринде байыртадан бери жашап келе жаткан каттагы учурашуу тенденциясындагы өзгөчөлүктөргө токтолуп, “...бул каттарда Кыргыз хаганынын аты аталбаган. Себеби, илгерки салттарда баш кишилердин (хаган, падышалардын) өз аттары аталбай, урмат, мансап аттары аталган. Ошого бул каттарда “хаган, хан” деп айтылган” [107, 71-б.], - деп жазат. Ошол каттардын төртүнчүсү 845-жылдын жалган куран айынын орто ченинде жөнөтүлгөн. Маалыматка караганда катты Кытай императорунун буйругу менен элчи Ли Дыйу жазгандыгы эскертилет. Ал катта мындай деп жазылган: “Падыша урмат менен кыргыз Хаканына салам айтат (сизден) Дадас Инанчор сангун ордо шаарга келди. Сиз жиберген катты окуп, тартууга берген эки ак боз атты алдык. Бардыгынан кабардар болдук. Хакан, сиздин туулма кемеңгерлигиңиз кудум эле жети аркар жылдыз айланып турган түндүк казык жылдыздай жаркырап көрүнөт. Баатырлыгыңиз түндүк улуу чөлдүгүндө баш киши деп аталып кетти. Үстүңүздө топоз куйрук түпөк тууңуз желбирттеп турат. Чегиниз айкын бөлүнүп мамлекет курдуңуз. Сиз аябагандай баатыр, айкөлсүз. Эртеде эле мына ушундай иш билги кол башчыны койгон жөн экен. Сиздин кол жеткирген ийгиликтериңизди ойлоп келсе, таасирленгенден өтө тереңден, ойгонгондо эле шыпшынып таңкалып калам. Сиз жиберген катыңызда айтыпсыз: “Ошкор сангун кайтып келгенден кийин деле кытайдан элчилик келбеди” деп. Ошкор сангун жөнөгөн күнү мен жиберген катта: “эң жакшысы дароо элчи жиберип, баяндама катыңызды жеткиртиңиз. Мен да, албетте, өтө зарыл жумуштагы вазирымди сизге жиберип, падышалык мансапка коюу буйругумду жарыялатам» деп жазган болчумун [107, 41-б.].

Көрүнүп тургандай, бул кат анын ээсинин адабий деңгээлинин жогорулугунан, сөзгө маани бергендигинен, күндөлүк темалардан өйдө көтөрүлүп, маанилүү маселелерди камтыгандыгынан, каттын тилинин адабий көркөмдүүлүгү менен айырмаланып турат. Каттагы кайрылуулар,

салыштыруулар (туулма кемеңгер, жети аркар жылдыз айланып турган түндүк казык жылдыздай), көркөм сүрөттөөлөр (топоз куйрук түпөк туу, баатыр, айкөл), жеке таасирлер (ойгонгондо эле шыпшынып таңкалып калам) сындуу адабий көркөм каражаттар аркылуу берилген. Мазмундук жактан “Саясий катка” жакын турганы менен тематикалык жактан эки хандыктын ортосун бекемдеген “Достук катына” мисал боло алат.

Макелек Өмүрбайдын пикиринде мындай каттардын баалуулугу төмөнкүлөр менен аныкталат:

1. Кыргыз мамлекетинин ээлеген аймагы жөнүндө маалыматтар берилет;
2. Дипломатиялык мамилелер, элчилердин ысымдары (Жоокуусол, Дадас Ининчор, Тапказ) аталат, кыргыздарды иликтеген кытай окумуштуулары (Ли Шү, Жав Фан) келтирилет;
3. Мейкиндик-мезгилдик алкак так көрсөтүлөт: каттар б.з. 843-845-жылдарында жазылган;
4. Кыргыздардын жазуу маданиятына ээ болгондугунан кабар берет.

Ал эми адабий нуктагы жеке каттар советтик түзүлүштүн алдыңкы жылдарында эле актуалдуу боло баштаган. Айталы, чыгармачылыгы совет өкмөтүнүн кысымына туш болуп, жеке тагдыры трагедиялуу учурлар менен коштолгон жазгыч акындардын арасында Казыбек казалчы да болгон. Кезегинде акындын казалдары ооздон-оозго өтүп, элге кеңири тарап кеткен. Биз талдоого алып жаткан кат формасындагы ырлар да анын чыгармачылыгынын бир бөлүгүн түзөт. Анткени анын куугунтукта жүрүп, камакта жатып жазган кат формасындагы ырлары бар. Мисалга “Казыбектин Сталинге жазган катын” келтирүүгө болот. Бул каттын жазылуу тарыхы тууралуу адабиятчы Каныбек Эдилбаев мындай деп жазат: “Казыбек 1931-жылы Орунбоор камагынан бошонуп, Атбашыга кайтып келиптир. Атбашыга келсе аердеги түптүү манап Абдылда Жаанбай уулу Кытайга өтүп кетүүгө элди көндүрүп, камылгасы бышып калыптыр. Казыбек да Абдылданын сөзүнө кирип, көчкөн элге кошулуп Кытайга өтүп кетет. Аякта үч жылча жүрүп, 1934-жылы тууган жерге кайрылып

өтмөкчү болгондо Каракол сыртындагы чек арачылардын колуна түшүп калат да, суракка алынат. Бул 1935-жылдын июнь айы экен. Ошентип, Казыбектин иши бүттү деп турганда атуу өкүмү чыгарылгандан туура эки ай өткөн соң СССР Жогорку Сотунун Аскер коллегиясы мурдакы өкүмдү бузуп, (мунун себептери да белгисиз) он жыл түрмөгө кесиптир. Түрмөдө көргөн күнү жөнүндө так маалыматтар жок, бирок түрмөнүн азап-тозогу жалпысынан белгилүү эмеспи. Бир жагынан жалган жалаадан камыккан Казыбек ыр менен арыз жазып, Сталиндин өзүнө кайрылыптыр, ал арызды өзү менен кошо камакта отурган, мурда райкомдо идеология боюнча катчы болуп иштеген Карабеков деген орусчаны суудай билген жигит которуп, эптеп жолун таап жөнөтүп ийишкен экен” [173].

Тилекке каршы, бул кат бизге толугу менен келип жеткен эмес. Адабиятчы-илимпоз Садык Алахан: “...бир караган адамга бул кат керт башынын кутулуу амалын көздөп жазган кишинин катына окшогону менен дыкаттап көңүл бурган адамга бул каттагы терең маани айдан ачып көрүнөт” [131], -деп жазат.

Структуралык түзүлүшү боюнча үч бөлүктөн турган бул каттын биринчи бөлүгүндө эл башынан өткөрүп келе жаткан оор турмуш, уруулук бөлүнүүчүлүк сынга алынат:

Сарбагыш, саяк, солто деп
Айрым кылып сүйлөгөн.
Кас кылып майда улутту,
Каршылыкка күүлөгөн

Экинчи бөлүгүндө Сталиндик саясаттын туура жүргүзүлүп жатканы, ошого карабай, жергиликтүү бийликтеги кемчиликтер ачыкталат:

Башынан кыргыз чоңдору,
Балит болуп зилдеген.
Башкаралбай кыргызды,
Бар жагынан кирдеген.

Каттын соңку бөлүгүндө өзүнүн ак жеринен камалып кеткенин, бирок, совет өкмөтүнө каршы эместигин, керек болсо камаса да каршы болбогонун ырга салып баяндайт.

Кармалсам да кара деп,
Мен Советке каршы эмесмин.
Кайырлуу болор арты деп,
Кайгырып камды жебесмин.
Социалисттик жарышта
Кызматын кылдык Кеңештин.
Канчалык камак берсең да,
Ката бир мунуң дебесмин.

Демек, Казыбек казалчынын “Сталинге жазган каты” адабиятчы-илимпоз Садык Алахан таамай белгилегендей, “...Талант жана Бийлик маселесин дагы бир жолу бүт өң-түсү менен ортого салып берген” адабий каттын ыр түрүндөгү үлгүсүнө мисал боло алат.

Ошентип, кыргыз адабиятындагы адабий каттар коммунисттик системаны колдогон жана ага каршы келген жагдай-шарттар менен коштолуп келген. Мындай каттарды бир эле калемгерлер эмес, жетекчилер, алдыңкы публицисттер, көрүнүктүү саясатчылар, искусствонун бараандуу ишмерлери да колго алышып, коомчулуктун курч көйгөйлөрүн көтөрүп, көпчүлүктүн көңүлүн буруп, көтөрүлгөн маселени ачыктап, аны чечүү максатында коомго кайрылуунун өзүнчө бир формасы катары пайдалана баштагандыгына жол салгансыйт.

Калемгерлердин чыгармачылыгында жеке кат жазышуунун дагы бир тарабы – айрым калемдештеринин, коомчулуктун алардын чыгармачылыгына болгон мамилесинен, берген баасынан улам пайда болорун айтууга болот. Айталы, акын М.Элебаевдин жеке каттары УИАнын Кол жазмалар фондусунда сакталып, кийинчерээк О.Сооронов тарабынан “Жарыяланбаган чыгармалар” (1990) китебине киргизилген. Мукай Элебаев өзү чыгармачылыкка, жазуучулук

өнөргө өзгөчө маани берген. Жаңы замандын шарапаты менен жазма адабияттын заманы келгенине ыраазы болуп, мындай мүмкүнчүлүктү кеңири пайдаланып, мыкты чыгармаларды жаратууну каламдаштарынан талап кылган.

Көркөм чыгармачылыкка жоопкерчилик менен мамиле кылуунун үлгүсүн өзү көрсөтүп, сүрөткерлик – үстүртөн чыгарма жазуу эмес, өмүрдү сайган түйшүгү түмөн иш экенин, кыргыз совет адабиятында болсо чыгармачылык маанайга караганда саясий айып коюу, идеялык кине тагуу күчтүү экенине нааразы болгон.

Мындай каттардын бири Жоомарт Бөкөнбаевге жазылган. Анда кат ээси мындай деп жазат:

“Жолдош Жоомарт!

Чынында бул жыйнагыңда тил жагынан болсун, мазмун жагынан болсун кемчиликтер аз эмес экен. Ошондуктан, муну жакшылап карап чыгып, мындайча айтканда, телегейи тегиз келген ырларды гана тандап берсең жакшы болор эле. Ал калганын толук жыйнагың чыкканда деле кийирербиз.

Мукай. 8-февраль 1938-жыл”[191, 146-б.]

Бул катта акындын 1938-жылы жарык көргөн “Комуз” ырлар жыйнагындагы кемчиликтер тууралуу сөз болгонсуйт. Ал эми мазмундук жактан бул кат “Кеңеш каттарынын” үлгүсүнө дал келип турат.

Адабий каттардын жазылуу тарыхы башка элдердин акын-жазуучулары менен чыгармачылык байланышты арттыруу максатында жазыларын эстен чыгарбоо зарыл. Буга кыргыз акын жазуучуларынын боордош казак, өзбек, түркмөн ж.б. мурдагы совет өлкөлөрүнүн калемгерлери менен болгон кат алышуулары күбө. Айталы, О.Сооронов түзгөн Мукайдын “Жарыяланбаган чыгармаларында” Мукай Элебаевдин Мухтар Ауэзовго жазган каты чакан каты бар. Анын мазмуну мындай:

“Жолдош Мухтар.

Быйыл Кыргызстан Мамлекеттик басмасы тарабынан Жамбылдын ырларын бастырууну планга кийирдик эле. Бирок, бул китеп көптөн бери бул

жактан табылбады. Ошондуктан, жолдоштук иретинде сизди жибертер деген үмүт менен тобокел кылып ушул катты жазууга туура келди. (Мүмкүн болсо өтө тезирээк).

Андан соң, сиздин “Көк серек”, журналдагылардан башка, балдар үчүн атайы басылып чыкты деди эле. Ошону да кошо жиберсеңиз мындан бетер жакшы болор эле.

Ушуну менен катар дагы бир сөз: казак тилинде басылып чыккан көркөм адабияттарды биз жакка жиберип туруу жагын эскере жүрсөнүздөр. Сиздин эмгектериңизди “Таш түлөктөн” башкасын көрө элекпиз.

Ошентип, жогорку өтүнүчтөр орундала турган болсо, төмөнкү адреске телеграм берип койсоңузда, издеп убараланбай тапкандай бололу.

Фрунзе.

Киргосиздат. Элебаев М.

28-январь, 1938-жыл” [191, 146-б.].

Көрүнүп тургандай, бул кат, бир караганда, “Өтүнүч катка” дал келгени менен мазмундук жактан “Тобокел катына” жакын турат. Автор муну өзү да моюнга алат. Катта абзац менен башталган үч бөлүк бар: биринчисинде, Жамбылдын ырларын чыгаруу, ага байланыштуу эмгектердин жок болуп жаткандыгы; экинчиси – М. Ауэзовдун “Көк серегинин” балдарга арналган вариантын салуу өтүнүчү; үчүнчүсү – казак тилиндеги китептерди жеткирип туруу суранычы. Ошентип, М.Элебаевдин бул каты “Тобокел катынын” үлгүсүнө дал келет.

Адабий каттардын жазылышынын дагы бир себеби – калемгерлердин көркөм чыгармаларына туура эмес баа берилип калган учурларында, же айрым адабий сындарга жооп иретинде жарык көрөрүн айта кеткен туура. Буга мисал катары Кыргыз Эл акыны А.Токомбаевдин “Ала Тоо” журналынын 1956-жылдагы № 7 санына жарыялаган “Бетме-бет, кенирирээк кеңешели” аттуу сын макаласы Кыргыз Эл жазуучусу Т.Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери” романына карата жазылган. Себеби Т.Сыдыкбековдун бул романы

Сталиндик сыйылыкка татыганга чейин сын-пикирлердин капшабына кабылып, алардын арасында “Совет өкмөтүнө каршы...”, “Сыдыкбеков өзү партияда жок. Ошондуктан анын ниети бузук...” өңдүү сындарды уккан. Мына ушул жагдай жооп иретинде ачык кат жазууга түрткү болгон.

Ал эми А. Токомбаев жогоруда аталган сын макаласында романды которуудагы кеткен каталар, чыгарманын аталышы (“Бир колхоздун кишилери”), образдар системасы тууралуу айткан сындарынын айрымдарын Т.Сыдыкбеков туура деп эсептеп: “Айрыкча, Камка, Акман сыяктуу карылар орус тилинде комсомолдорчо сүйлөшкөнү жүрөгүмү сыздатат. Котормосу “таттуу” болуп калышына катуу өкүнөмүн да...” [151, 364-б.], - деп жазат. Бирок да, сындын адилет жазылышын талап кылат.

Ошентип, Т.Сыдыкбеков бул катында сынга жооп иретинде романдын оош-кыйыштары тууралуу жеке көз караштарын ачыктоого мүмкүндүк алган. Үчүнчү жагынан, романдын жаралыш тарыхы тууралуу мурда белгисиз маалыматтарды камтып кеткен.

Адабияттын тарыхында мындай жеке каттар белгилүү акын-жазуучуларга окурмандар тарабынан да, же белгисиз күйөрмандар тарабынан да жазылган учурлары арбын. Айталы, А.Осмоновдун чыгармачылыгына ашык болгон Жамийла Сулайманова менен акын 1945-жылы таанышкан. Кыз Алыкулдун чыгармалары аркылуу өзүнө да ашык болгон. Экөөнүн каттары бул ойго далил. Ошол Ж. Сулайманова кийин акынды мындайча сүрөттөгөн: “Ооба, ошол күн менин эсимден эч кеткис болуп кандай болсо дал өзүндөй көкүрөгүмдө катылып калган. Жада калса акындын кирпигинин ар бир жолку ирмелиши, дем алганы да күнү бүгүнкүдөй болуп жадымда жатталуу. Ал өтө аз сүйлөйт экен. Анын эриндери жалбырактарга жука эмес, бир башкача бөрсөйүп мөлтүрөгөн, эч кимдикине окшобогон сулуу эриндер болчу” [14].

Жыйынтыктап айтканда, жеке адабий каттардын жазылуу тарыхы ар тараптуу: бир жагынан тигил же бул авторлор менен чыгармачылык багытагы ой бөлүшүү, жеке жагдай-шартынан кабар берүү, сын айтуу, сынга жооп айтуу

көрүнүштөрү менен коштолсо, экинчи жагынан, адабий чыгармачылыктагы достук, кызматташтык, эриш-аракактык мамилелерди билдирүү максатында, үчүнчү жагынан, ички сезимдерди билдирүү, өтүнүч, таарыныч, сурныч, ашыктык сезимдерин камтуу үчүн колдонулгандыгын баса белгилөө зарыл.

Экинчи баптын жыйынтыгы

Бул бапты жыйынтыктап жатып, төмөнкүдөй корутунду чыгарууга туура келет:

1. Адабий каттар – автордун жан дүйнөсүн таанып билүү, биографиялык маалыматтарга толуктоо киргизүү, айрым чыгармалары тууралуу мурда белгисиз болгон фактыларга ээ болуунун эң ишенимдүү булагы катары каралууга тийиш;
2. Адабий каттар – калемгерлердин чыгармачыл өмүрүндөгү урунттуу учурларды, башка авторлор менен болгон мамилелерди, чыгармачыл байланыштарды көрсөтүүгө жөндөмдүү;
3. Адабий каттар – автордун ички сырларын, жан дүйнөсүн, ашыктык сезмдерин, таарынычтарын, өтүнүчтөрүн, суроо-талаптарын чагылдырууда зор милдет аткарат.

3-БАП: КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН КӨРКӨМ ФУНКЦИЯЛАРЫ

3.1. Кыргыз адабиятынын поэзия, проза жанрындагы эпистолярдык форма

Кыргыз адабиятынын тарыхында кат формасындагы ырлар улуу муундагы акын-жазуучулар А.Токомбаев, М.Элебаев, К.Баялинов, Ж.Жамгырчиев, А.Токтомушев, Т. Үмөталиев, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, А. Осмонов, К.Маликов жана башка калемгерлердин чыгармачылыгында колго алынган. Айта кетүүчү жагдай, кыргыз акындары эпистолярдык форманын ыр түрүндөгү лирикалык кайрылуу жанрына басым жасап, көпчүлүгү ушул нуктагы ырларды жараткандыгын баса белгилөөгө болот.

Айталы, кыргыз эл акыны А.Токомбаевдин “Жооп кат” деген ыры 1930-жылдары жазылып, лирикалык каармандын кайрылуусу иретинде жарык көрөт. Ырдын мазмуну лирикалык каармандын жаштыгына кайрылып, кооптонуусун ачык билдирген, мамилени ишеним менен бекемдөө талабын койгон эпистолярдык формадагы лирикалык кайрылуу каттарына кирет.

Ырдын тексти – монологго негизделсе, темасы – эки ортодогу мамиледе адал болууга чакырык таштайт.

Структуралык-логикалык жактан ыр үч бөлүктөн туруп, анын биринчисинде лирикалык каармандын “эселек” кези, жетимдикти жеңип чыккан жаш курагы баяндалып, ал эпистолярдык форманын “жагдай-шарттан кабар берүү” талабына дал келет:

Мен анда – байчечекей эселекмин,
Керилген жигит кезге жете элекмин;
Чырылдап, чымчык менен бирге чуркап,
Уянын саясынан кете элекмин.
Жаштыгым жеңип алып жетимдикти,
Закымдап учкан тентек көпөлөкмүн...

Мезгилдин сызып өткөнүнө, “алтын кез” закымдап кеткенине, турмуш шары экөөнү бирдей өзгөрткөнүнө таң берген лирикалык каармандын риторикалуу суроо салат:

Сен анда иргелбеген алтын элең.
Сен анда алдейленген жаркын элең...
Андагы сен дагы жок, мен дагы жок,
Өзгөрдүк,
Ой ойлодук, турмуш терең.
Тереңдин шарын чачып, күүсүн тосуп,
Кай жерде качан сага койгом ченем?!

Ырдын үчүнчү бөлүгү лирикалык каармандын ачык эскертүүсү, эки ортодогу мамиледе ак болууга үндөп чакырык ташташы, өзүнүн ички кооптонуусун камтыйт:

Иш өттү, айып кимде?
Алда качан
Болбогон иш, бүгүн мени алдабасаң.
Сен үчүн отко түшөм деген болуп,
Мен үчүн соолуган гүл кармабасаң!
Жүрөктүн назигинен пайдаланып,
Сөз менен, көркүң менен арбабасаң [155].

Чыгарманын поэтикасында “Тереңдин шарын чачып, күүсүн тосуп” деген метафоралар, “Сен үчүн отко түшөм деген болуп” сыяктуу эпитеттер, “Кай жерде качан сага койгом ченем?!”, “Иш өттү, айып кимде?” сындуу риторикалык суроолор, “Мен анда – байчечекей эселекмин”, “Закымдап учкан тентек көпөлөкмүн...”, “Сен анда иргелбеген алтын элең” өңдүү эпитеттер “Сен анда алдейленген жаркын элең...” сындуу салыштыруулар колдонулган.

Ошентип, А.Токомбаевдин бул ыры эпистолярдык формадагы лирикалык кайрылуу жанрына кирет.

Ал эми А.Осмоновдун чыгармачылыгында да кат түрүндөгү кайрылуу ырлары кездешет. Акындын 1946-жылы жазылган “Курбума кат” деген ыры эпистолярдык форманын “Амандык кат” түрүнө кирет. Анда автор алыскы Фрунзедеги курбусуна кат жазып, өзүнүн жагдай-шартын билдирүүгө далалат кылат. Структуралык жактан бул ыр үч бөлүктөн туруп, анын биринчисинде автор өзүнүн мейкиндик-мезгилдик алкактагы ордун так көрсөтүп, мындай деп жазат:

Келдим курбум, келгениме жарым ай,
Жарым айдын чайын ичмек бир далай,
Мени менен кошо ээрчишип кыш келди
Кала берди Фрунзеде жылуу жай.
Мен бул жакта тирүү бармын, аманмын,
Боюндамын сулуу Чолпон-Атанын,
Атымды айтып, атын сурап таанышып,
Сыйын көрүп мындагы ини, аганын.

Ырдын экинчи бөлүгүндө бул жакка келгендеги максат-милдетин, аткара турган иштерин, дегеле, чыгармачылык жана андагы поэзиянын орду, кызматы жана милдеттери тууралуу ойлорун ортого салат:

Мен келбедим байлык издеп бул жакка,
Байлык – колхоз, кайсы жерде турсак да,
Келдим, мында, баатыр жигит, ыр үчүн,
Кыш мезгилде жаздай кызмат кылмакка.
Поэзия – бул адамдын жаны экен,
Күн өтсө да, өчпөй турган шамы экен,
Өмүр, турмуш картайса да аргасыз
Поэзия – улам кайра жаңы экен.

Ырдын соңку бөлүгүндө ошол учурдун талаптарына жараша акындык изденүүдөгү чагылдыруунун объектилери, предметтери жана турмуш

көрүнүштөрү саналып, аларды алып чыгуу – акындын изденүүсүнөн, дарамет-күчүнөн көз каранды деген бүтүм менен жыйынтыкталат:

Ал жаңылык кубатынан акындын,
Жаза билсек биздин күндүн баатырын.
Колхоз нанын, жумушчунун өнөрүн
Улуу акылман кемеңгердин акылын.
Келдим курбум келгениме жарым ай,
Жарым айдын чайын ичмек бир далай.
Мени менен кошо ээрчишип кыш келди
Кала берди Фрунзеде жылуу жай [114, 322-б.].

Бул ыр тематикалык жактан эпистолярдык форманын “Арноо катына” жакын турганы менен мазмундук жактан “Амандык кат” үлгүсүнө дал келет. Чынында, арноо ырларынан “Арноо катынан” айырмачылыгын ачып көрсөтүү үчүн А.Осмоновдун калемине таандык, тематикалык жактан жогорудагы ырга үндөшүп кеткен “Курбуларыма” аттуу ырды анализдөөдө көрүнөт. “Курбуларыма” 1934-жылы жазылган. Түзүлүшү жагынан эки бөлүктөн туруп, биринчисинде, лирикалык каармандын экинчи тарапка кайрылуусу орун алып, сын мүнөзүндөгү төмөнкүдөй саптар менен башталат:

Ой, сенинчи, оор го дейм чапаның,
Шамдагайлан, кана чечип таштагың.
Койсоң бекер кыжырына тиесиң,
Ар бир ишке ылдам көнгөн жаштардын.
Кече күнкү комсомолдор кордошкон
«Түк эби жок, жаралыптыр олдоксон»...
Деген ушу кудум эле сенсиң бейм,
Суранамын деги мындай болбосоң.

Бул ырда арноо ырларына мүнөздүү болгон сүрөттөлүп жаткан объектини ачык сыңдоо көрүнүшү байкалат. Аны тереңдетип, көз алдыга элестүү кылып тарткан “Кээ бир жаштар абышкача томсоруп, Эрикчээлче

ордуна жай козголуп” деген салыштыруу саптары менен, “Бул гана эмес, өндүрүштө эң кыбыр, Иштейт экен, чыдай албайм бук болуп” деген жеке таасирлерди камтыган саптар менен бекемделип жүрүп отурат.

Ырдын кийинки бөлүгүндө автор ошол мезгилдеги адамга коюлган милдеттерди, коомдо өзүн алып жүрүүнүн шарттарын, жаңылануу мезгил талабы экендигин мындайча эске салат:

Маданияттуу жашоого ой бөлбөдүң,
Галстукчан жүрүүгө түк көнбөдүң.
Жакшы кийим асылдарды кийинип,
Комсомолчо жүргөнүңдү көрбөдүм.

Албетте, совет мезгилинин жалындуу талаптарын чагылдыруу – кыргыз акындарынын башкы милдеттерине кирген. Ал гана эмес, коом үчүн жат көрүнүштөрдү сынга алуу, өсүп бараткан турмуштун жакшы жактарын жайылтуу – акын-жазуучулардын негизги предметине айланган. Ошондондуктан, арноо ырларынын көпчүлүгү жакшы жакка умтулууга чакырык таштоо менен төмөнкүдөй мазмунда аяктаган:

Заманды көр күндө оюн-тамаша,
Биздеги муң кетти алыска адаша.
Комсомолдор кайра куруп мүнөздү,
Жашайлыкчы мына ушуга жараша.

Көрүнүп тургандай, мындай арноо ырларында эпистолярдык формага тиешелүү конкреттүү адресат жок, ошол үчүн мындай арноо жана кайрылуу ырлары эпистолярдык формага кирбейт. Демек, арноо ырлары менен кат түрүндөгү кайрылуулардын айырмачылыгы – адресаттын сөзсүз болгондугу эсептелет.

Кат түрүндөгү ырлар – бул адресатка багытталган автордун ой жоруулары, өткөн-кеткенди эске түшүрүүлөрү, кандайдыр бир жыйынтыкка келүүлөрү, тамашалуу, суроолуу көз караштары, каалоо-тилектери десек болот.

Кайрылуунун адресаты анын чыныгы “прототиби” болсо да, жалпыланган лирикалык каарман болушу мүмкүн. Адресат ой жүгүртүүнүн темаларын козгоп, өзү диалогдун элестүү катышуучусуна айланат, анткени акын өзүнүн мүмкүн болгон реакциясын: жактыруу же жек көрүүсүн, макул же каршы пикирлерин лирикалык каарман аркылуу айтышы мүмкүн. Бул учурда билдирүү лирикалык монологдон диалогго, көзгө көрүнбөгөн маектешке айланат.

Мындай ырларда ар түрдүү социалдык, философиялык, адабий проблемаларга тиешелүү ой-пикирлер, баа берүүлөр чагылдырылышы ыктымал. Кээде адресаттын болушу акынды турмуш жөнүндөгү ой-пикирин чагылдырган кеңири монологго түрткөндөй туюлат.

Кат формасындагы кайрылуу ырларына акын Б.Сарногоевдин “Жоокерге кат” деген ырын киргизүүгө болот. Бул ыр 1982-жылы жарык көргөн “Ашуудан берген отчётум” ыр жыйнагына кирген.

Структуралык жактан бул ыр үч бөлүктөн туруп, эпистолярдык форманын талаптарына ылайык ыр учурашуу менен башталат:

Кандай уулум, армиялык абалың
Эр жеткен соң эл коргоого жарадың.
Андай болсо алып койгун жаш жоокер
Айылдагы карт жоокердин саламын.

Ырдын экинчи бөлүгү атасынын өз жагдай-шартынан маалымат берүүсүнө негизделет:

Атаң жатат буурул теке баштанып,
Азбы, көппү ыр планын аткарып.
Апаң жүрөт, баарыбызга кожоюн
Адатынча үйдүн ичин башкарып.

Коомдогу ата-эненин орду ушул чакан саптар аркылуу дапдаана көз алдыга тартылат. Ал эми ырдын фонунда бул саптар структуралык жактан

экинчи бөлүгүн түзүү менен, эпистолярдык форманын талаптарына ылайык “ал-абалын билдирүү” шартына дал келет.

Кош, жаш жоокер салам сага энеңен,
Энең сени, эр болсун деп төрөгөн.
Келсең үйгө, келиндүү да болорбуз
Түшкө кирет ээрчип жүрчү неберем [134, 9-б.].

Структуралык жактан ырдын үчүнчү куплети – эпистолярдык форманын “коштошуу бөлүгү” катарында каралат да, Б.Сарногоевдин жеңил юмору менен коштолуп, маанилик жактан каттын жыйынтыктоочу бөлүгүн камсыздайт.

Ырдын темасы – аскердеги уулуна болгон атанын тилегин камтыса, жанры – ыр түрүндөгү кайрылуу. Ыр өлчөмү 11 муундан турган метрикалык ыр түзүлүшүндө болсо, поэтикасы “Буурул теке баштанып” өңдүү метафора, “Жаш жоокер”, “Карт жоокер”, “Эр болсун деп төрөгөн” сыяктуу эпитеттер менен коштолгон.

Кыргыз эл акыны С.Эралиев өз чыгармачылыгында эпистолярдык формага кайрылып, анын мүмкүнчүлүктөрүн эптүү пайдаланууга аракет кылган. Айталы, анын “Кыштактан кат” деген ыры эпистолярдык форманын “Түшүндүрүү катына” мисал боло алат. Себеби, ыр эпистолярдык формага таандык болгон лирикалык каармандын жагдай-шартынан кабар берип, баяндоо биринчи жактан жүргүзүлөт. Башында эле, кат ээсинин орду, аны курчап турган көрүнүштөр көз алдыга тартылат:

Мен олтурам,
Тереземден арыда
Жер күүлдөйт, бороон кошо ышкырып –
Окшоп кетет суунун өжөр шарына
Тынбай жаткан толкундарын ташка уруп [190, 634-б.].

Бир караганда, бул салыштыруу конкреттүү мезгилдик алкактын элесин тартканы менен, чындыгында ал машакаттуу чыгармачылык ишти, анын катаал ой-

кырларын туюндурат. Муну кат ээси калем сергитип, ой топтоонун жолу катары баалап, адресат менен баарлашууга себепчи болгон жагдай катары баалайт:

Аны менен жөнөп кетип ааламга,
Сага апкелем
Сапарымдын этегин.
«Не кечиктиң?» –
Көп сурайсың катында.
Кечир жаным,
Ага мындай бир себеп:
Мен «барам» деп,
Сен «келет деп жакында»,
Бул ортодо сагынышып жүргөн эп?

Эпистолярдык формага таандык суроо-жооп менен диалог бул каттын өзөгүн түзүү менен, мында кат ээсинин ички сезимдери, аны курчаган жагдай-шарт негизги орунда турат. Ошондуктан, бул кат жанрдык жактан “Түшүндүрүү катына” мисал боло алат.

Кат адабиятына кирген жанрлардын ичинен ыр түрүндөгү билдирүүлөр (послание) маанилүү орунда турат. Алар да ыр түрүндөгү кайрылуу каттарына жакын турат. Бирок, ыр түрүндөгү кайрылуулар кимдир бирөөлөргө багытталып жазылат.

Кыргыз акындарынын көпчүлүгү эпистолярдык форманын сатиралык кайрылуу формасын кеңири пайдаланып, өнүктүргөндүгүн көрүүгө болот. Айталы, кыргыз эл акыны Б.Сарногоевдин “Мидинге кат” сатиралык поэмасы буга мисал боло алат. Акын атактуу Мидин Алыбаев менен замандаш, чыгармачылык жактан да жакын адамдардан болушкан.

Акындын чыгармачылыгына кайрылган адабиятчылар анын поэзиясынын тубасалыгын, элдүүлүгүн, көңүлгө жакын жумшак юморун бир ооздон белгилешет. Айталы, академик О.Ибраимов: “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхында Байдылда Сарногоевдин өзүнө гана таандык орду бар. Ал эми тереңирээк анализдей келсек, ал – Райкан-Мидин мектеби деп аталган

абдан бир маанилүү адабий агымдын бараандуу өкүлү. Бул мектеп – элдик поэзиянын салт-санаалары менен каны-жаны бирге мектеп, кандайдыр бир элитардык эмес, нака массалык адабий агым” [67], -деп таамай баа берет.

Эпистолярдык формадагы сатиралык кайрылуу ырларынын талаптарына ылайык, “Мидинге кат” поэмасынын башталышы (зачини) төмөнкүдөй:

Билинбей кетти кабарың,
Мидике кандай абалың?
Бир топ жыл бирге татканбыз
Бул жактын тамак-шарабын,
Бир жүргөн кезди эстесем
Бүркөлөт ачык кабагым [1, 130-б.].

Мында адресат менен учурашуу талабы так сакталган. Кат ээсинин кайрылуусу ишенимдүү тону, өкүт аралашкан ички сезимдери ачык байкалат. Стилдик жактан алганда, каарманга болгон терең урматы, “бир жүргөн кездери” менен “бүркөлгөн ачык кабагынан” ачык баамдалып турат.

Поэма ыр түрүндөгү кайрылуу каттарынын төмөнкүдөй спецификасына шайкеш келет:

Чыгарманын мазмуну адабиятчы-сынчы К.Даутовдун сөзү менен айтканда, “...сыртынан тамашалуу туюлуп, бир окуганга жеңил кабыл алынганы менен ичинен олуттуу, көп маселелер жөнүндө чекенди бекем таянтып олтургузуп, терең ойлонто турган поэма. Анда шаттык менен кайгыга, жеңиш менен утулушка, трагедия менен оптимизмге толо түркүн-түркүн кайчылаш тагдырлар бар. Болгондо да алар чыгармачыл адамдардын тагдырлары” [45, 4-б.]

Ооба, “Мидинге кат” поэмасында акындын чыгармачылык жаатындагы калемдештери, замандаштары кайрылуунун өзөгүн түзөт. Поэманын тексти диалогго чакырык таштаган монологго дал келет. Чыгарманын темасы – адам тагдырларын баяндоо болсо, композициялык курулушу өткөндөгү жана учурдагы ал-абалды чагылдырууга негизделет.

Поэманын жанры – ыр түрүндөгү лирикалык кайрылуу болсо, ыр өлчөмү 8 муундан турат. Поэмада “Опол тоо” сыяктуу метафоралар, «Мөлтүр талант”, “Куюн, жел жетпес, курч туяк”, “Кара мурч кошкон кебиңдин”, “Мончок жаш агат көзүмдөн” өңдүү эпитеттер, “Бар бекен деги ал дүйнө?”, “Кайсы акындан кем элең?!” сындуу риторикалык суроолор орун алган.

Жалпылап айтканда, Б.Сарногоевдин ыр түрүндөгү эпистолярдык поэтикалык чыгармалары төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

1. Автор ишенимдүү формада өзүнүн жан дүйнөсүн чагылдырып берет.

Буга “Мидинге кат” сатиралык поэмасындагы төмөнкүдөй саптарды келтирүүгө болот:

Толгонуп кай бир түндөрдө,
Торуна түшүп капанын,
Токсон миң ойду элестеп,
Томсоруп ойгоо жатамын.
Ой менен узак жол жүрүп,
Ой менен ашуу ашамын.
Тумандай самсып ал ойлор,
Тутанган сайын тутанып,
Бардыгы орун талашат,
Башыма батпай шыкалып.
Кыйнала берем уктабай,
Кышкы түн жылдай узарып [135, 130-б.].

Поэмадагы бул өзгөчөлүктү адабиятчы-сынчы К.Даутов мындай деп түшүндүрөт: “Акын өзүн-өзү андап-билүүгө алат, өмүр жолун, жасаган ишин чыныгы эрдикчил реалисттерче калыс жана катаал таразага салат, адеп-актык талабынан баалайт” [45, 4-б.], - деп кошумчалайт.

2. Каттын тексти монологго жана диалогго негизделет.

Эпистолярдык форманын бул талабы “Мидинге кат” поэмасында так сакталган. Поэмадагы монологду төрт негизги белгилер аркылуу ачыктап көрсөтсөк болот:

А) Монолог – бул чыгармадагы сүйлөп жаткан адамдын тактоолорду жана кошумчаларды билдирбеген сөзү. Айталы:

Өйдө-ылдый жүрүп баа бербей,
Өткөргөн күндү элестейм.
Ошондо дагы көбүрөөк,
Ойлонгон кишиң келет бейм...
Өзү мас, тили мас эмес,
Өзүңдү дайым көп эстейм [135, 145-б.].

Б) Монолог – ар дайым көздөгөн маектешке багытталгандыгы. Эпистолярдык поэмаларда каарман бир адамга, бир топко, же бүткүл адамзатка кайрылат. “Мидинге кат” поэмасында автор жеке Мидиндин өзүнө көп жолу кайрылат:

Мидике, мында сен барда,
Муруту чыккан жаңыдан,
Анча-мынча билишкен,
Адабий сындын жайынан,
Таланттуу жаштар жетилди,
Такшалып бардык жагынан [135, 131-б.].

3. Каттын адресатынын жана адресантынын сөзсүз болушун талап кылат;

Поэма Байдылданын Мидинге кат жазуусуна негизделгени менен адабиятчы К.Даутовдун пикиринде: “Мидинге кат” – Байдылданын Байдылдага да жазган каты. Ал кайсы бир даражада Мидиндин тагдырынан өз тагдырын көрүп турат” [45, 4-б.], - деп туура белгилейт. Адабиятчынын бул пикирине толук кошулууга болот.

4. Кат – бул баарлашуунун формасы деп эсептелет;

“Мидинге кат” поэмасында баарлашууга чакырык таштаган учурлар арбын:

Көргөнүң айт ошол жактагы,
Бар бекен гүлзар, бак-шагы?
Көөнүңө чындап жактыбы,
Коңур күз, кышы, жаз, жайы?
Күнүнүн кандай чыкканы,
Айынын кандай батканы? [135, 145-б.].

5. Каттын тили оозеки сүйлөшүү жана адабий-көркөм стилдердин айкалышынан турат.

Б.Сарногоевдин поэзиясынын тили жөнөкөй, жумшак, жагымдуу. Адабиятчылар акындын ушул жөнөкөйлүгүндө анын поэзиясынын күчү, сыйкыры жана керемети катылып турат дешет. Куюлушкан саптар ой кубалап, бирин экинчиси жеңил ээрчип, керемет сүрөттөрдү көз алдыга тартат. Бул жөнөкөйлүк, К.Даутовдун баамында – “классикалык жөнөкөйлүк”. Жөнөкөйлүктүн татаалдыгы ушунда турат – ага ар бир эле калемгер жете бербейт деп эсептейт. Окумуштуунун мындай пикири эч талаш-тартыш туудурбайт.

Кыргыз поэзиясындагы эпистолярдык тенденциялардын кийинкиси – катка жооп иретинде жарык көргөн чыгармалардын жаралышы менен байланыштырсак болот. Мисалы, “Мидинге кат” поэмасынын таасиринде Кыргыз Эл акыны Э. Ибраев “Мидинден кат” сатиралык поэмасы 1993-жылы жарык көрөт. Поэманын максаты – адабияттагы шарттуулукту эске алуу менен “аркы дүйнөгө” узап кетишкен өнөр ээлеринин жагдай-шартынан кабар берүү аркылуу тирүүлүктүн барк-баасын, өмүрдүн көз ирмемдигин, адал менен арамдын чегин ачып көрсөтүүгө багытталат. Поэманын идеясында – жеке тагдырды баалоо, эмгекти даңазалоо, бекерчиликти, аракеттикти сынга алуу көрүнүштөрү жатат.

“Мидинден кат” – эпистолярдык форманын “жооп кат” түрүнө ылайык учурашуу, жагдай-шартты билдирүү, өткөн күндөргө кайрылуу, риторикалык суроо, диалогго чакырык таштоо жана коштошуу сыяктуу талаптарды камтыйт. Поэмадагы “учурашуу” “Мидинге каттын” баштапкы саптарын кайталап айтуу менен, ушундай суроо салган акын иним аманбы деп мындайча келтирилет:

Аманбы иним, Байдылда,
Аганды эстеп кайгырба,
Каңырыкты түтөтүп,
Кайратыңдан тайгылба,
Элиндин болуп эрмеги,

Эсен-соо жүргүн айлыңда [68, 578-603-бб.].

Албетте, поэма Э.Ибраевдин сатира жанрындагы бир топ жылдык тажрыйбасынын жемиши. Андыктан, поэмада жумшак сатира, юмор, курч сарказм аралашып, академик А. Акматалиевдин пикиринде: “Кыргыз сатирасынын салтын, Ж. Турусбековдун, Р. Шүкүрбековдун жана Мидин Алыбаевдин көчүн улантып кыргыз адабиятына чоң салым кошкон” [51].

Поэманын мазмунунда чыгармачыл адамдар, алардын жасап, жашап кеткен тагдырлары эриш-аркак берилип, эпистолярдык форманын “жагдай-шартты билдирүү” талабына шайкеш келет. Осмонкул, Калык, Алымкул баштаган алптардан тартып, Саякбай, Карамолдо, Муса, Атайлардын аткарган иштери сыпатталат:

Бир атасы ошолор,
Бірдалып жүрөт силерде,
Бйлагым келет шолоктоп,
Бң-жыңсыз жатса биерде! [68, 579 - б.].

Поэманын соңку бөлүгү кол тамга койгон кат ээсин так көрсөтүү менен мындайча жыйынтыкталат:

Ичип жүрүп тирүүндө,
“И другиеге” илинген,
Арбактык салам деп билгин,
Аларча көрүстөнүндө жаткан
Алыбай уулу Мидинден! [68, 579-б.].

Көрүнүп тургандай, аталган поэма адабияттагы көркөм шарттуулукту туу тутуп, чыгармачыл адамдардын тагдырларын баяндоону максат кылган, эпитсолярдык форманын “Жооп кат” түрүнө дал келген сатиркалык кайрылуу мазмунундагы поэмалардын бири.

Б.Сарногоевдин чыгармачылыгындагы эпистолярдык поэмалардын кийинкиси –“Ачык кат” деген аталыш менен 1982-жылы жарык көргөн “Ашуудан берген отчетум” ыр жыйнагына кирген. Аталган поэма республиканын спорт комитетинин председатели Дөлөн Өмүрзаковго арналган. Эпистолярдык форманын табиятына ылайык, поэма “учурашуу” талабы менен мындайча башталат:

Урматтуу жолдош...
Дөлөн Өмүрзакович!!!
Сизге айтаарым
Майда эмес, чоң иш.
Күйөрмандардын «Күйгөнүн»
Менин милдетим
Башынан баяндап бериш [22, 127-б.].

Эпистолярдык форманын талаптарына ылайык, “Ал-абалды билдирүү шартында” бул катты жазууга түрткү кылган жагдай күйөрмандардын суроо-талаптарынан экендиги белгиленет:

Жазгын – деп
Биринен-бири демеп,
Бул катты сизге арноого
Бир топ күйөрмандар

Болушту себеп.

Каттын кийинки бөлүгүндө адресатты түйшөлдүргөн суроолору, көргөн-билгендери, үмүтү жана күйүтү орун алат:

Кыргызстанды кыдырып жүрөм,

Элирсе,

Эликти кууп жеткен

Эчен «Куюн куйрук»

Маамыттарды билем.

Булчуңу чоюндай куйган,

Бир койсо

Буканы нокаут кылган

Уландардын үйүнө кирем.

А бирок

Спортко катышпай жүргөнүнө

Күйөм да күйөм!,– деп Ош шаарынан, беш бакса коргондон каргыган жигитти көргөнүн, көгүлтүр Ысык-Көлдөн, балыктай сүзүп көнгөн бир кызды көргөнүн, бир жигит көрүп Нарындан, бир өйүздөн экинчи өйүзгө секирип көнгөн, футболду күн-түн ойногон, Талас менен Чүйдөн балдарды көргөнүн айтып келип, мындайларды эл ичинен табыш керек, сындан өткөрүп багыш керек, татыктуу сыйлыктарды алыш керектигин айтат.

Каттын соңку бөлүгү же коштошуусу төмөнкүдөй саптар менен жыйынтыкталат:

Ошентип,

Өстүрсөк экен кам көрүп

Спорттун түрлүү тармагын.

Атайылап сизге кайрылдым

Атактуу майрамдын алдында

Октябрь берген

Өлкөнүн байлык, бактысы

Өркүндөп өстү ар жылда.
Албетте,
Спортсмендердин үлүшү да
Бар мында.
Эмесе,
Ишиңизге ийгилик каалайм,
Саламым менен
Сарногоев Байдылда” [22, 131-б.], – деп кол тамга коёт.

Поэманын жазылыш максаты өлкөнүн спорт тармагына жетекчиликтин көңүл буруусун, эл ичиндеги тубаса таланттарды таап, алардын шык-жөндөмүн өстүрүүгө көмөк көрсөтүү зарылдыгы тууралуу жеңил юмор менен элестүү кылып көз алдыга тартат.

Бир түрүндөгү эпистолярдык поэмалардын сап башында Кыргыз Эл акыны Абдырасул Токтомушевдин “Какшаалдан кат” поэмасы турат. Чыгарма 1937-жылы жарык көрүп, ошол жылдардагы эң мыкты поэмалардын катарын толуктаган. Анын өзөгү Кытай жеринде калган кыргыз кызы Сайранын жан дүйөсүн, тарткан азап-тозогун, мекенге, эл-жерге болгон кусалыгын камтыйт. Ал кат формасында жазылып, окуя Сайранын баяны түрүндө берилет. Поэма 1958-жылы орус тилине которулуп, Москвадан чыккан “Ак көгүчкөн” жыйнагына кирген.

Бирок, каттардын табиятына ылайык, алар өтө узун болбош керек эле. Тилекке каршы, эпистолярдык форманын бул талабы поэмада так сакталбай, катта айтылчу ойлордун көлөмү өтө эле узап кеткен. Ошондон улам, аталган поэманы кат адабиятынын “эпистолярдык баян” жанрына мүнөздүү деп карасак туура болчудай.

Улуу акын А.Осмоновдун калемине таандык “Күлүйпа” поэмасында да эпистолярдык форма ыктуу колдонулган. Чыгарма 1944-жылы жазылып, анда согуш маалындагы “Күмүш булак” колхозунда болуп өткөн чакан окуя баяндалат. Чыгарманын сюжети кара көз сулуу Күлүйпага ашык болуп, кат

жазган лирикалык каармандын баяндоосуна негизделет. Катында ал өзүнүн ашыктык сезимин билдирип, турмуш жолдунда бирге болуу ниетин мындай деп жазат:

“Таң нурум — таалай-бактым, Күлүйпажан!
Сен үчүн, кайгы, капа тарткан санаам,
Учалы, жүр алыска колунду бер,
Сызалы, жибек булут арасынан”... [115, 42-б.]

Мында сүйүү катына тиешелүү болгон “учурашуу” салтындагы ашыгынын даражасын көтөрүү, аны ай-жылдызга теңеп-мактоо тенденциясы орун алган. Ошол эле учурда, “ал-абалды билдирүү” шартына ылайык, лирикалык каармандын кайгы-капа тартышы, суроо-талабы, өтүнүчү камтылган.

Болгону ушул төрт сапка сыйдырылган эпистолярдык форма, чынында, бүтүндөй поэманын окуясын кыймылга келтирип, сюжетти өнүктүрүп, окуянын андан-аркы өнүгүшүнө шарт түзөт. Анткени, кыз тарабынан берилген жооп – окуянын түйүндөлүшүн шарттап, лирикалык каарманды бүдөмүк ойлорго жетелейт:

«Мен бүгүн зор кубаныч, урмат менен
Алыстан жандан артык жанды күтөм.
Эгерде чын сүйгөнүң ырас болсо,
Үйгө жүр, тосушууга бирге-кошо.
Шерттешкен үч жыл мурда, теңим келет,
Эмне дейм, капа болбо, жообум ошо»... [115, 42-б.]

Күлүйпанын шерттешкен теңи согуштан эки көздөн ажырап, ага карабастан, асылынын колун сурап келиши – кыздын ата-энесин эки анжы ойго салат. Бирок, жигиттин тайманбастыгы, калыстыгы кыз жүрөгүн жибитип, ал баш кошууга макулдук берет. Мунун баарын лирикалык каарман өз көзү менен көрөт. Демек, бул поэмадагы эпистолярдык форма окуянын өнүгүшүнө шарт

түзүп, каармандардын образдарын ачууга багытталган көркөм каражат катары кызмат кылат.

Жыйынтыктап айтканда, эпистолярдык форма ыр түрүндөгү тексттерде кеңири колдонулуп, ар түрдүү максаттарды аркалап турушат.

Кыргыз калемгерлеринин эпистолярдык формага кайрылып, көркөм ыкма катары кызыгууларынын башаты профессионал жазма адабият жаңыдан түптөлө баштаган мезгилдерге барып такалат. Айталы, 1920-жылдардагы алгачкы адабий туундуларда кат формасынын колдонула башташы жогоруда айтылган ойду бекемдеп турат. Анткени, адабияттын алгачкы карлыгачтарынын бири Сыдык Карачевдин “Эрксиз күндөрдө” повестинде кат формасы ыктуу колдонулат. Повесттин башкы каармандары Жунуш менен Жыпардын ички сезимдеринин өнүгүшүн автор дал ушул формада чагылдырат.

Чыгарманын башкы каарманы – Жыпар эзилеп келген эмгекчинин кызы эмес, автордун айтуусу боюнча элде кадыры бар Кендирбай молдонун кызы. “Кат билген, сүйүү эркиндиги үчүн колунан келишинче күрөшкөн эстүү кыз. Сүйгөн жигити Жунушка кат жазып, аны менен качып кетүүгө аракет кылат. Жунушун ашуудан күтүп, акыры келбеген соң, Мамырбайдын колунда кор болуп жүргөнчө деп өз жанын кыюуга батынат [21, 80-б.], - деп маалымат берет адабиятчы-сынчы К.Артыкбаев. Чынында, Жыпардын өлүмү өз жанын кыйбастан, минген атынын ашуудан тайгаланып, терең жарга кулап каза болгондугун көргөн Мамырбайдын жигиттеринин айтуусунан улам белгилүү болот.

Кат – аталган чыгарманын сюжетинде үч ирет колдонулат: Биринчиси Жунуштун Жыпарга жазган “Ашыктык каты”. Анын мазмуну мындай: “Сүйгөнүм Жыпар”, - деп башталат. Мында каттын адресаты ачык көрсөтүлүп, “Кайрылуу” талабы сакталган. Кийинки “ал-абалды билдирүү” шарты төмөнкүдөй берилет: “Колунду кысып, ысык саламымды жиберем. Сенден ажырагандан кийин ит көрбөгөн кордукту көрдүм. 5 ай түрмөдө жатып, араң кутулдум. Түрмөдөн чыккандан бери келесоо кишидей жүрөм”.

Каттагы баш каармандын азап-тозогу, көргөн кордугу, сагынычы жана кусалыгы анын “келесоо кишидей жүрүшү” менен сыпатталат. Ашыктык кат жазуунун талабына ылайык “сүйгөнүнө сыр ачуу” шарты төмөнкүдөй маалыматтар менен улантылат: “Канчалык амал кылсам да ак жүзүндү көрө албадым. Кыйналдым...кысталдым...”.

“Сезимдердин тунуктугу, ага ишендирүү, жалгыз экендигин сездирүү талабы” мындай саптар менен берилет: “...менин бар үмүтүм: ак жүзүндү көрүү, көрбөсөм жинди болуп кетемби?..”

Абзац менен башталган ой – каттагы жаңы маалыматтын айтыла тургандыгынан кабар берет: “Биздин эл Сары-Жаздан туура Турпанга кетмек болушту. Эртең көчөбүз”.

“Сүйүүсүн билдирүү, ага өзүн арноо, өзүнө карата чыгарган чечимдерин жарыялоо” талабы: “Эгер көңүлүң баштагыдай эле менде болсо, мени менен кач! Бирге бололу! Силердин айыл түн жарымынан кийин Текести карай көчөт экен. Мени күт...эгерде кечигип калсам, Ала-Айгыр Сайкалдын ашуусунан күт. Мен ошондо болом...”, - деп берилет.

“Каттын соңу, коштошуу бөлүгү”: “Көкүрөгү күйүттүү, жаны жаралуу Жунушун” [75, 6-6.], - деп аяктайт.

Көрүнүп тургандай, чыгармадагы бул кат мазмундук жактан ашыктык катынын үлгүсүнө дал келет. Аны ашыктык катына гана таандык болгон бир нече спецификалуу белгилер тастыктап турат. Айталы, учурашуу талабы, ал абалды билдирүү талабы, сүйгөнүнө сыр ачуу, сезимдердин тунуктугун билдирүү, абзац менен башталган жаңы ой ж.б. Эгерде, автор эпистолярдык форманын табияты менен мурдатан тааныш болбосо, ашыктык каттарынын бир нече талабына дал келген бул катты чыгармасында ийгиликтүү колдоно алар беле?

Чыгармадагы экинчи кат – Жыпардын Жунушка жазган “жооп каты”. Анын мазмуну кыска, болгону бир сүйлөмдөн турат: “Эл жаткандан кийин токойдун күн батыш жээгиндеги топ камышта бол. Кечикпе!!!...” [75, 7-6.].

Бул кат жолугуунун зарылдыгын, жашыруун-сырдуулугун, чыдамсыздыгын жана эң башкысы – кыздын эрктүүлүгүн көрсөтүп турат. Ошол доордогу кыргыз кыздары үчүн мүнөздүү болбогон мындай кадамды бир гана эпистолярдык форма менен берүүгө мүмкүн экендигин автор жакшы түшүнгөн. Айласыз кыздын абалын катка салып, кат аркылуу анын ыймандай сырын ачат. Айрыкча, Жыпардын кийинки каты – анын бейнесин толук түшүнүүгө, ички дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү, буюккан сезимдерди, аргасыздыкты, айла-амалды, эркти, ишеничти, үмүттү жана күйүттү чагылдырат.

Формасы боюнча үчүнчү кат дагы жооп кат болгону менен мазмуну арман, күйүт, арыз жана кайгы-муңга жык толгон, сентименталдык маанайда жазылган. Каттагы учурашуу салкын. Автор каармандын сезим-туйгуларын сүйүү каттарынын антикадан бери сакталып келе жаткан салттуу талаптарын так сактоо менен баштайт:

1. Учурашуу. Бул талап Жыпардын катында так сакталган. Каттагы учурашуу “Жунуш, секет!” деп берилет. Демек, адресат таамай көрсөтүлгөн. Маанилик жактан бул сөздө жалынуу, жалбаруу, өзүн садага чабууга даяр экендигин туюндурган ой жатат.

2. Ал-абалды билдирүү. Бул талапка ылайык, Жыпарды курчаган жагдай-шарт, анын сезимдерин билдирүүгө болгон далалаты, каршылыктарга баш бербей кат жазууга түрткү кылган тилек-мүдөөлөрү орун алышы керек эле. Жыпардын катында бул талап мындайча берилет: “Мен караңгы кара туман арасына кирип жоголдум. Алдым, артым баары корголуу. Кайда барар, кайда качар, кантип бул балаадан кутуларымды билбейм. Башым маң, жүрөгүм дал болду...арманымды айтсам сооротор адам жок. Кимге барып, кимге жалынып, жалбарарымды билбедим. Жарык күнүм караңгы түнгө айланды. Турмуштун бүткүл тилектери кыйрады... мен бүттүм... жаштай, мезгилсиз соолудум” [75, 7-б.].

Жыпарды кат жазууга түрткү кылган жагдайдын аргасыздыктан, амал-түгөнүп, бар үмүтү Жунушта калгандыгын окурман дароо баамдайт.

3. Сүйгөнүнө сыр ачуу, унчукпай коюуга арга калтырбаган “тозок” чечимдин кабыл алынышын жар салуу. Жыпардын катында бул талап мындай саптар менен берилет: “Өзүң уккандырсың, жакында баскан жеримдин, таянган көгүмдүн күлү көккө учканын. Мен тирүүлөй өлдүм!.. Күткөн үмүт, максатымдын баары желге кетти. Олтурган кайыгым сынып, түпсүз, чексиз, терең көлдө дайынсыз калдым... мени куткара турган боорукер жан көрбөдүм...”.

Жыпардын кыйын кырдаалдагы абалы күткөн үмүтүнүн “желге кетиши”, “тирүүлөй өлүүгө” айланышы, “куткаруучу боорукер жан издеши” менен ишенимдүү сүрөттү көз алдыга тартат.

4. Каттагы этикет нормаларынын чен-өлчөмдөрүнүн бузулган рефлексиялары. “Мен убактысыз өлүүгө, убактысыз кара жер жазданууга туулдум беле?! Мен эми кайда барам...кимдин мойнуна асылып жардам сурайм. Сен чарасын тап!..

5.Сезимдердин тунуктугу, ага ишендирүү, жалгыз экендигин сездирүү талабы. “Жок, мен ага тирүү кезимде көнө албайм...Менин сенден башка ишенер, таянарым жок... Бир гана сен! Камалган тордон, түшкөн ордон куткар!.. Колуңан келет, менин жылдызымды өчүрүүгө эрк бербе!..”

6. Сүйүүсүн билдирүү, ага өзүн арноо, өзүнө карата чыгарган чечимдерин жарыялоо. “Ашык!..ашык...мен десең, мени чын ниетиң менен сүйсөң, мындан куткар!..болбосо мен кутулуунун чарасын таптым, – кара жер!..Өлүм!”.

7. Риторикалуу суроолордун берилиши. “Он жети жылдык өмүрүмдүн бүткүл бардыгын, бүткүл кызыгын мен кимге багыштадым?.. Өз теңим, арзыган ашыгымабы? Же үч кабанаак канчыктуу дөбөткөбү?! Көз жашыма этибар кылар, дартыма дарман табар кишим жокпу?.. Чын эле жокпу!?”

8. Каттын соңу, коштошуу бөлүгү. “Тиги дөбөт жакында келип той кылмакчы. Менден кийинки убакта шек алышып жүрүшөт. “Алар” (билесиң го) бүрсүгүнү келишет, дал!.. Баякы жерде болом, даярмын! Бактысыз Жыпарың”.

Көрүнүп тургандай, Жыпардын каты антикадан бери сакталып келе жаткан сүйүү каттарынын туруктуу түзүлүшүн кармап турат. Экинчиден, чыгармадагы махабат сезиминин маңызын туура жеткирүү үчүн эпистолярдык форманын ашыктык канондору үчүн иштелип чыккан методологиялык кору, чын ыкластуу сезимди камтыган моделдери, мындай учурларда жазыла турган жана жазылууга тийиш болгон нерселердин бардыгы катта орун алган. Ал эми каттагы айрым ашыкча деп сезилген көрүнүштөр ашыктык каттарынын табиятынан келип чыккандыгын окумуштуу Л.А.Сапченко мындайча түшүндүрөт: “Сүйүү каттары жөнөкөй каттарга окшобошу керек. Алар терең кумардын таасиринде жазылышы керек. Мындай каттарды жазып жаткан учурдагы сезимдер кийинчерээк ашыкча, кооздолгон же шөкөттөлгөн болуп көрүнүшү мүмкүн. Андыктан, акыл сүйүү иштерине аралашпашы керек. Сүйүү өкүм жүргүзгөн жерде акыл бийлик кылбашы шарт” [133].

Сүйүү каттарынын табиятына ылайык, башкы каарман Жыпардын образы реалисттик маанайда, ашыккан кыздын абалын акыл-эске эмес, ашыктык сезимине таяп ачып берүүгө аракет жасалганын каармандын ой-толгонуулары, аргасыздыгы, риторикалык суроолору, ашыктык айласы үчүн жасаган кадамдары бекемдеп турганы менен, автордун бул аракети сынга кабылган.

Белгилүү адабиятчы-сынчы К.Артыкбаев повесттин ийгилик-кемчиликтерин талдоого алып: “Чыгармада образдын кыймыл-аракетин, ички дүйнөсүн көрсөтүүнүн ордуна автордук баяндап берүү менен маалымдоо аракети үстөмдүк кылат” [21, 80-б.], - дейт. Мындай тыянакка келүүгө себеп болгон жагдай чыгармадагы Жунуштун болжошкон жерге келбей калышы менен байланыштырылат. “Жунуш эмне болуп келбей калды. Бир орчундуу себеп болгон чыгар. Чыгармадагы бул негизги сюжеттик түйүн чечилбей белгисиз бойдон калган. Эң туура дегенде эпилогдо анын себебинен бир аз кабар берилгенде болмок” [21, 80-б.], - деп сындайт.

Албетте, повесттеги эпистолярдык форманын жанрдык табиятына, аткарган функциясына терең маани берилбегендигинен улам, адабиятчы

К.Артыкбаев ушундай жыйынтыкка келсе керек. Анткени, сүйүү каттарынын спецификасына ылайык, автор өз максатын туура тандап, чыгармада интригага жол берип, Жунушту болжошкон жерге келтирбей, анын себебин да так көрсөтпөй, эпистолярдык форманын төмөнкү талабын эске алуу менен жазгандыгы байкалат: “Тексттин сырткы көрүнүшүн жанрдык эрежелер аныктаган. Жанр категориясы автордук категорияга караганда алда канча салмактуу, реалдуу катары кабыл алынган” [112, с. 264].

Эгерде, чыгарманын концепциясы социалисттик реализмге негизделсе, каармандардын образдары, кыймыл-аракеттери эпистолярдык жанрдын талаптарына баш иймек эмес, бардык иш-аракет акылга салынып, интригалардын изи айдан ачык көрүнмөк. Окурманды ойлонткон жагдайлар орун алмак эмес.

Көлөмү жагынан бул чыгармадагы каттар чакан каттарга кирет. Мазмуну боюнча монотемадагы каттар деп эсептелет. Анткени, анда бири-бирине ашык болгон эки жаштын айланасындагы гана маселелер, тоскоолдуктар тууралуу тема козголот. Маалымат берүү ыкмасы боюнча эпикалык, лирикалык мазмунду, багыттарды камтыйт. Эпикалык ыкмага ылайык, катта каармандарга байланыштуу конкреттүү окуялар айтылат, лирикалык ыкмага ылайык каармандардын ички сезимдери чагылдырылат, өтүнүчтөр, тапшырмалар, суроолор келтирилет.

Эгерде, С.Карачевдин “Эркисиз күндөрдө” повестиндеги эпистола каармандардын образдарын ачып берүү, тереңдетүү, бейнесин толук түшүнүү, ички дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү, буюккан сезимдерди, аргасыздыкты, айла-амалды, эркти, ишеничти, үмүттү жана күйүттү чагылдыруу үчүн колдонулса, адабиятыбыздын калыптануу жылдарында башат алган фантастикалык жанрда аталган форманын колдонулушу – анын бул жанрдагы актуалдуулугунан кабар берет. Анткени, кыргыз адабиятынын тарыхында К.Эсенкожоевдин ысымы – фантастикалык чыгармалардын баштоочусу катарында калды. Анын “Үчүнчү шар” аңгемесиндеги сүрөттөлгөн окуялар каармандын бекем эрки, акыл-

парасаты менен ааламды багындыруу темасын козгоп, ал эпистолярдык форманын мүмкүнчүлүктөрү аркылуу ишке ашырылган.

Албетте, жаш калемгердин аталган фантастикага кайрылышы чыгармачылыктагы таасирленүү жагдайынан улам болгондугуна карабастан, ал мезгилде бул темада чыгарма жаратуу оңой-олтоң иш эмес эле. Ошондуктан, “Эсенкожоевди улуу фантазёр Жюль Верн менен салыштыруу калыстыкка жатпас” [162], - дейт, сынчы К.Укаев. Анын үстүнө, фантастика жанры илимдин алдын ала көрүүлөрүнө негизделет. Ошондуктан, ал курулай фантазия эмес, илимий фантазия болушу шарт эле. Андагы коюлган илимий божомолдор кези келгенде чындыкка дал келүүгө тийиш эле. Ошентип, К.Эсенкожоевдин бул чыгармасы кийин реалдуу турмушта ишке ашырылган советтик космонавтиканын мейкиндикти өздөштүрүү аракети менен дал келип, 1957-жылдагы итин, анын артынан адам баласынын космоско учурулушунун жыйырма жыл мурдагы көркөм фантазиянын, алдын-ала көрө билүүнүн жемиши катарында каралганы туура. Анткени бул аңгеме 1937-жылы жарыкка чыккан.

Илимий-фантастикалык чыгарманын сюжети, адатта, адамдардын жаратылыш менен болгон күрөшүнүн негизинде түзүлүп, илимий жана техникалык ачылыштардын кызыктуу дүйнөсүн ачып көрсөтөт. К.Эсенкожоевдин бул аңгемеси “Асмандан алыска кат” жазуу эпизоду менен башталып, чыгарманын каарманы анда учуучу шар жасап, адегенде, итин, анын артынан өзү асманга учуп, белгисиздикте жүргөнүн баян этет. Бул жагдай, жогоруда айтылгандай, адам баласынын асманды багындырууга болгон аракетинен кабар берип, белгисиз мейкиндиктеги кызыктуу окуялар көркөм фантазиянын элегинен өтөт. Сюжеттин өнүгүшүндө баш каарман мурда учурган итине кезигет, аны өз жанына алат, макулуктун жардамына муктаж болот. Итинин жардамы аркасында жакындарына кат жөнөтүп, атасынан жооп кат алат, акыры ал аркылуу кыйын кырдаалдан куткарылат.

Көрүнүп тургандай, фантастикалык чыгармада колдонулган кат адам баласынын коммуникативдик ишмердүүлүгүн жолго коюп, маалымат алмашуу процессин ийге келтирүү, адам баласынын иш аракетин алга жылдыруу максатында колдонулган. Фантастикалык чыгарма башка жанрдагы окуяларга караганда окуучуну өтө кызыктырган, өзүнө тартуучу көркөм тили, күчтүү сезими менен айырмаланат. Демек, К.Эсенкожоевдин бул аңгемесинин темасы – белгисиз мейкиндиктерди багындырууда жаш муундун өкүлдөрүнө артыкчылык берүү, “Асыл-таштан, акыл-жаштан” идеясын даңазалоо болуп саналган.

Аңгемеде колдонулган каттын биринчиси – окуянын өөрчүшүнө өзөк болуп, сюжетти баяндоого жол ачкан, баарлашууга себепчи болгон фатикалык функцияны аркалап турат. Чыгармадагы баарлашуунун башталышы дал ушул катка негизделет. Биринчи каттын мазмуну “Маалыматтык каттын” үлгүсүнө дал келет.

“Мен 25-майда асманга учтум эле, ошондон бери нече сутка болгондугун да билбейм, себеби, мага күндүн чыкканы жана батканы билинбейт. Андыктан жер менен байланышуу үчүн кат жазып таштоого туура келди. Ким билет, бул катым кургак жергеби, же сууга түшөбү? Мейли эмне болсо да, тобокелге салып, бул катты жазып, атымды коюп, нандын арасына тоголоктоп салып, ыргытып олтурамын, менин азыркы кыскача абалым ушул» деп жазып, кол койдум” [19, 30-б.], -дейт.

Аңгемедеги экинчи кат – атасынан келген “Жооп кат”. Анын милдети коммуникативдүү функцияны жөнгө салып, окуянын андан аркы өөрчүшүнө жем таштайт.

“Сенин шар жасап, асманга көтөрүлгөнүнө бүгүн 92 күн болот. Мына ошол 92 күндөн бери сенин кайда экениңди биле албадык. Сенден мурун көккө учурган итиң бүгүн келди. Биз бир аз балам келер бекен, аман бекен деген ойдо болдук. Бирок, итиң жаман карып тартып, арыктап калыптыр. Ал келер замат

кыңшылап жиберди, чыдатпай койду, акырында анча-мынча азык артып, кайда барар экен деп коё бердик” [194, 30-б].

Чыгармадагы үчүнчү кат мазмуну боюнча “Өтүнүч катынын” үлгүсүнө дал келип, ал эмоционалдуу-экспрессивдүү функцияны аткарып турат. Себеби, катта башкы каармандын, ал-абалы, муктаждыгы суранычы жана өтүнүчү мындайча берилет:

“Мен болсом, эки жагы аска, алды күрүлдөгөн чоң суулуу зоонун боорунда, бөтөнчө бир кичине тектирчеде турам. Азырынча күн көрүү бар. Бирок ал кичине тектирчени суу алып кетсе, же урап көчкү жүрсө, анда жашоо деген жок болот. Мен шар менен учуп жогоруга чыккандан кийин, ал шар менен ылдыйлап отуруп, азыркы турган жериме келип туш болдум. Менин бул жерде жашап турушума үч айдан ашты. Бул жашаган жердин кайсы жер экендиги жана мен кайсы жерде экенимди биле албайм. Бирок иттин барып келишине караганда, баарыбыз эле бир материктин үстүндө турат окшойбуз. Себеби, башка материк болуп суу, деңиз, көл аркылуу барса, иттин түшүп өтөр кемеси болбогондон кийин, силерге кайдан барып келсин. Кыскасы иттин барары менен бир жардамыңарды көргөзгүлө! Кат жазуучу балаңар” [194, 30-б.].

Көрүнүп тургандай, К.Эсенкожоевдин бул аңгемесиндеги эпистолярдык форма конкреттүү милдеттерди аркалоо менен 1930-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхында фантастикалык жанрга жол ачып, анын актуалдуулугун көтөрүп, адабияттын жанрлар тутумун кеңейтүүгө шарт түзгөн.

30-жылдардагы кыргыз адабиятында эпистолярдык форманын аңгеме жанрынан баштап, көлөмдүү романга чейин колдонула башташы анын актуалдуулугун арттырып, чыгармачылыктагы функцияларынын кеңейишине жол ачкан.

Эпистолярдык форма автобиографиялык мүнөздөгү чыгармаларда да кездешет. Мисалы, М. Элебаевдин “Узак жол” романы автобиографиялык-монологдук [191] башталыштагы роман, же адабиятчы-сынчы К.Асаналиевдин белгилешинде «...чыны менен кыргыз прозасындагы реалисттик

психологизмдин башталмасында турган” [18, 170-б.] чыгарма катары мүнөздөлөт. Анткени, чыгарманын көркөм дүйнөсү 11 жаштагы баланын башынан өткөргөн кайгылуу-кубанычтуу күндөрүн чагылдырат.

Романдын автобиографиялык өзөгү каармандын көргөн-билгендерине негизделип, автордун 1935-жылы 20-январда жазган “Өмүрүмдө өзүм көргөндөн башканы жазган жан эмесмин” [56] деген ою менен да бекемделип турат.

М.Элебаевдин чыгармачылыгындагы психологизмди талдоого алган изилдөөчү Ч.Д.Толубаева: “Жазуучу романда турмуштун майда баратына чейин сүрөттөөгө жетишкен. Ал ар бир кенедей нерсеге чоң маани берген” [154, 17-б.], - деп белгилейт. Дал ушул “турмуштун майда-баратын” сүрөттөөдө каармандардын ички дүйнөсү, кыймыл-аракеттери монолог аркылуу берилет. Монолог – психологиялык анализдин негизги каражаты. Экинчи жагынан, монолог – эпистолярдык форманын табиятына мүнөздүү маанилүү бөлүктөрдүн бири. Автор ички монолог менен каармандын образын ачып, анын мүнөзүн көрсөтөт.

“М.Элебаевдин “Узак жол” романында психологиялык анализдин каармандык кеп, диалог-монолог, пейзаж өңдүү башка формалары да кездешет” [154, 18-б.], - дейт изилдөөчү Ч.Д.Толубаева. Бирок, романда колдонулган эпистолярдык форманын табиятына токтолгон эмес.

Чыгармадагы каттын “ээси” – Байболот. Мазмундук жактан бул кат арыз-каттарынын катарын толуктайт. “Арыз каттары” түзүлүшү жагынан маалыматтык жана кызматтык болуп экиге бөлүнөт. Байболоттун каты арыз катынын маалыматтык түрүнө кирип, структуралык жактан төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат:

1. Лид-абзац. Бул чыгармадагы каттын башталышын, алгачкы сүйлөмүн туюндурат. Байболоттун каты “Мен түрмөдө жатам”, -деп башталат. Мында башка каттардай “учурашуу” талабы жок. Дароо “соңку ал-абалды чагылдыруудан” башталат.

2. Маалыматтык бөлүк. Мында каармандын айланасындагы көрүнүштөр тууралуу маалымат берилет. Байболоттун катындагы бул талап мындайча ишке ашырылган: “Кыргызды бу жерде жан ордуна санабайт. Погону жаркылдаган полициялар бизди кеңсалардын ченине жолотпойт. Улуктарга жибербейт. Кыргыздын жакшылары болсо бий, болуш талашуудан бирөөнү жакыны кылып жанына алып, бирөөнү кырына алып кырсыгына тийгизип пара жеп, кулкунун майлоодон бошобойт”.

3. Дискурсивдүү модустардын колдонулушу. Бул талапка ылайык, каттын тексттик түзүлүшүндөгү коммуникативдик кырдаалдын биримдиги төмөнкүдөй дискурсивдүү модустарга негизделген:

– Таарыныч дискурсу. Бул талап каттагы “Арыз-арманымды угар эч ким жок” деген сүйлөмдө камтылган.

– Кам көрүү дискурсу. Бул талап: “Ач-арыктын абалына кароо, арыз-муңуна кулак салуу, жердин камын ойлоо, элдин тагдырына карашуу дегендерди булар ойлоп да койбойт”, - деген саптарда камтылган.

– Чагымчылдык дискурсу. Каттагы бул модус: “Журтту кан какшатып ыйлатып, пара жеген киши бизде эң мыкты. Адам болот деп үмүт эткендер ушулар. Анте албагандар жарамсыз, жылдан-жылга колдон кетип отуруп бүтүп барат. Алардын оюна бул кирип да чыкпайт”, - деген саптарга сыйдырылган. Мында Байболоттун ою субъективдүү, жеке мүнөзгө ээ.

– Арыздануу дискурсу. Мындай талап каттагы төмөнкү саптарда камтылган: “Пара деген кыргыздын сөөгүнө жедеп сиңген. Парасыз кылдай иш бүтүрө албайсың. Судьяга бир арыз айтыш үчүн томаяктар жалгыз уюн сатат. Жакында Сатаркул үй-бүлөсү менен чубап, арыз берем деп Караколго келиптир. Көрүнүп турат: эч кимден кайыр жок...” [191, 264-б.].

Ошентип, Байболоттун каты мазмундук жактан “Арыз каттарынын” маалыматтык түрүнө кирет. Ал эми чыгарманын жалпы фонунда бул кат “майда-барат” бирок маанилүү маселелерди камтыган, романдагы Байболоттун

жагдай-шартынан кабар берген, образын ачууга көмөктөшүү милдетин аркалаган көркөм каражаттардын бири.

Функционалдык жактан алганда, Байболоттун каты фактологиялык өзөктү аркалап турат. Анткени, Байболоттун катында азыркы күндө да маанилүү деп эсептелген төмөнкүдөй фактылык байкоолор орун алган:

- Кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу;
- Бийлик талашуу, жаатташуу;
- Паракорчулук;
- Жер сатуу;
- Эл тагдырын эстен чыгаруу.

Көлөмү жагынан Байболоттун каты чакан мазмундагы каттарга кирет. Ал эми мазмуну боюнча политемадагы кат деп эсептелет. Себеби бул катта каармандын ал абалы, түрмөнүн жагдай-шарты, адам тагдырлары, полицайлардын мамилеси, бийлик башындагылардын аракеттери, тилек-мүдөөлөрү, коррупция жана сот системасы сыяктуу бир нече темалар козголот.

Тилекке каршы, азыркы учурдагы кыргыз турмушунун жат көрүнүштөрүнүн үрөнү ошол 1930-жылдары эле “актуалдуу” болушу, автордун мындай жагдайларды ачыктоону эпистолярдык формага жүктөп, кат аркылуу орчундуу маселелерди ачыктап алуу максатын көздөгөндүгү – эң туура тандалган ыкмалардан болгон.

Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманы көркөм чыгармачылыкта колдонуу – чыгармачылык таасирлерден улам боло тургандыгын адабиятчы-сынчы К.Асаналиев баса белгилейт [19, 124-б.]. Себеби, ал айрым калемгерлердин өз чыгармаларын адабий байланыштагы таасирленүү жагдайы менен жараткандыгын конкреттүү мисалдар менен ачыктайт. Айталы, белгилүү акын, жазуучу Р.Шүкүрбековдун 1950-жылы басылып чыккан балдарга арналган “Салам кат” аңгемесинде эпистолярдык форма пайдаланылган. Аңгеменин башкы каарманы – Баартыбек Балбаев. “Алты ай мурда темир жолчулардын окуусуна келген жапжаш бала”. Ал өз жагдай-шартын билдирип,

атасына кат жазат. Бул мотивди адабиятчы К.Асаналиев А.П.Чеховдун “Ванька” аңгемеси менен салыштырып, экөөнүн ортосундагы сюжеттик окшоштуктарды жогоруда белгилеген “таасир” маселеси менен байланыштырат. “Кыргыз жазуучусу Райкан Шүкүрбеков өзүнүн “Салам кат” деген аңгемесинде А.П.Чеховдун ушул аңгемесинин үлгүсүн пайдаланууга аракеттенет. Автордун максаты: Ваньканын антитезасындагы кыргыз баласынын бактылуу турмушун көрсөтүү” [19, 124-б.], - деп жазат К.Асаналиев.

Албетте, адабиятчынын бул пикири жөндүү. Анткени эки аңгемедө коёндой окшош мотивдер кездешет. Айталы, аталган чыгармалардын өзөгү эки жаш баланын чоң аталарына кат жазуу сценасына негизделет. Эки аңгемедөги чоң аталар – “шайыр кароолчулар” деп мүнөздөлөт.

Ал эми структуралык жактан Р.Шүкүрбековдун аңгемесиндеги эпистолярдык форма төмөнкүдөй бөлүктөрдөн турат:

Каттын башталышы: “Айланайын чоң атам, Балбай! 1-Май майрамың менен куттуктайм!” десе, А.Чеховдун “Ванькасындагы” каттын башталышы да куду ушул сүйлөмгө окшош, чоң атасына кат жазган баланын аны Жаңы жыл майрамы менен куттуктоосуна негизделет.

Каттын негизги же маалыматтык бөлүгүндө: “Жалпы элге келген майрам биздин үйгө да келди, менин өз атам – сенин уулуң, фашисттер менен болгон согушта баатырлык менен курман болду. Чоң энем карылыгынан кетти. Апам үчөөбүз эле бир үйдө калдык, атаке” [170, 12-б.], - деген ой айтылат. А.Чеховдун “Ванькасындагы” бала да учурашуудан соң, ата-энеден айрылып, жалгыз эле чоң атасынын калгандыгын баян этет.

“Салам каттын” структурасында абзац менен башталган үч сүйлөм бар. Алар каттагы жаңы ойдун башталышынан кабар берет. Тагыраак айтканда, биринчи абзацтагы ой баланын учурдагы жагдай-шартын айтып келип: «Мен сабагымдын бардыгынан “беш” деген баа алдым. Кадырлуу чоң атакем, беш деген бааны карысаң да, чала кат билсең да жакшы билесиң го. Мугалимдер мени жакшы көрүшөт. Өзгөчө Федор Иванович мени «секетим» деп эркелетет.

«Атаң барбы?» - дейт. Мен чоң атам бар дейм. Кечээ күнү бардыгыбызды кыргыздын Ленин ордендүү театрына Федор Иванович өзү ээрчитип барды. Ушундай сонун, атаке. Федор Иванович айтты: «Баатырбек, Ысык-Көлгө быйыл поезд барат. Сен окууну бүтүп, поездди башкарасың. Ошондо чоң атаңды өзүң айдаган поездге сала келип, окуган мектебим эле деп мектебинди, мугалимим эле деп мени жана театрды көрсөт», – деди. Чоң ата, эмнегедир ошондо менин ыйлагым келди. Ушундай кийимимди болсо сүрөтүмдөн көрүп таң каларсың. Мен темир жолчулар окуусуна барам дегенде, сен да бар балам дедиң эле, экөөбүз тең ырас кылган экенбиз ээ, атаке?» [170, 12-б.], – деген ойлорду камтыса, “Ванькадагы” катта баланын тарткан азап-тозогу, көргөн кордугу айтылып, бул жерден алып кетүү өтүнүчү айтылат.

“Салам каттын” экинчи абзацындагы ойлор төмөнкүдөй: «Чоң ата, сага ыракмат! Мен окууну бүткөндө өзүңдү Москвага чейин өзүмдүн вагонум менен алып барам. Картада окуп жаткан жердин баарын көрөбүз. Ленин атанын мавзолейине киребиз. Фрунзе болсо абдан сулуу шаар. Кыргыздар көп. Бизди темир жолчулар деп жакшы көрүшөт. Ата, 1-Маида биздин айыл эң сонун болчу эле. Быйыл колхоз Кызыл туулуу болуптур. Жылдагыдан да сонундур. Унутуп калбайын, менин кара чыйырчыктарым жасап кеткен үйүмө келиштиби? Андагы мугалим агайларга да ыракмат, мени жакшы окутушкан экен. Мен ал агайларды жана мектебибизди кайтарган сизди эч качан унутпай калайын. Чоң киши болгондо да унутпайм».

Дал ушуга үндөш мотив “Ванькада” да айтылат. Болгону, андагы ой карама-каршы мааниде жазылган.

“Салам каттагы” үчүнчү абзац: «Атаке! Айкүмүш энеме да салам айтыңызчы. Нурбегин чоңойгондо ушул мен окуган мектепке бербей койбосун. Кыргыз балдар көп, орус балдар да көп. Мен орусчаны айылдагыдан да жакшы билдим. Баягы сизге окуп берген Чехов деген жазуучунун “Ванька” деген аңгемеси кана, ошонун орусчасын бүгүн өзүм окудум. Бирок сен орусча «хорошо» дегенден башканы билбейсиң да. Милый дедушка деп жазсам, ошого

да түшүнбөйсүң. Мына ушундай, атаке. Жайында барам. Ошондо дагы көп кызыктарды айтармын...” [170, 12-б.], - деген мазмунду камтыйт.

Байкалып тургандай, Р.Шүкүрбековдун “Салам кат” аңгемеси түздөн-түз А.Чеховдун атактуу аңгемесинин таасиринде жаралган чыгарма экендиги эч талашсыз болуп отурат. Ал тургай, сюжеттик курулушу жагынан коёндой окшош мотивдерге ээ, болгон айырмасы антитезалык ыкмадагы карама-каршы турмушту сүрөттөөгө арналган чыгармалар.

Кыргыз адабиятында эпистолярдык форманы ыктуу пайдаланган авторлордун ичинен Ч.Айтматов өзгөчө орунда турат. Анткени, калемгердин көптөгөн чыгармаларында эпистолярдык форма кездешет. Калемгердин “Саманчынын жолу” повестиндеги “Майсалбектин каты” өз алдынча анализге татыктуу кат. Тематикалык жактан алганда, бул кат “Кайрылуу катына” кирет. Антикада каттардын мындай түрүнө төмөнкүдөй аныктама келтирилген: “Кайрылуу каты” – бул жалынып-жалбаруу менен коштолгон, суранычка, кечирим суроого негизделген каттардын түрү” [107, 5–26.].

Повесттин образдар системасын талдоого алган адабиятчы-илимпоз Л.Үкүбаева чыгармадагы Жайнак менен Майсалбектин образдарын автор “ойду берүүнүн зарылдыгына жараша гана тартат”, - деп белгилеп, “...эпизоддук каармандар экендигине карабастан, алардын образдары эсте каларлык индивидуалдуулукка ээ болуп турушат” [163, 123-б.], - деп мүнөздөйт.

Дал ошол индивидуалдуулукту камсыздаган көркөм каражаттардын бири – эпистолярдык форма экендигин баса белгилешибиз абзел. Калемгер чыгармадагы айрым каармандарга кеңири орун бербегени менен алардын “чакан” образына бүтүндөй мезгилдин “жүзүн” сыйдырып, доордун “күрөө тамырын” бастырат.

“Саманчынын жолундагы” аз, бирок саз орунду ээлеген каармандардын бири – Майсалбек. Чыгармада анын бейнеси төмөнкүдөй чакан сүрөттөө менен чектелет: “...чачын артына кайрып, маңдайы кере карыш, кабагы саал бүркөөрөөк тартып тиктеп турат” [3].

Ушул чакан сүрөттөөгө таянуу менен адабиятчы-илимпоз Л.Үкүбаева Майсалбектин бейнесин чечмелеп: “Майсалбектин бүркөө кабагы өзүнүн мугалим болом деген асыл тилегине жетпей, “эл үчүн, жеңиш үчүн, адамдагы бардык асыл нерселер үчүн” балдарга берүүчү акыркы сабагын берип, Мекендин тапшырмасын аткарууда баатырларча курман болушун айтып тургансыйт” [163, 124-б.], - десе, изилдөөчү С. Буркашев: “Жазуучу Майсалбектин фронттон жазган катына жоокердин бүтүндөй ички туюм-сезимдерин жана тарыхтын оор мезгилин катып батыра алгандыгы анын улуу көркөм сүрөткер экендигин да айгинелеп турат. Анткени мында кыргыздын элеттик жигити өзүнүн өмүрүн Ата Мекенин душмандан коргоо үчүн, жеңиши үчүн арноодо Субанкул менен баласы Майсалбектер өз өмүрлөрүн мекен үчүн арнап турган бир мезгилде Толгонай келини менен бардык күч аракетин эгин талаасына жумшап турганы кээде кайгылуу, кээде аянычтуу сюжеттер аркылуу ачылып берилген” [36, 101–103-б.], -дейт.

Чынында Майсалбектин катын тереңден талдай келгенде, аталган мүнөздөмөлөрдүн мазмуну алда канча кеңейип, каармандын образы толук кандуу чыга келет. Майсалбектин каты чыгармада бир нече маанилүү маселелерди чечүүгө багытталган. Бул үчүн эпистолярдык форманын “Кайрылуу катына” таандык талаптардын негизигде анализ жүргүзүү талапка ылайык.

Көркөм чыгармада кайрылуу каттарынын колдонулушу бир нече белгилери боюнча айырмаланып турат:

1. Конкреттүү адресатка багытталгандыгы;

Майсалбектин каты апасына арналган. Демек, каттын конкреттүү адресаты бар. “Апаке, ак сүтүндөн айланайын апакем”, - деп башталат кат.

2. Калемгерди терең ойго салган маселелерди чагылдырат;

Майсалбектин катында окурманды терең ойго салган төмөнкүдөй маселелер орун алган:

– Согуш жана тынчтык;

- Өмүр менен өлүм;
- Атуулдук жана парз;
- Эрдик менен милдет;
- Ишеним жана кадам.

3. Кайрылуу катында каарман жеке сезимдери, ой-пикирлери, пландары менен бөлүшөт. Мындан улам чыгармадагы кайрылуу каттарынын төмөнкүдөй ролдорун бөлүп көрсөтүүгө болот:

- Кат каармандын нукура бейнесин ачып берүүгө көмөктөшөт;

Муну биз каттагы Майсалбектин төмөнкү кадамдарынан баамдайбыз: “Биз аны менен күрөшпөй коё албайбыз, аны үчүн кан төгүп, аны үчүн жан берип, аны кыйратып жок кылууга милдеттүүбүз”.

Демек, Майсалбектин образындагы мекенчилдик идеясы дал ушул саптарга сыйдырылган.

- Каармандардын чыныгы мамилеси белгилүү болот;

Бул көрүнүш каттагы төмөнкү жагдайлардан баамдалат: “Мен согушта жүрүп эрдик көрсөтөйүн деп эч качан эңсеген эмес элем, мен өзүмдү эң бир жөнөкөй эң бир асыл ишке – мугалимдикке даярдап жүргөм. Заманым ушул экен балдарды тамга таанытып окутуунун ордуна, курал кармап жоокер болдум. Ал менин айыбым эмес”.

- Кат аркылуу жеке каармандын, муундардын жана мезгилдин мүнөзүн туюндурууга болот;

“Ал эми менин айтаарым, согушту биз тилеп алган жокпуз, бул көптүн башына келген кыйын иш, бүткүл адам баласына балта урган зулум күч”.

- Кат окурманды анын каарманы менен жакындаштырат; “Сенин акылмандыгыңа, кайратыңа, сенин күчүнө ишенип жазып отурам. Ошентсе да эмне деп түшүндүрүп, эмне деп айтууга сөз табалбай, алакандай ак баракты тиктеп отурган кезим”. Каттагы бул саптар кат жазган ар бир окурмандын башынан кечирген, эчен ирет толгонуп, айтайын деген оюн чыгара албай турган учурун көз алдыга келтирет.

– Кат окурман менен каармандардын ортосундагы ишенимдүү абалды жаратат; “Дүйнөдө мындан нары согуш болбосо, жаңыдан төрөлгөн баланын ыңаалаганы – ошол мен, бой жеткен кыздардын жоодураган көздөрү – ошол мен, бутакта көгөргөн жалбырак - ошол мен, талаада өнүп чыккан эгин – ошол мен, мугалимдин балдарга биринчи үйрөткөн “А” тамгасы – ошол мен, ошонун баары мен, ошонун баарын мен, мен деп билип жүргүн, апа!”

– Каттын соңку бөлүгү, аягы. Майсалбектин каты мындайча жыйынтыкталат: “Кош, түбөлүккө кайыр кош!.. Кош, карааныңдан айланайын, Ала-Тоо! Сенин мугалим уулуң – лейтенант Майсалбек Субанкулов. Фронт. 9-март 1943-ж. түнкү саат – 12” [3, 85-6.].

Майсалбектин катында төмөнкүдөй дискурсивдүү модустар орун алган:

– Өтүнүч; Дискурсивдүү модустун бул түрү Майсалбектин катынын соңку бөлүгүндөгү төмөнкү саптар менен бекемделет: “Мени жоктобо, апа. Менин артымда туягы калган жок тебе”.

– Таарыныч; Майсалбектин катында бул жагдай риторикалуу суроолор формасында берилет. “Антсе да, түшүнсөң да, жүрөгүңдүн түпкүрүндө мага деген айтылбаган сурооң калар: «Балам, кантип өз өмүрүңдү өзүң кыйдың? Адамга бир гана жолу берилчү бул жарык дүйнө менен кантип өзүң эле коштошуп кете бердиң? Мен сени эмнеге төрөп, эмнеге өстүрүп чоңойттым?»

– Кам көрүү; “Биз аны менен күрөшпөй коё албайбыз, аны үчүн кан төгүп, аны үчүн жан берип, аны кыйратып жок кылууга милдеттүүбүз”.

– Моюнга алуу; “Акыр түбү менин кылган ишимди туура деп табарсың, мен ага өзүмө ишенгендей ишенем. Ооба, апа, сөзсүз мени туура дээрсин...”

– Акыл-насаат; “Ыйлаба, апа, эч ким ыйлабасын, Мындай өлүм үчүн эч ким ыйлабасын”.

Майсалбектин каты мазмундук-тематикалык жактан кайрылуу каттарынын спецификасына толук жооп берет. Көркөм чыгармадагы каттарды колдонуунун максатына ылайык, бул кат үчүнчү типтеги каттардын түрүнө кирет. Себеби, бул кат ойдон чыгаруудан улам пайда болгон, автордун көркөм

фантазиясынан улам жаралган кат. Мындай каттардын айырмачылыгы – анда реалдуу фактыны адабий көркөм факты алмаштырат.

Майсалбектин каты көлөмү боюнча чакан мазмундагы каттарга кирет, мазмуну боюнча политемадагы каттардын катарын толуктайт. Себеби, бул каттын өзөгүн согуш, өмүр, өлүм, атуулдук, парз, эрдик, милдет, ишеним, камкордук, эне, бала темалары түзөт:

Маалыматтарды берүү ыкмасы боюнча Майсалбектин каты эпикалык, лирикалык, прагматикалык принциптерди камтып турат. Түзүлүшү жагынан монологдук каттарга кирет. Функционалдык жактан Майсалбектин каты эстетикалык, таанып-билдирүүчүлүк, таалим-тарбиялык милдеттерди аркалап турат.

Ошентип Майсалбектин каты – жалпы чыгарманын фонунда анын образын тереңдетүү, чыгармада сүрөттөлгөн доордун элесин таамай берүү үчүн колдонулган.

Кыргыз адабиятынын тарыхында бир эле каттын негизинде бүтүндөй повестти жаратуу идеясы Ч.Айтматовдун “Биринчи мугалим” повестинде ишке ашырылган. Чыгарманын сюжети – сүрөтчүнүн баяндоосуна негизделет. Ал өзү туулуп өскөн Күркүрөө айылындагы жаңы мектептин ачылышына келген. Чакырылгандардын арасында жердеши, академик Алтынай Сулайманова да бар. Конокторго сый тамак берүү учурунда куттуктоо телеграммаларын алып келген почточу Дүйшөн карыя үй ээсинин кир дегенине карабай кетип калгандыгы, ал тууралуу орунсуз кептердин айтылгандыгы А. Сулайманованы терең ойго салып, көңүлүн чөгөрөт. Ошол эле күнү ал берген тамагына карабай поезд менен Москваны көздөй жөнөп кетет...

Сүрөтчү да шаарга кайтып, бир күнү Алтынай Сулаймановадан кат алат. Каттында ал мындай деп жазган эле: “...Кымбаттуу иним, канчалык зарыл жумуштарым болбосун, бардыгын байлаштырып таштап, мен ушул катты жазууну туура таптым... Эгерде ушунда айтылгандар сизди кызыктырса, анда өз чыгармачылыгыңызга пайдаланууну суранам, анткени, бул мен үчүн гана

эмес, биздин жалпы ишке, көпчүлүккө, өзгөчө жаштар үчүн керек го деп эсептеймин. Бул менин көп ойлордон келип чыккан пикирим. Бул менин эл алдында жүрөгүмдү сууруп тартуу кылган сырым, андыктан, муну канчалык көп адам билсе, мен ошончолук бактылуу болом, ошончолук эл алдында ыйык парзымды аткарып, ошончолук менин да кетирген күнөөм кемийт...Эгерде жаза турган болсоңуз, мени уялат экен деп тартынбаңыз, эчтекесин жапшырбай, ачыктан-ачык жазыңыз...” [4, 295-б.].

Чыгарманын жалпы фонунда Алтынайдын катынын бул үзүмү окуяга чейинки кырдаал тууралуу маалымат берип, экспозициянын милдетин аркаласа, эпистолярдык мааниде кат формасынын башталышы дегенди туюндурат.

Дал ушул каттын негизинде повесттеги андан аркы баянды Алтынай Сулайманова улантарын сүрөтчү эскертет. Демек эпистолярдык формага калемгер бүтүндөй повести сыйдырып, кат ээсинин кайрылуусу – окуянын башталышын билдирсе, ал эми анын шашылыш капалуу жөнөп кетиши – сюжеттин чиеленип, окуянын түйүндөлүшүнөн кабар берет. Бул шашылуунун, капалыктын аркасында Дүйшөн карыяга байланышкан терең урмат-сый жатканы, анын качандыр бир кезде мектеп түптөп, бала окутам деген асыл тилегинин ошондо да, почточу болуп иштеген азыр да шылдыңга кабылганы төрдө сый көрүп отурган академик А.Сулайманованын көз алдында болуп өткөн кейиштүү эпизоддор аркылуу тереңдеп, эки көрүнүштүн логикалык окшоштугу – анын бул тойду таштап, тезинен кетип калуусуна түрткү болот. Ал эми Дүйшөн карыя өзүнө берилген тапшырманы так аткармайынча жаны жай албаган, темирдей эрки бекем, өзү терең билбесе да, билгенин балдарга бергиси келген жаш чагындагы өжөрлүгү – карыя кезинде той ашынан баш тартып, “кат таратуум керек” деген иштермандыгы менен бекемделип отурат.

Дүйшөндүн мектеп курушу, андагы кыйынчылыктар, балдарды окууга тартуу, Алтынай жана ага байланышкан жеке окуялар эпистолярдык форманын

“маалыматтык бөлүгүн” түзүп, повесттин сюжеттик курулушунда окуялардын өнүгүшүн камтыган эпизоддор катары каралат.

Дегинкиси, адабий көркөм чыгармачылыкта окуяларды баяндоонун ар түрдүү ыкмаларынын ичинен биз талдоого алып жаткан эпистолярдык форма каармандардын жан дүйнөсүнө үнүлүп, жүрөктүн тереңинде жаткан айтылбас сырларды сууруп чыгууга жөндөмдүү ыкма. Балким “Биринчи мугалимдеги” көңүл өйүткөн көптөгөн сырларды ачууда автор кат формасынан бөлөк баяндоо ыкмаларын ылайык көрбөгөндүр... Мүкүн, эпистолярдык форманын автобиографиялык башаты, мемуардык мүнөзү повесттеги окуяларды сүрөтчүнүн эмес, Алтынай Сулайманованын жеке тагдырына байлап чагылдырууга негиз болгондур... Кандай болгон күндө да, чыгарманын каттын негизинде жазылышында шек жок.

“Эмне үчүн баягында айылдан тез аранын ичинде кеткендигимдин себеби сизге эми белгилүү болгон чыгар. Мунун баарын ошондо эле отуруп элге айтып түшүндүрүп берсем да болмок эле, бирок өзүмдүн кетирген билбестигиме өтө капа болуп, өтө нааразыланып, бул бойдон Дүйшөн карыянын астына барып жүз көрүшүп салам бералбастыгымды сезип, жана да бул иш жалаң гана бизге эле тийиштүү эмес, көпчүлүккө керек экенин түшүнүп, эртерээк жолго чыгып, эртерээк ойлорумдун баш-аягын жыйнап, өткөн кеткенди тактап, тийиштүү сөзүмдү кат жүзүндө кабарлоону туура таптым” [4, 342-б.], - дейт А.Сулайманова өзүнүн катында.

Албетте, эпистолярдык форманын бул бөлүгү адабий чыгармачылыктагы окуялардын чечилишине дал келсе, эпистолярдык мааниде каттагы айтыла турган ойдун “ток этер” жерин, “маңызын” туюндурган маалыматтык бөлүгү болуп саналат.

Ал эми каттагы: “Кымбаттуу иним, сизге кат жазышымдын дагы бир максаты: айылга барып жаңы ачылган мектептин атын “Дүйшөндүн мектеби” деп атоону элге сунуш эткени жүрөм. Ооба, так ушул катардагы колхозчу азыркы убакытта почточу болуп иштеп жүргөн кишинин атынан. Сиз дагы

менин бул сунушумду колдосоңуз экен деп суранам” [4, 342-б.], - деп жазганы – сюжеттеги окуялардын чечилишин, ал эми каттык мааниде “негизги окуялардын жыйынтыгы” деген маанини туюндурат.

Жыйынтыктап айтканда, “Биринчи мугалим” повестиндеги эпистолярдык форма мазмундук жактан “Түшүндүрүү катынын” үлгүсүнө дал келет. Себеби, анда баяндоочунун көз алдында болуп өткөн окуялар, адегенде, өзүнүн, андан соң, ага келген А.Сулайманованын катынын негизинде баяндалат. Демек, ал жалгыз каттын мазмуну аркылуу бүтүндөй повесттин окуяларын камтыган чыгарма катары адабияттын тарыхында калат.

Дегеле, Ч.Айтматов өз чыгармачылыгында эпистолярдык формага маанилүү маселелерди жүктөп, ал аркылуу каармандардын жеке образдарын ачып, тереңдетип, жан дүйнөсүндөгү бурулуш учурларды катка салып, сюжетти өнүктүрүп, айрым эпизоддорду кат аркылуу туюндуруп, айтор, каттын мүмкүнчүлүктөрүн ар түрдүү максаттарда сынап көргөн калемгер.

Эгерде жазуучунун “Жамийла” повестине кайрыла турган болсок, автор анда Садыктын каты аркылуу бир топ маанилүү маселелерди чечип алуу максатын көздөгөн.

Адегенде, каттын жазылуу ыңгайына кайрылсак, анда чыгармадан орун алган төмөнкү чакан сүрөттөмөгө кайрылууга туура келет: “Кат жазуунун бизде өзүнчө салты боло турган. Аскердеги агалар катты атамдын наамына жиберчү, почточу аны апамдын колуна тапшырат. Келген катты окуп бериш жана жооп жазыш – ал менин милдетим. Катты окуй электе эле анда эмнелер жазылганын мен күн мурун эле биле турганмын, анткени алардын баары эгиз козудай окшош болучу” [5, 33–34-б.]. Бул жагдай кат жазуу салтындагы даяр үлгү, же тапталган ыкмадан кабар берип, адабиятчы А.Кадырмамбетованын баамында: “Тилекке каршы, анын каттары дайыма бири-бирине коёндой окшош, өзүмдүк жеке ою жок, калыпка салынган, жансерек каттар” [7, 24-б.], - деп мүнөздөгө жол берет.

Экинчи жагынан, Садыктын катынын мазмундук-тематикалык өзөгү “Амандык катынын” үлгүсүнө дал келип, ага тиешелүү болгон төмөнкүдөй элементтерди камтып турат:

Учурашуу салты каттагы “Амандык кат” деп туруп, анан: “Андагы Таластын атыр жыттуу, салкын абасында жашаган, жандан артык көрүүчү атам Жолчубай”–деп, атамдан баштап, анан апамды, анан Иштерман энемди айтып, ушинтип баарыбызды бир-бирден өз кезеги менен атап, жакын туугандарыбыздын аманчылыгын сурашып, эң акырында: “Жана да аялым Жамийла аман-эсен турабы?” - деп Жамийланы бир ооз сурап өтөт” [7, 33–34-66.] Болгону – ушул.

Каттын негизги бөлүгүндөгү айтыла турган маалыматтар баяндоочу Сейиттин айтуусунда уланат. Чыгармадагы каттын өзгөчөлүктөрү, айрыкча анын Жамийлага тийгизген таасирлери жөнүндө баяндаган Сейит анын образындагы өзгөрүүлөрдү кылдат байкап, мындай дейт: “Эгерде ошол учурда Жамийла да үйдө болуп калса, ал дагы катты бир сыйра ичтен окуйт. Ар убак кат колуна тиери менен Жамийланын бети албыра түшүп, ал аны демин токтото албай, шашылып окуй баштайт. Бирок, улам каттын аягына жакындаган сайын, өңүндөгү оту соолуп, ийилген кашы сустая жыйналат. Кээ бирде аягына чейин да окуп жетпей, Жамийла унчукпастан, катты убактылуу карызга алгандай, сустайган бойдон кайра энесине берет” [7, 33-34-66.].

Демек, Жамийланын ичкериден өзгөрө башташы, өзүнө карата татыктуу мамилени талап кылуусуна тымызын “суу серпилип”, сезиминин акырындап селейип “тоңо” башташы – дал ушул эпистолярдык форма аркылуу бизге дайын болуп отурат. Анткени, Садык Жамийланы кызкуумайдан жеңилип калып, ызасына чыдабай ала качып алган. Бул анын куру намысчылдыгынан кабар берсе, катында Жамийла тууралуу ынак кептерди айтып, көңүл жубаткан сөздөрдү айтууга жарабагандыгы – анын коомдук көз караштардан жеке бактысын жогору коё албаган чечкинсиздигин туюндурат. Ал эми салттык көрүнүштөрдөн аттап кете албаган эскичилдиги – Жамийланын улам барган

сайын көңүл калуусуна, үмүтүнүн кыйрашына алып келгенин айтпаса да түшүнүктүү.

Чыгармадагы бул кат эпистолярдык форманын “Амандык кат” түрүнө дал келгени менен, анын мазмуну Жамийладан бөлөк каармандарга, айрыкча, энелерине майдай жагып турганына карабастан, баш каармандын тагдырын талкалап, Жамийланы өзгөрүүгө дуушар кылган “Жансерек кат” катары мүнөздөөгө жол берет. Ал гана эмес, бул кат баш каарманды өз бактысы үчүн күрөшкө жетелеп, ааламда жок чоң сүйүү таап, бардык тоскоолдуктарга карабай басып кетүүгө жеткирген көркөм каражаттын милдетин аткарат.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында эпистолярдык форманын трансформацияга учураган түрү, же каттын электрондук үлгүсү – “Кассандра тамгасы” романында колдонулган. Дегенибиз, чыгармада катты жөнөтүү ыкмасы өзгөрүп, атайын техникалык аппаратынын жардамы аркасында ишке ашырылат. Өз кезегинде, факс – сканерленген сүрөттү же текстти берүүгө ылайыкталган атайын жабдуу болгон. Роман жарык көргөн жылдары мындай технология жаңы чыгып, коомдук турмушта актуалдуу болуп турган. Бирок, маалымат алмашуу процессиндеги жаңы табылгалар факсты тез эле четке сүрүп чыгарды. Мындай көрүнүш трансформация деп аталып, (латын тилиндеги “transformatio” – “өзгөрүү”, “кубулуу” маанисинде) бир эле маалыматтык-технологиялык процесстин жаңылануусун эмес, алардын мазмундук-формалык жактан өзгөрүүсүнө алып келди.

Демек, аталган романдын сюжетинде орун алган эпистолярдык форма жөнөтүү ыкмасы боюнча трансформацияга дуушар болгон, “...жазуу манерасы публицистикалык-философиялык ыргактагы камтыган, каармандардын ар бирине кеңири психологиялык анализ берген чыгарма” [77] катары окурмандын китеп текчесинен орун алды.

Романдын сюжеттик-курулушу, ойду берүү ыргагы Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын жаңы сереге көтөрдү. Андагы колдонулган эпистолярдык форма романдын бүткүл тулкусуна жан киргизип, сюжетти өнүктүрүп,

конфликтке жем таштап, каармандарды кыймыл-аракетке келтирген, образдарын ачууга көмөктөшкөн бир топ маанилүү милдеттерди аркалап тургандыгы менен айырмаланат.

Автордун айтайын деген ою чыгармадагы Филофейдин Рим папасына жиберген илимий-фантастикалык мазмундагы катына сыйдырылган. Мазмуну боюнча “Кайрылуу катына” кирген бул кат бир нече спецификалуу белгилерди камтыйт. Айталы, “Учурашуу” талабы: “Азырети улугум” [6, 19-б.], - деп башталат кат. Мындай кайрылуунун өзүндө Орто кылымдагы дин канондорунун арааны жүрүп турган маалда башат алган каттагы саламдашуу салтынын өзгөргөн түрү колдонулган. Эске салсак, ал учурдагы кат жазуу салтында, адегенде, адамдын ысымын атабай, анын даражасын, барк-баасын көкөлөтүп мактап, кадыры улук диний төбөлдөрдүн алтындай убактысын алгандыгы үчүн кечирим сурап, колуна тооп кылып, андан соң саламдашуу талабы аткарылган. Филофейдин катында бул көрүнүш: “Ааламдагы өтө узак жерден – өзүм үч жылдан бери космостук илим-изилдөөчү станцияда экспедицияда жүргөн жерге танапаш орбитадан – Сиздин тынчыңызды алгандыгым үчүн кечирим суроодон мурда, ичимен Сиздин алдыңызда, касиеттүү ата, тизе бүгөмүн да, чын ыкласым менен колуңуздан сүйөм” [6, 19-б.], - деп кат ээси кайрылуунун өзөгүндө эбегейсиз чоң илимий ачылыш турганын, ал ачылыш – адам эмбрионунун рефлексиясынын мурда белгисиз сапатына таандык экени, ал рефлексия адам түйүлдүгүнүн курсакта өнүгө баштаган алгачкы жумаларында келечектеги жашоодо аны эмне күтүп жатканын билүүгө жөндөмдүү болору, ага каршылык кылган түйүлдүктүн белгиси боюна бүткөн аялдын маңдайында кичинекей сепкил так түрүндө пайда боло тургандыгы, тактын “Кассандра тамгасы” деп аталышы, ал эми негативдүү түйүлдүк – “кассандро-эмбрион” деп аталышы тууралуу маалыматтарды камтыйт.

Каттын “маалыматтык бөлүгүндө” Рим папасына кайрылуунун себептери, диний ишеним, анын ичинде католик чиркөөсүнүн христиан

дининдеги орду, адамзаттын ашынып бараткан көйгөйлөрүнүн бири – аборт маселесинин оң-солу тууралуу айтылып: “Ооба, мен дайыма ичимде католикттик ыймандык этикалык догмаларды жактырып келгем, алардан турмуштун логикасына төп келген, ошондуктан универсал мааниге ээ, бардыгы үчүн жалпы кабылдануучу нормаларды тапчумун. Бөтөнчө биздин жан дүйнөбүздү күмөн санатып, кыйнап келаткан нерсе жөнүндө – аборт маселеси жөнүндө – сөз болгондо. Консерва банкасын ачкан сыяктуу эле көнүмүш иш болуп калган ушул чечкиндүү акция биз үчүн ар качан тагдырдын азаптуу көрсөтмөсү болуп жаткан жокпу” [6, 20-б.], - деп окурманды терең ойго жетелейт.

Каттын соңку бөлүгү космос монахы Филофейдин өзү тууралуу баяндап берген маалыматы менен жыйынтыкталат. Тагыраагы, анын Орбитада жападан жалгыз калып, изилдөөлөрдү жүргүзүп жатканына 5 ай, 137 күн болгондугу, өмүрүнүн акырына чейин адамзат маселелерине жооп издей тургандыгы, жарык дүйнөдө анын жакын эч кимисинин жоктугу, өзү болсо таштанды катары балдар үйүндө тарбияланышы, балдар үйүнүн крыльцосунда калып атасынын атынын Крыльцов болуп калышы ж.б. камтылган.

Көркөм чыгармада кайрылуу каттарынын колдонулушунун экинчи бир өзгөчөлүгү – анда калемгерди терең ойго салган маселелердин чагылдырылышы деп айтууга болот. Академик А.Акматалиев романдын табиятынын фантастикалык мүнөз күткөнүнө карабастан, чыгармачылыктагы алдын-ала көрө билүү калемгерлерге таандык сапат экенине таянып: “Кассандра тамгасы” – каармандардын кайгылуу коллизиясына негизделген фантазия менен реалдуу турмуш чырмалышкан чыгарма, ал эми анын мазмундук мааниси келечектеги урпактардын «башын катыра» турган кызыктуу илимий проблема. Медицинадагы практикалык жетишкендиктерге жана акыл-эстин логикасына таянсак, эртеби-кечпи табышмактуу кассандро-эмбрион табылып калышы да мүмкүн. Ошондо Айтматовдун романы кур кыялдан жаралган абстракттуу ойлор жөнүндө эмес, а адамзат келечекте

кездеше турган көрүнүштү көрө билгендик менен алдын ала айткандыгына таң калбасак болду” [8, 333-б.], - деп белгилейт.

Албетте, адабий чыгармачылыктагы алдын-ала сезүүнүн табиятынын кат формасына салынып, кат аркылуу берилиши – сыр ачыктоонун табияты менен шайкеш келет. Ушундай эле ойду адабиятчы С.А.Файзуллаев да карманып: “Кассандра тамгасы” романы глобалдык катастрофага алып келе турган адам табиятына каршы зордук-зомбулуктун жырткыч мүнөзүнө арналган. Бул жерде зордук-зомбулук абстракттуу эмес, жалпысынан жаратылышка, өзгөчө адам табиятына карата зордук-зомбулук катары каралат” [166], - дейт.

Филофейдин каты анын нукура бейнесин түшүнүүгө көмөктөшөт. Анын образы Филофей болгонго чейин жана андан деп каралышы керек. Кадимки турмушта Андрей Крыльцов – алдыңкы илимпоз. Бирок, тагдыры – татаал. Ата эне, үй-бүлө деген түшүнүктөн оолак өскөн.

Кайрылуу каттарынын табиятындагы өзгөчөлүктөрдүн кийинкиси – андагы каармандын, муундардын жана мезгилдин мүнөзүн туюндургандыгы десек жаңылбайбыз. Фантастикалуу болсо дагы, чыгармада болочок муун тууралуу айтылган ойлор кимди болбосун жүрөгүн титиретпей койбойт.

Каттын соңку бөлүгү “Ыраазычылык менен Филофей, космос монахы, РХ орбиталык станциясы” - деген кол тамга менен жыйынтыкталат.

Изилдөөчү Ю.Коваленко мындай дейт: “Тарыхка кайрылсак – Филофей деген Псковдук Елезаров монастырынын карыясы XVI кылымдын биринчи жарымында жашаган жазуучу болгон. Ал «Москва – үчүнчү Рим» саясий теориясынын түзүүчүсү. Чындыгында эле ошол Филофей карыя Рим папасына кат жазган экен” [94, с.7].

Жыйынтыктап айтканда, “Кассандра тамгасындагы” Филофейдин каты маалыматтык, фатикалык, өзүн-өзү презентациялоо жана экспрессивдүү функцияларды камтып, чыгарманын окуяларын бүтүндөй кыймылга келтирип, каармандардын образдарын тереңдетип, мазмундук жактан “Кайрылуу каттарынын” катарын толуктап турат.

3.2. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын функциялары

Жанрдык жактан алганда, кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма кара сөз түрүндөгү чыгармалардын ичинен чакан аңгемелерде, повесттерде, көлөмдүү романдарда, фантастикалык чыгармаларда кеңири колдонулса, поэзия жанрында чакан ырларда жана көлөмдүү поэмаларда орун алган.

Чыгармадагы каттардын колдонулушу – автордун максатынан көз каранды болуп, айрым калемгерлер катты композициянын кошумча элементи катары пайдаланышса, кээ бир жазуучулар – сюжеттин элементинин ордуна колдонушкан. Айрым калемгерлер кат формасын образдарды тереңдетип ачып берүү үчүн көркөм ыкма иретинде тандап алышкан.

Чыгармадагы каттардын функциясын толук жана ар тараптуу түшүнүү үчүн алардын түрлөрүнө берилген аныктамаларга кайрылып, көркөм чыгармалардагы мисалдар менен бекемдөөгө туура келет. Бул, бир жагынан, каттарды бөлүштүрүүнүн критерийлерин туура түшүнүүгө жол ачса, каттардын максат-милдеттерин терең талдоого жол ачат. Айталы, “Античные теории эпистолярного стиля” деген эмгекте “Достук катына” мындайча аныктама берилет: “...кажется, что друг пишет другу. При этом не всегда пишут настоящие друзья. Бывает, что письмо обращено к незнакомым людям: делают они это не из-за тесных уз дружбы и полного согласия, а из расчета, что дружественное письмо не встретит возражений. Тип этих писем, как будто обращенных к другу, и называется “дружеским” [49].

Демек, достук каты достор арасында гана колдонулат деген пикир жаңылыштык.

Достук катына мисал катары К.Баялиновдун “Көл боюнда” романындагы башкы каарман Жапардын фронттогу досу Иващенконон катын келтирүүгө болот. Анын мазмуну мындай: “Кымбаттуу жолдошум Жапар!

Чоң кубаныч: Украинанын бир топ жери душмандардан бошотулду. Ошонун ичинде менин селом да бар. Катын-баламды издеп кетип бара жатам.

Табам деген үмүт чоң. Таап калсам кубаныч артынан кубаныч болору шексиз. Уруш басылганда сага конокко барып, аскалуу Ала-Тооңду, көйкөлгөн сонун Ысык-Көлүндү, меймандос кыргыз элинди өз көзүм менен көрөм. Колхоздон жазган катыңды алдым.

Кош, аман бол. Жан жолдошуң: Иващенко” [26, 328-б.].

Көрүнүп тургандай, бул кат совет элинин идеологиясына ылайык интернационалдык достук байланышын көрсөтүү максатында колдонулган. Мазмуну да, берейин деген идеясы да улуттар аралык достукту даңазалоо болуп саналат. Ал эми жазуу стилине караганда, карапайым эмгекчиге таандык болуп, анын чыныгы аракеттерин, умтулууларын, таза үмүт тилегин камтып турат.

Айрым изилдөөлөрдө достук каттарынын спецификасы тууралуу төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр келтирилет:

1. Автордун жана адресаттын сөзсүз болушу;

Мындай талап эпистолярдык жанр үчүн маанилүү деп эсептелген каттагы кайрылуунун жана кол тамганын болушу менен түшүндүрүлөт. Кайрылуу жана кол тамга достук катынын чегин көрсөтүп, башталышын жана аякталышын туюндурат.

Мисалга тарткан каттын автору Иващенко украин элинин карапайым уулу, романдын башкы каарманы Жапардын фронттогу жолдошу. Каттагы кайрылуу “Кымбаттуу жолдошум Жапар!”, -деп берилсе, кол тамга “Жан жолдошуң: Иващенко”, -деп келтирилет. Демек, жогорудагы эпистолярдык талап бул катта так сакталган.

2. Достук каттарынын кийинки белгиси – диалогдоштуруу;

Бул суроо-жоопту талап кылган достук катындагы экөөнүн кеби дегенди туюндурат. Көбүнчө, адресатка багытталган кайрылуулар, суроолор, баяндоолор, шыктандыруучу сөздөр, кириш сөз, жеке ат атоочтор жана кол тамга сыяктуу синтактикалык каражаттардын негизинде ишке ашырылат.

Биз мисалга тарткан катта: “...Чоң кубаныч: Украинанын бир топ жери душмандардан бошотулду. Ошонун ичинде менин селом да бар” дегени каттын

кириш сөзү; “Катын-баламды издеп кетип бара жатам. Табам деген үмүт чоң. Таап калсам кубаныч артынан кубаныч болору шексиз” дегени – адресатка карата баяндоолору; “Уруш басылганда сага конокко барып, аскалуу Ала-Тоонду, көйкөлгөн сонун Ысык-Көлүндү, меймандос кыргыз элинди өз көзүм менен көрөм” дегени – шыктандыруучу сөздөргө кирет.

3. Тематикалык көп түрдүүлүк. Достук каттарынын темасы чектелген эмес, автобиографиялык мазмундан баштап, күндөлүк-турмуштук, коомдук-саясий, илим-билим темалары кездешет.

4. Түрдүү кызматтарды аркалашы. Достук каттары коммуникативдүү, маалыматтык, эмоционалдык-эксперссивдүү жана прагматикалык функцияларды аткарат. Иващенкоун каты коммуникативдүү жана маалыматтык функцияларды аркалап турат. Мындай каттарда адабий көркөм стиль, илимий стиль, публицистикалык стиль жана сүйлөшүү стили колдонулушу мүмкүн. Иващенкоун каты сүйлөшүү стилинде жазылган.

Эпистолярдык форманын кийинки түрү – “Жоошутуу каттары”. Бул кандайдыр бир кырсыкка капа болгондорго карата жазылат. Мисалы, К.Баялиновдун “Көл боюнда” романындагы Жапардын ата энеси Тойчубек менен Бурулчанын жазган жообун келтирүүгө болот. Анын мазмуну мындай:

“Кымбаттуу уулубуз, Жапар! Катыңды алдык. Жаш денеңе так түшкөнүн билдик. Кан төгүлгөн мынча согуш болуп жатса, анчалык денеңе из калбаса болобу? Ага кайгырба, алтын башыңдын аман калышына сүйүн. Ата энеме жүк болот экенмин деп да ойлонбо. Шүгүрчүлүк, сени жер каратпай багып ала турган кудурет бизде бар.

Тез кел, уулум, сени күтөбүз.

Кат жазуучу ата-энең” [26, 328-б.].

Мында согушта жарат алган уулун кайратка чакырып, амандыгын тилеп, жоошутуу максатын көздөгөн ата-эненин тилеги камтылат. Албетте, мазмунунда жасалмалуулук байкалып турат.

Эпистолярдык форманын кийинки түрү – “Айып катары”. Өткөн жоруктары жөнүндө айыптап жазган учурга ылайык жазылган каттар. Мисал катары У.Абдукаимовдун “Майдан” романындагы Чынаркандын Кыдырбекке жазган экинчи катынан үзүндү келтирели: “Чынында да сен жамансың ошо өзүңдүн жамандыгыңан эптеп калып калгандын аракетин көрбөй, ак жүрөк болумуш болуп кетип калдың. Мен болсо көчөгө басалбай минтип...Же пайёгуң жарытылуу эмес. Эмнесин айтайын, деги куураттың да куураттың” [1, 344 - б.].

Романда Качыке менен Чынаркандын татаал мамилеси, бирин-бири түшүнүүгө жасаган аракеттери алардын каттарынан ачык баамдалат. Келтирилген катта Чынаркан өзүнүн жагдай-шартын айтып келип, бардыгына күнөөлүү – Качыке деп айып тагат. Албетте, Чынаркандын татаал образын, ички сезимдерин автор дал эпистолярдык форма аркылуу ачып берүүгө аракет кылган. Экинчи жагынан, Чынаркандын ички дүйнөсүндөгү уйгу-туйгуларды кат аркылуу көрсөтүү – автордун позициясынын туура тандалганынан кабар берет.

Эпистолярдык форманын кийинки түрү – “Насаат каттары”. Мындай каттар акылга акыл кошуу, эмне кылуу керек жана эмне кылбоо керек экенин үйрөтүү максатында жазылат. Мисалы, кыргыз адабиятындагы баштан-аяк кат формасында жазылган кыргыз эл жазуучусу К.Ашымбаевдин “Бой тумар” притчасындагы он төртүнчү каттын 75-насааты “Таамай сөздүү тамашанын чеги бар” деген аталыш менен мындайча берилет: “Оюңа муну түй, Уругум, орунсуз тамашадан олуттуу эстүүлүк миң өйдө. Качан болбосун, кайда болбосун калжыңдык – ал мылжыңдык. Же тамаша экенин, же чын экенин билгизбей күлөт, сөөккө жеткире сүйлөгөн түгөт. Такай тамаша – таасирлүү ишке каргаша. Кай бирөөлөр чукугандай сөз тапкан шылдыңкорду көкөлөтө мактайт, андайларга акылдуулук жакпайт. Талыкшыган кезде тамаша жарашат, андан соң, күлкү артына жашырынган ойду андашат” [23, 36-б.].

Албетте, К.Ашымбаевдин аталган чыгармасы дээрлик акын-насааттардан турат. Биз мисалга тарткан катта орду менен сүйлөп, орунсуз

тамашаларды колдонуудан баш тартууга чакырык бар. Каттагы кайрылуу шарттуулук мыйзамына баш ийип, “Уругум” деп жалпы келечек муунга багытталат.

Эпистолярдык форманын “Каймана каттар” деген түрүнө “Майдан” романындагы Чынаркандын Качыкеге жазган биринчи каты дал келет. Себеби, бул кат Чынаркандын жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү, кат ээси катары өз абалын өзү жетик баамдай албаган, дендароо акыбалда жазылганын көрөбүз:

“...Сен алыстап баратасың, Менчи? Мен кантем? Мага дүнүйөдө сенден бөлөк эчтеменин кереги жок экенин эми билип, эми түшүндүм. Туугандын да, жакын кишилердин да, баланын да (бала деп ачык айтып атам!) мага кереги жок экен, жалгыз гана сен... сен... сен... Мыжыксам да, эркелетсем да, тилдесем да, оозуңдан өпсөм да жалгыз гана сен болсоң, сен... сен... сен... ...Мен эмне болуп турам? Эмне болуп баратам? Эмне деп дөөрүп турам? Бул чын. Бул түш эмес, өңүм. Өңүмдө түш көрдүм. Сен согуштан аман-эсен келип, мени таштап кетип жатыптырсың...” [1, 101-б.].

Бул кат – Качыкенин ордун, барк-баасын кеч туюп, туталанган Чынаркандын ички сезимдерин көрсөтүүгө багытталган. Ашыктыктын таасири, өң менен түштү, жалган менен чындыкты айрып таанууга мүмкүндүк бербеген улуу күч экендигин мына ушул кат аркылуу баамдасак болот.

Эпистолярдык форманын “Ыраазылык каттары” көркөм чыгармада кимдир бирөөлөрдүн жакшылыгын бөлүп көрсөтүү максатында колдонулат. Мисалы, К.Баялиновдун “Көл боюнда” романындагы каармандардын бири госпиталда жаткан Талыптын Жапар аркылуу сүйгөн кызы Айшага жаздырган катын келтирүүгө болот. Каттын мазмуну мындай: “Сүйгөнүм Айша”, -деп башталат кат.

“Мени сен жалындуу жаш жүрөгүң, айныбас ак пейилиң менен сүйүпсүң... Мунуңа мен чоң ыраазымын. Мен да сени ошондой сүйгөмүн. Буга сен ишен. Мен сенин жазганыңдай, айтканыңдай болдум. Аманатыңды

аткардым. Улуу тилек, улуу жолдо кайрылып келбес, сени көрбөс алыс жолго кете турган болдум” [26, 31-б.].

Адабий чыгармачылыкта “Өкүнүч каттары” кандайдыр бир өткөн ишке өкүнгөн учурга ылайык жазылат. Мисалы, К.Жантөшевдин “Эки жаш” повестинде Айнагүлдүн Арзыматка жазган каты бар: “Жаным, Арзымат!!! Мына бул кат жазып олтурган ак кагаз эмес, жүрөгүмдүн ички чели, мына бул кара сыя эмес, жүрөктөгү күйгөн кандын аккан сели!.. Мени көрбө, чалгы тийип солуп бараткан гүлдү көр, мени сураба, мөңгүдөгү музду сура... Мени сынаба, даакы баскан тузду сына!.. Сени уул, мени кыз төрөгөн энелерде не айып?.. Айып менде... Башында тилиңди албадым... Күндө бери каратып көзүңдүн курчун алган, жаш жүрөгүңө жалындуу чокту салган, көз ымдашып каш серпкен, убадасын орундабай терс кеткен – мен... моюнума алам, мен – уятсыз...” [54, 103-б.], - деп жазат.

Катардын мындай түрү учурашуудан баштап, өткөн-кеткен иштерди моюнга алуу, ага капа болуу, өкүнүү көрүнүштөрү менен коштолот. Бирок, бул катта көркөмдүүлүктү күчөтүү тенденциясы байкалат. Өз абалын баяндаган кат ээсинин салыштыруулары турмуш чындыгынан четтеп кетүүгө, көркөм фантазияны көкөлөтүүгө жол берген.

Жогоруда биз эпистолярдык форманын бир нече түрлөрүнө берилген аныктамаларды жана алардын колдонулуш максаттарын карап өттүк. Натыйжада, каттарды чыгармачылыкта колдонуунун максаты андагы каармандардын бейнесин так өзүндөй ачып берүү, окурман менен ишенимдүү мамиле түзүү жагдайы менен тыгыз байланышкандыгын байкадык.

Каттардын мазмуну чыгарма менен бир бүтүндүктү түзүп турат. Катта бай маалыматтар айтылып, күбөлөрдүн көзү менен доордун наркы, умтулуулары, майда бөлүктөрүнө чейин сүрөттөлгөн учурлары бар. Айталы, эпистолярдык форманын өнүгүү жолунда конкреттүү коомдук-саясий окуялар менен түздөн-түз байланыштуу болгон мезгил – 1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуш экендигин айтууга болот. Бүткүл советтик аң сезимге

бурулуш жасап, анын ичинде көркөм адабияттын өнүгүү жолун мекенчилдик нукка буруп, эпистолярдык форманын жигээрдүү өнүгүшүнө себепчи болгон мезгил да ушул учур. Адабиятта эл-жерди коргоо идеясы алдыңкы сапка чыгып, натыйжада, кат формасы тыл менен фронттун байланышын чыңдаган негизги каражатка айланган.

Изилдөөчү Е.В.Коробова: “Жалпысынан алганда, согуш маалында кат жазууга, айланада болуп жаткан окуяларды көрсөтүүгө муктаждык абдан зор болгон. Мындай каттар тарыхый жактан гана эмес, психологиялык жактан да кызыктуу” [91, с. 22-29], - дейт.

Албетте, кандуу майданга аралашып, андагы окуяларды өз көзү менен көргөн жазуучулардын көркөм чыгармаларынын тарыхый да, психологиялык да таасири жогору болору талашсыз. Бирок, согуш мезгилиндеги окуяларды камтыган эпистолярдык формадагы чыгармаларды анализдөөдө үч жактуу көрүнүштү эске алуу зарылдыгы келип чыгат:

1. Душмандар менен түздөн-түз кармашып, согуш талаасын аралып, аман-эсен кайтып келген калемгерлердин эпистолярдык форма колдонулган чыгармалары. Булардын катарында ардагер-калемгерлер Т.Үмөталиевдин “Фронттон кат”, Р.Шүкүрбековдун “Фронттогу агаларыма”, У.Абдукаимовдун “Майдан” романы ж.б. мисал тартууга болот.

2. Согуштан кайтпай калган акын-жазуучулар Мукай Элебаевдин “Ала-Тоого кат”, Жусуп Турусбековдун “Кат”, Кусейин Эсенкожоевдин “Алыстан кат”, Жума Жамгырчиевдин “Солдаттын саламы”, “Сен эсимде”, “Ала-Тоого кат” өндүү эпистолярдык формадагы чыгармалары мисал боло алат.

3. Тылда эмгектенип, бирок согуш тууралуу жазган акын-жазуучулардын чыгармачылыгындагы эпистолярдык форма. Мисал катары, Аалы Токомбаевдин “Сүйгөнүмө кат”, Түгөлбай Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери”, Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла”, “Саманчынын жолу” сындуу чыгармаларын айтууга болот.

Мындай бөлүштүрүү – чыгармачылыктагы жеке таасир, адабияттагы шарттуулук жана көркөм фантазиянын күчүн аныктоого көмөктөшөт. Же болбосо, эпистолярдык форманын турмуш чындыгына, көркөм фактыга жана ойдон чыгаруу деңгээлин аныктоого мүмкүндүк түзөт.

Айталы, ардагер акын Темиркул Үмөталиевдин “Фронттон кат” деген ыры эпистолярдык форманын “Суроолуу кат” түрүнө кирет. Анткени, мында акын өз жагдай-шартынан мурда алыстагы үй-бүлөсүнөн кабар алуу максатын көздөйт. Катта асыл жарынын иштермандыгы, камкордугу, күйүмдүүлүгү эске салынат:

Иш болсо кыймыл эткен киришчү элең,
Кызматтан аз кечиксем урушчу элең.
Жаныңдан карыш жылсам кошо басып
Эч кайда кетирбеске тырышчу элең.
Аркамды төрт айланып көрчү белең,

Жакамды оңдоп байлап берчү белең? - деп жарынын камкордугун сыпаттаган соң, өзүнүн ал-абалы тууралуу мындайча маалымат берет:

Мынакей, көп ай болду: алыстамын,
Жөн да эмес, ажал менен алышамын.
Көз чыгат, баш жарылат деген ой жок,
Тынымсыз башка, көзгө салышамын.
Жаткан жер, кир кийимди айтпа жаным,
Дурус го тантыратып жазбаганым?

Бул жагдай эпистолярдык форманын “ал-абалды билдирүү” шартына дал келет:

Фронттогу кырдаалдын айтса түгөнгүс түйшүктөрүн автор ажал менен алышуу катары сыпаттайт. Бирок, акын жандай көргөн Жамал кызына болгон кусалыгы бардыгынан өйдө турарын кийинки саптарында ачык эле жазат:

Жамалым, ай-чолпонум жаныңдабы?
Кайгырсаң «апаке!» деп жалынабы?
Көтөрүп күндө үч убак жытгачу элем,
Жамалтай эстеп мени сагынабы? [164,144-б.].

Райкан Шүкүрбековдун “Фронттогу агаларга” аттуу ыры эпистолярдык формада жазылып, тылдагы лирикалык каармандын фронко жөнөткөн каты түрүндө берилет. Анда тылдагылардын аткарып жаткан иштери, күткөн үмүттүлөктөрү орун алат:

Кат жаздым ага алыстан,
Калкыңдан кабар берүүгө,
Канимет кылып соо болуп,
Касташкан жоону жеңүүгө.
Ишенем сизди жеңет деп,
Жеңишти колго берет деп,
Калкыбыз сизге ыраазы,
Канкорду кармап келет деп [171].

Акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Кайрылуу кат” түрүндө жазылган. Кыргыз совет адабиятынын тарыхында “...бул сындуу лирикалык ырлардын негизги пафосу – немецтик-фашисттердин агрессордук аракетин, жырткычтын зордук, зомбулукчул кешпири ашкерелеп, бет пардасын сыйрып, тылдагы массага жеткирүү, советтик элдин жоону жек көрүү сезимин курчутуу, ошондой эле Кыргызстандын жоокерлеринин согуш майданында көрсөтүп жаткан баатырдык кайраткердигин, элге берген ант-шертин кандайча абийирдүүлүк менен өтөп жаткандыгын билдирүү, элдин жеңишке ишенимин бекемдөгө багытталган болчу” [101, 294-б.], - деп белгиленет.

Албетте, баскынчылар менен баатырларча салгылашып, эрдиктин болуп көрбөгөндөй үлгүсүн көрсөткөн кыргыз калемгерлеринин чыгармалары да тылдагыларга, негизинен, кат аркылуу жетти. Согуш күндөрү көпчүлүктүн күткөнү кат эле, каттагы үмүт шамын жагып турган жагымдуу маалымат же

кабар болчу. Андыктан, кан майдандагы эпистолярдык форма элге кайрат-дем берип, духун көтөрүп, маалымат менен камсыздоонун эң башкы каражаты болгон.

Согуш талаасынан кайтпай калган калемгерлердин ичинен М.Элебаевдин эпистолярдык формадагы “Согуштан кат”, “Ала-Тоого кат” деген мыкты ырлары бар. “Ала Тоого кат” – 1942-жылдын 10-июлунда жазылган. Ырдын темасы акындын туулган жерине болгон сагынычын, кусалыгын камтып, бир кезде өткөн балалыгын, өсүп чоңойгон жерлерин эске алуу менен башталат:

Арт жагымды карасам,
Айчылык алыс жер калды.
Бейли кенен, колу март,
Берекем жыргал эл калды.
Калкылдап сүзүп кайгысыз,
Каз, өрдөк жүргөн көл калды.
Айланайын, Ала-Тоо,
Узакка кеткен балаңдан
Угарсың кийин кабарды [13, 77-79-66.].

Өкүндүргөн жагы – акын бул тилегине жеткен жок. Ырдын соңку саптарындагы Ала-Тоого келүү ою, параход минип, сагынган дос-курбуларына жолугуу кыялы ордунан чыкпады. Ал 1944-жылы Ленинградды коргоодо каза тапты. Мазмундук жактан акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Кусалык каттарынын” катарына киргизүүгө болот.

Дал ушундай трагедиялуу тагдырга туш болуп, кан майданда курман болгон калемгерлердин дагы бири – Жума Жамгырчиев. Акын катары таанылган жалгыз китеби “Ырлар жыйнагы” деген аталыш менен 1931-жылы жарык көргөн. Ага чейинки ырлары “бийдин тукуму” деген “ылаң” менен ырлары жарык көрбөптүр.

1942-жылы Кызыл Армиянын катарына чакырылып, согушка аттанардын алдында наристелүү болот. Кийин фронтто жүрүп, “Сен эсимде” аттуу эпистолярдык формадагы төмөнкү ырын жазат:

Бул майдан эр жигиттер барчу майдан,
Эл уулу башын тартып калсын кайдан.
Эгешип эл ичинде душман турса,
Корголоп үйдө жатса болбойбу айбан.
Мен жүрүп бир нече убак сапар тартып,
Бир кезде жоону жеңип барсам кайтып.
Алдымда айдай күлүп сен отурсаң,
Каралдым бакты барбы андан артык [55].

Ырдын темасы алты айлык баласына болгон атанын сагынычын, кусалыгын жана тилек-мүдөөлөрүн камтыса, чыгарманын идеясы кан күйүп турган маалда Мекенди коргоо эр кишини иши деген ойду чагылдыруу болуп саналат.

Бул ырдын поэтикасы салттуу элдик поэзиянын табылгаларын өзүнө камтып, “эр жигит”, “эл уулу” сындуу эпитеттерди, “айдай күлүп” сындуу салыштырууларды, “каралдым” сындуу эркелетүү сөздөрүн камтыйт. Тилекке каршы, акын баласын алдына алып эркелете албады, ал да 1944-жылы согушта курман болду.

Атанын тилеги жерде калбай, алты айлык бала мырза теректей керилип, кийин эс тартып чоңойгондо атасынын катын китептен таап окуп, анын жообун төмөнкүдөй деп жазат деп кимдин оюна келсин:

Ошондо балтыр бешик бала экем,
Калыпмын кайгыланган энем менен.
Чегинип кас душмандар калган кезде,
Тил чыгып “ата сени кайда?” дегем.
Айтыпсың: “Элдин уулу болуп өскүн”

Айтканың көкүрөктөн кайдан кетсин.

Партия бакыт чачып, билим берип,

Жокчулук каарын тартпай эркин өстүм [11].

Көрүнүп тургандай, бул ыр эпистолярдык салтты улап, катка жооп иретинде жарык көргөн. Акындын жалгыз уулу Алманбет Жамгырчиев: “Атам мен алты айлык кезимде согушка аттаныптыр. Анын чыгармаларын, китебин кийин эс тартканда гана окудум. Атам чыгармачыл, мекенчил адам болуптур. Баарынан ата мээримин, камкордугун көрбөй өскөн жаман экен. Азыр келинчегим, балдарым, үй-жайым, кызматым бар. Жашоом жакшы. Бирок, баары бир көкүрөктө өксүк калат экен. Ал өксүк – атанын мээрими” [11], - деп эскерген.

Адабиятчы-сынчы К.Артыкбаев: “Кыргыз акындарынын согуш мезгилинде жазылган ырларындагы Мекенди коргоо темасы анын ыйыктыгын даңазалоодон тышкары чакырык жана милдеттендирүү мазмунуна ээ болгон. Ошондой эле ант берүү, коштошуу, узатуу, кат жазышуу, фронтко жардам, белек берүү, сүйүү сезимдерин билдирүү түрүндө жазылган ырлардын да бир кыйласында чакырык, милдет тапшыруу багытындагы ойлор айтылган” [21, 656-б.], - деп белгилейт. Бул тенденция согуш мезгилиндеги эпистолярдык формадагы лирикалык ырларды талдоого алган учурда ачык байкалып, төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр аркылуу көзгө көрүнөт:

1. Шарт боюнча мындай ырлардын лирикалык каарманы – бул согуш майданындагы жоокер болгон. Ал туулуп-өскөн эл-жерин, ата-эне, тууган-туушкандарын, сүйгөн жан, селкилерин сагынат, эңсейт. Башкача айтканда, мындай ырларда жалпы үндөө мотиви түздөн-түз адамдын психологиялык проблемасына айланып, медитативдик мүнөзгө ээ болот [21, 656-б.]. Айталы, М.Элебаевдин “Энеси менен коштошуу” деген ыры 1941-жылдын 5-августунда жазылган:

Согушка кеткен берекем,

Түшүмдөн кетпейт көлөкөң.

Деп унутпай ар дайым,
Жебестен сактап май-сайын,
Жүргөндүр байкуш энекем! [193, 72-б.], - деп, чыгарманын лирикалык каарманы – жоокер, алыскы тылда калган “байкуш” энесинин камкордугун, ой-тилегин, өз көз алдынан өткөрөт.

2. Согуш маалындагы лирикалык ырлардын экинчи өзгөчөлүгү – алоолонуп турган учурда ата менен эненин, ага менен ининин, бозой менен селкинин бири-бирине берген тапшырма, ант-шерттери Мекендин кызыкчылыгы, эл-жердин талабы менен ажырагыс бирдикте чагылдырышы. Мисалы, Кыргыз Эл акыны Аалы Токомбаевдин “Сүйгөнүмө кат” деген ырында тылда каармандык көрсөтүп жаткан селкинин жана согуш талаасындагы жоокердин ички сезими чоң эргүү менен баяндайт.

3. Согуш учурундагы лирикалык ырларда элдик поэзиядагы “күйгөн”, “секетпай”, “арман” сыяктуу салттуу көрүнүштөр, сөз каражаттары кеңири пайдаланылгандыгында. Ошондуктан, мындай ырларда элдик казынанын “айым”, “күнүм”, “берекем”, “шоолам”, “каралдым”, “көзүмдүн нуру”, “чырагым”, “көлөкөм” сындруу эпитеттер, метафоралар, салыштыруулар кеңири учурайт. Мисалы, 1967-жылы окумуштуулар Б.Кебекова менен А.Токомбаевалар тарабынан түзүлгөн “Кыргыз эл ырлары” деген жыйнактын бир бөлүгү “Фронттук каттар” деген аталыш менен берилип, анда 80 жакын эпистолярдык формадагы элдик ырлар киргизилген. Айталы, “Жеңишинди күтөмүн” деген ырда жогоруда белгилеген өзгөчөлүктөр көзгө даана урунат:

Аскерге кеткен сүйгөнүм,
Үзүлбөйт сенден күдөрүм.
Тилине кирип бузулба,
Тилеги бузук бирөөнүн.
Ак шумкар куштай айланып,
Келеринди күтөмүн.
Кол салган фашист иттерди,

Жеңеринди күтөмүн.

Жеңиш менен колуңду,

Береринди күтөмүн [102, 450-б.].

Көрүнүп тургандай, согуш маалындагы эпистолярдык форма адабий көркөм чыгармачылыктын поэзия жанрында фронт менен тылды байланыштырган негизги каражаттын милдетин аткарган. Ошол эле учурда, каармандардын жагдай-шарттарын, үмүт-тилектерин, сагыныч-кусалыктарын чагылдыруунун көркөм-поэтикалык методу катары акындардын сүйүктүү ыксмасына айланган.

Эгерде, согуш маалындагы кара сөз түрүндөгү чыгармаларга кайрылсак, анда эпистолярдык форманын максат милдеттери, колодонулуш өзгөчөлүктөрү андан да кеңири мүнөз күткөндүгүн көрүүгө болот. Анткени, кат чыгарманын композициялык түзүлүшүндө маанилүү ролду аткарат. Сюжеттин элементи катары аны өнүктүрүүдө каттарга зор милдет жүктөлгөн. Ошондой болсо дагы, эпистолярдык форманын прозалык чыгармалардагы колдонулуш өзгөчөлүктөрүн анализге алсак, төмөнкүдөй жагдайлар көзгө урунат:

1. Кат – чыгарманын композициялык өзөгүн түзөт. Кат аркылуу автор өз алдына койгон бир топ милдеттерди чече алат. Сюжеттик линияларды куруп, негизги маселени катка жүктөп, каармандардын бейнелерин тереңдетүү үчүн да катты колдонушат. Мисалы, У.Абдукаимовдун “Майдан” романында Кыдырбек менен Берметтын, Качыке менен Чынаркандын ортосундагы сюжеттик линияларды өнүктүрүүдө кат формасы ийгиликтүү колдонулган.

2. Кат – композициянын бир бөлүгүнүн милдетин аткара алат. Катта каарман жеке сезимдери, ой-жорумдары, пландары менен бөлүшүшөт. Мындан улам, чыгармадагы каттардын төмөнкүдөй ролдорун бөлүп көрсөтүү шарт:

- Кат каармандын бейнесин ачып берүүгө көмөктөшөт;
- Кат аркылуу автордук позиция ачыкталат;
- Каармандардын чыныгы мамилеси белгилүү болот;

- Кат аркылуу жеке каармандын, муундардын жана мезгилдин мүнөзүн туюндурууга болот;
- Кат окурманды анын каарманы менен жакындаштырат;
- Кат окурман менен каармандардын ортосундагы ишенимдүү абалды жаратат.

Чыгармадагы каттарга тексттик анализ жасаган учурда каттын композициялык түзүлүшү үтүрлүү сүйлөмдөрдөн сырткары, абзац аркылуу бөлүнүп тургандыгын байкайбыз. Абзац – чыгармадагы бир ойдон экинчи ойго өтүүчү композициялык ыкма. Каттагы абзацтардын болушу – анын структурасынын ички логикалык түзүлүшүн көрсөтүп турат.

3. Прозалык чыгармалардагы эпистолярдык форманы анализдөөдө дискурсивдүү модустардын [Эпистолярная проза - презентация онлайн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ppt-online.org/901439>. – Загл. с экрана.] ролун терең талдоо зарыл. Анткени, дискурсивдүү модус – кат ээсинин ой-туюмдарын, тилек-мүдөөлөрүн, руханий көрөңгөсүн туюндурган тил каражаттарын бөлүп көрсөтөт.

Эпистолярлык тексттерде төмөнкүдөй дискурсивдүү модустарга күбө болобуз:

- Өтүнүч;
- Таарыныч;
- Кам көрүү;
- Моюнга алуу;
- Чагымчылдык;
- Коркутуу;
- Арыздануу;
- Акыл-насаат ж.б.

Көркөм адабияттагы эпистолярдык форманы анын стилдик белгилери айырмалап турат. Эпистолярдык форманын стилдик бөтөнчөлүгү эки багытта ишке ашырылат:

1. Каттын текстиндеги монологдук жана диалогдук кептин белгилеринин болушу;

2. Каттын адресатынын так көрсөтүлүшү, колунун коюлушу.

Жеке катар ар түрдүү максатта колдонулгандыктан, анда ой жүгүртүүлөр, байкоолор, толгонуулар, эмоция, сезим, ошондой эле, автобиографиялык-турмуштук маалыматтар орун алат.

Катта кат ээсинин сезимдери, дүйнө түшүнүгү, көңүл-маанайы менен окурман бетме-бет келет. Анда кат ээсинин турмуш жолу, мүнөзү, кызыкчылыктары, окуяларга болгон жеке мамилеси билинет. Автордун тагдырынын өзгөрүүсү, көз караштары, руханий ал-абалы чагылдырылат. Текстте кат ээси биринчи планга чыгат, объективдүүлүк субъективдүүлүккө орун бошотот.

- Каттын семантикалык бөлүктөрү жана соңу төмөнкүдөй:
- Жыйынтыктоочу фразалардын болушу;
- Кат жазышып турууга сураныч;
- Кат алышуунун уланып турушуна ишеним келтирүү;
- Кайталап кечирим суроо, каалоо тилек айтуу;
- Ыраазылык билдирүү;
- Коштошуу;
- Сый мамиле, достук жана сүйүү билдирүү;
- Кол тамга коюу.

Көркөм чыгармадагы катты жөнөтүү же кат алуу – сюжеттин элементине кирет. Эгерде каттын текстинде кандайдыр бир жакка барууга буйрук берилсе, өтүнүч келтирилсе, анда ал текст сюжеттен сырткаркы эпизод деп эсептелет. Ал автордук баяндоодон өз алдынча турган текст, же кайсы бир каарман тарабынан түзүлгөн өз алдынча текст деп каралат.

Эпистолярдык форманын мындай өзгөчөлүктөрүн согуш темасына арналган айрым прозалык чыгармалардын мисалында караганыбызда, төмөнкүдөй жагдай-шарттар көзгө урунат:

1. Согушка катышпай туруп өз чыгармачылыгында аталган темага байланыштуу эпистолярдык форманы колдонуу аракети Т.Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери” романында учурайт. Романда Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы элдин патриоттук духу, баскынчыларга каршы күрөшүүдөгү биримдиги, улуттар арасындагы ынтымак чагылдырылган.

Романда эпистолярдык форма төрт ирет колдонулат. Биринчи кат Турумбектин Мыскалга жазган каты. Каттын мазмуну кыска, болгону эки гана сүйлөмдөн турат: “Жазда кел, Мыскал жан. Балапан кезде ойногон жерлериңди көрөсүң, эл-журт менен таанышасың, экөөбүз көчө бойлоп клубка барабыз” [150, 17-6.].

Бул кат эпистолярдык форманын “Кыска кат” түрүнө кирет. Каттын мазмуну өтүнүчкө, суранычка негизделип, чыгарманын каарманы Турумбектин ийги тилектерин камтып турат.

Романдагы экинчи кат – Касейиндин каты. Ал да фронтто кызмат өтөп, өзүнүн жагдай-шартын баяндап, энесине мындайча кат жазат: “Куттуу энеке”, – деп башталат кат. Демек, каттын адресаты так көрсөтүлгөн. Каттын маалыматтык бөлүгүндө каарман өзүнүн амандыгын, ой-тилегин билдирип, жеке пландары менен бөлүшүп: “Аман болсо күз барып калам. Узун боо шинель кийген, маңдайына жылдыз кадап жүргөн уулунду көрөсүң. Мен барганда мыкты той жедир элге. Бир эмес, эки кубанычың катар эне. Барарым менен үйүңө ак элечек киргизип өзүңдү келиндүү кыламын. Жалгыздыктын каарын жакшы эле тарттың эне”.

Каттын уландысы “Өтүнүч” дискурсуна негизделип: “Энеке, менин бул катымды да Зарылжан окуп берер. Маңдайынан өөп коюңуз... Сагынбай жүрсүн. Өзүңүз да сагынбаңыз. Кудажыйыңыздын эки колунан тең бекем кысып, кармап коюңуз”, - деп берилсе, “Кам көрүү” дискурсу: “Зарылжан

экөөбүз жеңилинди жерден, оорунду колундан алабыз. Өзүңдү уя баскан тоодактай балпайтып, этек-жеңинди жайылтып төргө отургузабыз. Энеке, ошондо андан бетер үйүңдүн берекелүү куту болосуз” [150, 134-б.], - дейт.

Каттын маалыматтык бөлүгүндө тойго камдануу сунуштары менен кошо төмөнкүдөй бышыктоочу скреп-формулар колдонулат: “Айтмакчы, Табылдыдан кат алып турамын. Кымызыңды сагындым дейт. Аманчылык болсо ал да күз аскеринен бошойт. Ал да элге барат. О, той чоң!”, - деп келип, коштошудан кийин, “Баса, менин күмүш маңдай комузума чаң жугузбаңыз. Жаңы күүм бар. Барарым менен чертип беремин!” [150, 134-б.], - деп кошумчалайт.

Каттын соңку бөлүгү “Кош, куттуу энеке! Уулуңуз Касеин!”-деген чен-өлчөмгө салынган, туруктуу бөлүктөн турат. Жанрдык жактан бул кат эпистолярдык форманын “Эсендик кат” түрүнө кирет.

Кыргыз адабиятында баштан-аяк эпистолярдык формада жазылган романдар жарык көрө элек. Бирок, сюжетинде эпистолярдык форма колдонулган романдар арбын. Алардын ичинен чоң талаштын капшабында калган жазуучу У. Абдукаимовдун “Майдан” романын айтууга болот. Чыгарма 1960-жылдардын башында жарык көрүп, Улуу Ата мекендик согуш мезгилиндеги окуяларды чагылдырууну максат кылат. Бирок, А. Токомбаевдин “Майдан” романы жөнүндө учкай сөз” [156] деген макаласы жарык көрүп, анда бул романга “социалисттик методду четке каккан”, “чындыкты тескери бурмалап көрсөткөн”, “автордун саясий, адабий позициясы жок”, “согуш күндөрүндөгү эбегейсиз эмгек, патриотизм, элдердин бирдиги менен достугу, аракеттери көмүскөдө калган” деген сыяктуу айыптар тагылган. Жазуучулар Союзунда талкуу уюштурулуп, жыйынтыгын стенограммасын адабиятчы-окумуштуу Садык Алахан “Узакбай Абдукаимов жана “Майдан” талкуусу” деген эмгегинде кимдин кандай позицияны кармаганын ачыктайт.

Адабиятчы А.Муратов: “Чыгарманын композициялык түзүлүшүндө да каармандардын каттары, кыялдануулары, өткөн күндөргө кайрып барган

ретроспекция, автордук баяндоо, каармандарга мүнөздөмө, диалогдор, ички монологдор улам бири менен бири алмашып келип романдын бир өзөгүнө биригет” [12] десе, адабиятчы Б.Шамшиев: “Анда окуянын жүрүшүн жөнөкөй баяндоого караганда каармандардын ички дүйнөсү, психологиялык абалы, сезим-туюмун көрсөтүү башкы планга чыгып, көңүл ошого көбүрөөк бурулат” [167], - дейт.

Чынында, романды жакындан талдоого алып, калемгердин өзү менен бир нече ирет баарлашкан адабиятчы-сынчы К.Асаналиев “Майдан романынын майданында” [20] деген көлөмдүү макаласында өзүн түйшөлткөн түмөн суроолорго жооп издеп, А.Токомбаевге роман эмнеси менен жакпай калды? деген суроону тереңден изилдеген. Көрсө, Кеңешбек Асаналиевдин көңүлүн өйүтөн бул суроонун жообу – чыгармада эң көп колдонулган эпистолярдык форманы терең анализдеп, аны турмуш чындыгы менен салыштырып караганда айык көрүнмөк экен. Анткени, бул романды жаратууга түрткү кылган жагдай, бир жагынан, автордун башынан кечирген азаптуу күндөрү болсо, экинчиден, автордун керт башындагы кейиштүү махабаты таасир эткенсыйт. Бул экөөнү байланыштырган өзөк – (чыгармадагы Качыке менен Чынаркандын кат жазышуулары – А.А.) реалдуу турмуштагы автордун кат жазышуулары менен үндөшүп тургансыйт. Бул ойго далил академик О.Ибраимов жарыялаган У.Абдукаимовго таандык “Күндөлүктөгү” [66] маалыматтарды салыштырсак белгилүү болот. Себеби, адабиятчы-сынчы К.Асаналиев романдагы каармандар системасын анализдеп: “Качикенин образын жаратууда У.Абдукаимов өзүнүн жеке турмуштук фактыларын романдын сюжеттик составына киргизгени, ал фактыларды өөрчүтүп, өркүндөтүп көркөм образга айландырганы толук мүмкүн”, - деп жазып келип, андан ары Өмүркул Жакишевдин сөзү менен кайра мындай маалыматтарды келтирет: “Бирок негизгиси романдагы Апсаматты билесиң го, ошол Аалынын прообразы. Мына ушул мааниси боюнча эки башка турмуштук кырдаал бири-бирине кошул-ташыл болуп Аалы Токомбаевдин “безине” тийген болуш керек” [20].

Экинчи жагынан, чуулгандуу макала “ээсинин” (А.Токомбаевдин) романга койгон айыптарынын ичинен “советтик түзүлүшкө каршы” дегени 1937-жылы атылып кеткен К.Тыныстановдун айрым ырларынын У.Абдукаимовдун романына “кирип кетишине” байланыштуу. Тагыраак айтканда, чуулгандуу жыйында Чыңгыз Айтматовдон кийин сөз алган адабиятчы-сынчы Ш.Үмөталиев романдагы дал ошол “ырларга” басым жасап, анын автору А.Токомбаевдин мурдагы “келишпес душманы” К.Тыныстановго таандык экендигин айтып чыгат. Демек, эки алптын ортосундагы жеке келишпестиктер жогоруда аталган макаланын жазылышына түрткү болгонсуйт.

Жалпы жонунан алганда, “Майдан” романында кыркка жакын ар түрдүү маанидеги каттар колдонулган. Качыке менен Чынаркандын, Кыдырбек менен Берметтин, Мырзабектин жана башка каармандардын мүнөздөрү, ички дүйнөлөрүнүн өнүгүү эволюциясын ачып берүү – дал ушул эпистолярдык формага жүктөлгөн.

Мазмундук жактан алганда, романда “Арыз каттары”, “Арман каттары”, “Сүйүү каттары”, “Коштошуу каттары”, “Эскерүү каттары”, “Суроолуу каттар”, “Жооп каттары”, “Өтүнүч каттары”, “Сураныч каттары”, “Ыраазылык каттары”, “Жектөө каттары”, “Түшүндүрүү каттары”, “Акарат каттары”, “Айып каттары” ж.б. формалары кездешет.

Албетте, романдын тутумундагы эпистолярдык форма коммуникативдүү функциядан сырткары, көптөгөн милдеттерди аркалап турат. Чыгармадагы каармандардын образдарын ачып берүү, жан дүйнөлөрүндөгү өзгөрүүлөрдү көрсөтүү, сюжетти өнүктүрүү, композициянын элементи катары маанилүү ролдор эпистолярдык формага жүктөлөт. Айталы, романдагы Чынаркандын Качыкеге жазган каттарынын бири – “Акарат катына” кирет. Анын мазмуну мындай: “Кийинки убактарда сен катты манчыркатып аз жазчу болдуң. Өзүң да манчыркап жүрсөң керек. Эмне манчыркап, эмне алыста жатып алып мени коркутасың? Көп болсо казынанын бекер аш-тамагы көптүрүп жаткандыр. “Жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлатпайт” болуп, бекер

тамак, жылуу жайга киргенде, казы байлап бизди унутайын деген экенсин. Сенин кийинки каттарың да мурункусуна окшобойт. Сен, калыбы, жаңы кыял күткөн окшойсуң. Жаман киши ошондой, бат эле жакшылыкты унутуп, мурдун көтөрүп калат. Өлүм алдында жүргөндө күнү-түнү мени эсиңен чыгарбай кат жазып, бөйпөңдөп турчу элең, эми госпиталга жаткандан бери согуштан кутулдум десең керек. Дале согушка барасың, дале башыңа каран түн түшөр, дале мен көз алдыңа келермин, дале бөйпөңдөп карааныма зар болуп турарсың” [1, 354-6.].

Академик О.Ибраимов жарыялаган “Күндөлүктө” жогоруда биз мисалга тарткан “акаарат катына” мисал болчу (бул каттын реалдуу үлгүсү десе да болчудай – А.А.) төмөнкүдөй маалымат бар: “Сегодня я получил знаменитое письмо Тони, похожее на обвинительный кат... Она в этом письме так же горда, как и прежде, доходящая до надменности. Это облегчает мое положение, ибо я слез боюсь, становится невыносимо тяжело, начинает меркнуть пламя гнева, пламя мятежа” [66].

Бул жагдай романдагы каттын “документалдуулугу” менен күндөлүктөгү каттын “турмуш чындыгы менен шайкештигин” бекемдеп, О.Ибраимовдун баамында У.Абдукаимов менен Т.Тыныстанованын чырмалышкан мамилеси, өз-ара келишпестиктери алардын сүйүүсүн ого бетер өөрчүтүп, керек болсо, калемгерди өлүмгө чейин жеткирген терең драмага айланганын баса белгилейт.

Албетте, У.Абдукимов өз башынан өткөргөн азаптуу күндөрүн күндөлүгүнө сыйдырып, кийин аны романында пайдаланышы толук мүмкүн. Дагы бир кызыктуу жагдай, күндөлүктүн жазылышынын өзү чыгарманын ичинде да эскертилип, романдагы эпилог ордуна жазылган Кыдырбектин катында төмөнкүдөй деп берилгени кызык: “Күндөлүк орус тилинде жазылгандыктан, бат эле мага келип тийди. Анын себеби: мен өлсөм бул дептер менин зайыбымдын колуна тийбесин, тирүү калса Кыдырбек Сулаймановдун

колуна тийсин деп, дептердин баш жагына керээзин жазып кетиптир” [1, 732-б.].

Көрүнүп тургандай, “Майдан” романындагы эпистолярдык форма фактологиялык, эстетикалык, таанып билдирүүчүлүк жана адабий-көркөм функцияларды аткаруу менен турмуш чындыгына шайкеш келген көп пландуу чыгарма десек жаңылбайбыз.

Эпистолярдык форма кыргыз адабий публицистикасында да колдонулган. Айталы, С.Байгазиевдин “Иниме кат” публицистикасы учурунда чоң абройго ээ болгон. Себеби дал ушул чыгармасы аркылуу С.Байгазиев элет жаштарынын салттуу ой жүгүртүүлөрүн сынга алат. Ал тургай, кат жазуунун кайталанма үлгүлөрү адамдарды жадатып, чын жүрөктөн чыпай жатканына нааразы болот: “...качанкыга чейин экөөбүз көнүмүш, тапталган нук боюнча өң-түзсүз каттарды жазышып жүрө беребиз. Көнүмүш дегенимдин бир себеби Момунбек иним, сенин “Жамийла” повестиндеги Садыктын катындай бири-бирине коёндой окшош таасирсиз каттарың мени жадатып баратат. Эскиче жазасың” [29, 6-б.], - деп, инисин жемелейт.

Чынында эле, совет мезгилиндеги салттуу көрүнүштөрдүн бири дал ушул кат жазуу өнөрүндөгү тапталган үлгүнү пайдалануу болгон. “Сүйүү каттары”, “Салам каттары”, “Эсендик каттары” сыяктуу эпистолярдык форманын үлгүлөрүндө Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестиндеги Садыктын катына окшош тапталган үлгүлөр кеңири колдонулуп келген.

С.Байгазиевдин бул чыгармасы төрт каттын негизинде баяндалып, биринчи катында инси Момунбекти өз алдынча ой калчап, максатты кенен коюуга, эмгекчил болууга үндөйт. Демек, каттын мазмуну “Насаат каттарына” дал келет.

Экинчи катында максат койгон адамдын алдында зор тоскоолдуктардын боло тургандыгын айтып келип: “...кээде бир кезде бийик мүдөөнү, учкул максатты эңсеп, таттуу тилектер менен жашаган кыялкечтин өмүр жолу тигинтип тескери багытка түшүп кетиши да ыктымал” [29, 44-б.], - деп,

эскертип өтөт. Мында адам тарбиялоодогу адабий-турмуштук мисалдардан келтирип, турмушка “бышуунун” жолун көрсөтүүгө аракет кылат. Мунун өзү экинчи каттын “Үлгү катына” шайкеш жазылганын айгинелейт. Эпистолярдык форманын мындай түрү таалим-тарбиянын көрсөткү болуу менен адам өзүн коомдук турмушта кандай алып жүрүшү керек деген суроого жооп иретинде жазылат.

Чыгармадагы үчүнчү кат темасы жагынан “Жооп катка” киргени менен мазмуну боюнча “Түшүндүрүү катына” дал келет. Анткени, коомдук турмуштагы эски менен жаңынын күрөшү, адам менен инсандын ортосундагы карама-каршылыктар алдыга умтулган жаш адамдын канатын кайрып, багытын башкага буруп коёру элдик оозеки чыгармачылыктын, советтик коомдук түзүлүштүн жана адабий-көркөм чыгармачылыктын мисалдарында кеңири чечмеленет.

Чыгармадагы төртүнчү кат автордун сөзү менен айтканда: “...адабият, жазуучу, эстетикалык табит, адамдын окуучулук маданияты, алдыда турган проблемалар жөнүндө” кеп козгогондуктан, мазмуну боюнча “түшүндүрүү катына” дал келгени менен жалпы идеялык жактан “Үгүттөө катынын” милдетин аткарып турат. Анткени, бул катта автор адабияттын жаш муундарды тарбиялоодогу оош-кыйыштуу жагдайларына кеңири токтолот. Көркөм сөздүн таасири, адабий чыгарманы түшүнүп окуу, жалпы эле искусствонун жан дүйнөгө тийгизген таасирлери тууралуу баян курат. Конкреттүү чыгармалардан мисал тартып, андагы образдарды чечмелейт. Ошентип, каттын соңунда “...кыскасы, иним, өзүндө искусствонун, көркөм сөз өнөрүнүн кадыр-баркын кылдат сезген, анын күчүн, мүмкүнчүлүгүн жогору баалаган ышкылуу окурман-күйөрманды өнүктүрүүгө умтулушуң керек” [29, 114-б.], - деп чакырык таштайт.

Жыйынтыктай келсек, көркөм чыгармадагы каттар максат-милдеттерине жараша конкреттүү кызматтарды аркалап турушат.

Эпистолярдык форма жанр катары кандай өзгөчөлүктөргө ээ болсо, анын функциялары да дал ошондой ар тараптуу спецификага ээ.

Жалпы жонунан алганда, эпистолярдык форманын функциялары жалпы эки топко жиктелет:

1. Өзөктүү функциялар;
2. Кошумча функциялар.

Өзөктүү функциялардын ичинен маанилүү орунда коммуникативдүү функция турат. Анткени, кат өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн дал ушул кызматка топтойт.

Изилдөөчү Н.Белунова: “Коммуникативдүү функция – достук каттарынын алкагында ишке ашырылып, коммуникативдүү процесстин личносттор аралык “маалымат алмашуу” кызматын аткарат” [32, с. 141], - дейт. Албетте, каттардын башкы милдети кат алышкан тараптардын ортосундагы маалымат алмашуу процессин камсыздоо болуп саналат. Маалымат алмашуунун мазмуну кат алышуучулардын мамилелеринен, деңгээлинен жана максатынан көз каранды болот.

Окумуштуу А.В. Курянович каттардын коммуникативдүү функциясынын мазмуну алда канча кенен экендигин белгилеп: “Бул функция ядролук функция болуп саналат, анткени ал каттардын башка негизги жана кошумча функцияларын ишке ашырат, алар коммуникативдик акт жана кайрылуучунун потенциалы болгондо гана иштей алат” [88, с.146-150] - деген жыйынтыкка келет. Демек, эпистолярдык форманын аталган функциясы дээрлик каттардын бардык түрлөрүнө жана формаларына мүнөздүү.

Мындан сырткары, жанрга тиешелүү маалыматтык, референттик, когнитивдик, таасир этүүчү, эмоционалдык-баалоочу, экспрессивдүү, фатикалык, көркөм-эстетикалык, өзүн-өзү көрсөтүү ж.б. функцияларынын бар экендигин белгилейт. Чынында, эпистолярдык форма үчүн бул кызматтардын ичинен фатикалык функциянын орду чоң.

Этимологиялык жактан алганда, “фатика” деген сөз латын тилиндеги “fatuor” – “куру сөз”, “курулай сөз” деген маанини туюндурат. Ал эми “фатикалык функция” деген термин тил илиминдеги “мамиле түзүү жана аны колдоого багытталган функция” катары польшалык антрополог Бронислав Малиновский тарабынан 1923-жылы аныкталган. Аталган функцияны талдоого алынган белгилүү лингвист Роман Якобсон фатикалык функциянын төмөнкүдөй милдеттерин бөлүп көрсөтөт:

- Баарлашууну баштоо;
- Баарлашууну колдоо жана улантуу;
- Баарлашууну аяктоо же коштошуу [196, с. 469].

Каттагы баарлашуунун башталышы — учурашуу талабына дал келет. Учурашуунун бир нече формалары колдонулат. Ошентип, фатикалык функция эпистолярдык формадагы баарлашууга жол ачат, аны өнүктүрүүгө шарт түзөт жана баарлашууну аяктоо милдетин аркалайт.

Аталган функциянын экинчи тарабы да бар. Ал деструктивдүү формадагы каттарда колдонулган ирония, мыскылдоо, кемсинтүү, түз айыптоолордун колдонулушу менен мүнөздөлөт. Каттагы фатикалык функция окурмандын көңүлүн бурууга же инсандар аралык мамилелерди бузууга багытталган умтулуусунан ачык көрүнөт.

Эпистолярдык форманын өзөктүү функцияларынын кийинкиси — экспрессивдүү функция болуп саналат. Бул кызмат төмөнкүдөй үч факторго негизделген:

- Экспрессивдүү функция катты жазуунун максатынан көрүнөт;
- Кат жазуунун кырдаалынан, кат алышкан тараптардын мамилесинен, окуялардан жана субъектилерден көз каранды болот;
- Кат алышкандардын жаш курактарынан, макамынан аткарган ролдорунан, жеке мүнөздөмөлөрүнөн көрүнөт.

Корреспонденциянын катышуучулары тарабынан тандалып алынган айрым эмоционалдык жана экспрессивдүү каражаттар ушул факторлорго көз каранды. Фонетикалык деңгээлде экспрессивдүүлүк катта колдонулган сырдык сөздөр аркылуу, сөз айкашында, кичирейтип эркелетүүчү аффикстердин колдонулушунда, морфологиялык деңгээлде буйрук этиштердин жана этиштин күчөтмө даражасын колдонууда ачык көрүнөт. Синтаксистик деңгээлде бул функция экспрессивдүү синтаксистин бардык каражаттары аркылуу ишке ашырылат.

Демек, каттарда колдонулган эмоционалдуу тил каражаттары каттын экспрессивдүүлүгүн камсыздайт. Мисалы, К.Жантөшевдин “Эки жаш” повестиндеги башкы каарман – Арзыматтын катын алалы. Ал тематикалык жактан сүйүү катына киргени менен мазмундук жактан “Түшүндүрүү катына” дал келет. Кат үч абзацтан туруп, андан үч жаңы ойдун айтыла тургандыгын көрөбүз.

Биринчи абзацта окурмандын эмоциясына таасир эткен төмөнкүдөй экспрессивдүү жагдайлар орун алган:

- кара жанын карч уруу менен алек болуп жаткан Айнагүл;
- кандуу кыя, кардыккан үндүн көз алдына элестеши;
- алар өтчү кыянын касаба, күрткү, кемери жер, кечүүсүнүн күбүр болушу.

Каттын экинчи бөлүгүндөгү ой эки жаштын жалындуу тилегине каршы чыккан Мамат корбашыдан кабар берет. Андагы эмоционалдуу учурлар төмөнкүдөй тил каражаттары менен берилген:

- алсызды арбап, кузгун менен кумардаш, бөрү менен ортоктош болуп, канды көөкөргө куюп арак ордуна ичип келген карт зулум Нурмат;
- эки жаштын жалындуу тилегине каршы чыгып, жүрөгүнө кандуу тишин салмакчы болгондугу;
- оозу кандуу бөрүнүн көөлүчүсү болгон Мааты, Адыл сыяктуу тарп аңдыган кузгундардын кылыгы;

- алдыртан жойлоо менен эмгекчилердин канын соруп, илгерки дооранын сүрүү.

Каттагы мындай экспрессивдүү тил каражаттары андагы ойду образдуу түрдө чагылдырып, окуяларды көз алдыга даана тартып, анын чоо-жайын элестүү формада берүүгө көмөктөшөт.

Каттын үчүнчү абзацындагы ой “алчы-таасы түгөнгөн өмүрүнүн акыркы доорун сүрүү үчүн эт менен челдин ортосунан жай издеген Кулу калпа сыяктуу карт түлкүнүн кайгоолдоткон амалынан” [54, 103-б.] кабар берет. Андан сырткары:

- аш ордуна кан жуткан, суу ордуна кандуу жашка бетин жууган; таякты «май», молдону «пир» деп билген.

Экспрессивдүүлүктүн белгилеринин бири болгон каттагы жеке мүнөздөмөлөрдүн берилишинде мындай саптарды учуратабыз: “Мисалы, атаң? Ким экенин тааныган сезимдүү болсо, алыстагы Маматтан коркуп, сени Нурматка туура тартабы? Дос менен душман ким экенин билсе, эмгиче Кулу калпага мурдунан жетелетеби? [54, 103 б.]

Көрүнүп тургандай, Арзымат атасынын жаңылыштыгын катында дал ушундай эмоционалдуу-экспрессивдүү формада берет.

Эпистолярдык чыгармалардагы экспрессивдүү функция, көбүнчө, көркөм-эстетикалык функция менен айкалышта берилет. Өз кезегинде, аталган кызмат да эпистолярдык форманын өзөктүү кызматтарына кирет. Көркөм-эстетикалык функция кайрылуучунун коммуникативдик милдеттеринин аркасында ишке ашат – көркөм каражаттарды колдонуу менен идеяны жандуу жана көрүнүктүү деңгээлде ишке ашыруу жана аны адресатка жеткирүү милдеттерин аркалайт.

Эпистолярдык форманын көркөм-эстетикалык функциясы каттагы моралдык позицияларды ачып берет, көркөм стилдин бай, кооз жана мазмундуу каражаттары аркылуу чагылдырылат.

Эпистолярдык форманын өзүн-өзү көрсөтүү функциясы чыгармадагы каармандардын адеп-ахлактык позициясын кандайдыр бир окуялардын алкагында кооз, бай жана көркөм адабий стилдин каражаттары аркылуу чагылдырат.

Изилдөөчү И.Г.Катенова аталган функциянын өзөгүндө “адресаттын коммуникацияга болгон ниети” [76, с.183-191] туурарын айтып, анын эки тибин ажыратат:

1. Өзүн-өзү көрсөтүүнүн табигый тиби. Анын маңызы кайрылуучунун образынын табигый калыптанышында жатат. Мындай эпистолярдык текст өзүн-өзү көрсөтүү менен кылдат даярдалбастан табигый түрдө түзүлөт.

2. Өзүн-өзү көрсөтүүнүн жасалма тиби. Анын негизги максаты – лингвистикалык каражаттарды колдонуу менен коммуникативдик процесстин жасалма образын түзүүгө багытталат.

Изилдөөчү И.А.Лаппо: “Өзүн-өзү презентациялоо жөндөмү менен автор адресаттын көз алдында өзүнүн образын калыптандырып, маектешине өзүн туура көрсөтүп, кызыгуусун, жүрүм-турумунун эң мыкты өзгөчөлүктөрүнө бура алат” [103, с. 28-32], - деп белгилейт. Ошондуктан, өзүн-өзү көрсөтүү функциясынын бул тиби публицистикалык каттарга мүнөздүү келип, жеке, интимдүү жана достук каттарында да колдонулат.

Эпистолярдык форманын маалыматтык функциясы да өзөктүү кызматтардын катарында турат. Анын максаты – маалыматтарды адресатка жеткирүү. Адресат бардык маалыматты өзүнүн аң-сезиминин, кабылдоосунан өткөрүп, маектешинин кызыкчылыгына, анын руханий жана интеллектуалдык деңгээлине, дүйнө таанымына жана башкаларга карап жооп кайтарат.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм чыгармадагы каттардын каттардын функциялары – адамзаттын маданий чөйрөдөгү болуп жаткан процесстеринин чагылышы катарында каралат.

Цивилизациянын ырааттуу өнүгүшү жана илимий-техникалык прогресс каттардын функцияларына байланыштуу жаңы жагдайларды жаратууда.

Ошондуктан, кат жазуу өнөрүнүн мындан аркы өнүгүшү кандай болот? Кат жазуу – прогрессивдүү системалардын бирине айланабы? Бул өңдүү суроолордун коюлушу да мыйзам ченемдүү.

Үчүнчү баптын жыйынтыгы

Бул бапта эпистолярдык форманын кыргыз адабиятындагы өнүгүү тенденциялары анализге алынып, натыйжада төмөнкүдөй жыйынтыктарга ээ болдук:

1. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма адабият жаңы түптөлгөн жылдары эле алгылыктуу жанрлардын катарында тургандыгы конкреттүү мисалдардын негизинде аныкталды;

2. Кыргыз адабиятынын поэзия жанрында эпистолярдык форманын “Кайрылуу кат” түрү актуалдуу болуп, бул тенденциянын таасиринде кыргыз акындары А.Токомбаев, М.Элебаев, К.Баялинов, Ж.Жамгырчиев, А.Токтомушев, Т. Үмөталиев, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, А. Осмонов, К.Маликовдор мыкты ырларды жаратышкан;

3. Кыргыз поэзиясындагы эпистолярдык тенденциялардын дагы бири – аталган форманын сатиралык кайрылуу жанрынын колго алынышы десек болот. Бул багытта Б. Сарногоевдин “Мидинге кат”, “Ачык кат” поэмалары мисал катары анализге алынды.

4. Адабиятынын проза жанрындагы эпистолярдык форма эки мааниде чечмеленип, адабий каттар жана ойдон чыгарылган каармандардын каттары деп бөлүнөт. Диссертациялык иштин объектиси экинчи маанидеги, же ойдон чыгарылган каармандардын каттарын анализдөөгө багытталды.

5. Кыргыз калемгерлери эпистолярдык форманы ар түрдүү максаттарда пайдаланышкан. Айталы, чыгарманын композициялык өзөгүн түзүүдө, сюжеттик линияларды курууда, каармандардын бейнелерин ачып көрсөтүүдө кат формасынын мүмкүнчүлүктөрүн кеңири колдонушкан.

КОРУТУНДУ

Диссертациянын максатына ылайык, кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын өнүгүү тенденцияларын ачып көрсөтүүдө төмөнкүдөй натыйжаларга ээ болдук:

1. Илимий иштин биринчи бабы эпистолярдык форманын изилдениш тарыхына байланыштуу эмгектерди анализдөөгө арналды. Анда, антика дооруна мүнөздүү болгон б.з.ч. “Каттардын типтери” жана “Муун тууралуу” деген эмгектер талдоого алынды. Орто кылымдагы эпистолярдык форманын өнүгүшүндө эки тенденция (чиркөө башчыларынын диний каттары, сенитенталдык адабияттын жанданышы) баса белгиленди. Кайра жаралуу дооруна мүнөздүү болгон эпистолярдык тенденциялар эки жагдай-шарт аркылуу көзгө урунуп, XVII–XVIII кылымдардагы интеллектуалдык баарлашуунун ыкмасы катары жана каттын стилдери боюнча атайын эмгектердин жарык көрүшү (Н.Г.Курганов “Писмовник”, “Новом и полном писмовнике, или всеобщем секретаре, содержащим в себе письмо: известительные, советы подающие, обличительные...”, “Сборник советов и наставлений”, “Жизнь в свете, дома и при дворе”) менен коштолгон. Аталган эмгектерде каттардын жанрдык табияты бир системага келтирилип, анын жеке өзүнө гана таандык белгилери иштелип чыккан. Күндөлүк турмушта колдонулган каттардын алкагын кеңейтүү аракеттери көрүлүп, кат аркылуу философиялык, публицистикалык жана дидактикалык жана адабий тексттерди жазууга мүмкүндүк түзүлгөн.

2. Эпистолярдык форманын генезисин, өнүгүү этаптарын анализдөө биринчи баптын экинчи бөлүмүндө каралып, анда эпистолярдык форманын келип чыгышы, негизинен, адам баласынын маалымат берүү аракети менен коштолуп, алгачкы кат жазууга умтулган адам баласынын алгачкы аракеттери, дүйнө түшүнүктөрү, аңчылыгы, турмуш-тиричилиги, жоокерчилиги аскага, ташка, чопого, жыгачка, бамбукка, папируска чегилген сүрөттөрдө, эпитафияларда сакталып калгандыгы баса белгиленди. Тарыхта пиктография

деген аталышка ээ болгон таштагы жазуулардын, орто кылымга таандык болгон Орхон-Енисей жазуулары мисал катары тартылды. Ал эми кыргыз адабиятындагы аталган форманын генезиси элдик оозеки чыгармачылыкта, орток-түрк адабиятында, Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде жана жазгыч акындар чыгармачылыгында жаткандыгы конкреттүү мисалдар менен берүү аракети көрүлдү.

3. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу да илимий ишибиздин негизги милдеттеринин бири болчу. Бул мааниде кыргыз адабиятынын алгачкы туундуларында эле эпистолярдык форма алгылыктуу болуп, калемгерлердин чыгармачылыгында колдонулгандыгы С.Карачевдин “Эрксиз күндөрдө” повестинин негизинде ачылып берилди. Ошол 1920-30-жылдардагы адабияттын өнүгүү жолунда эпистолярдык форма проза, поэзия жанрларында ийгиликтүү колдонулгандыгы, ошентсе да, социалдык-саясий кырдаалга жараша, эпистолярдык форманы колдонуунун эң эле актуалдуу учуру – Улуу Ата Мекендик согуштун учуруна дал келгендиги А.Токомбаевдин “Сүйгөнүмө кат”, Ж.Жамгырчиевдин “Солдаттын саламы”, “Сен эсимде”, “Ала-Тоого кат”, Т.Үмөталиевдин “Фронттон кат”, Р.Шүкүрбековдун “Фронттогу агаларыма”, М.Элебаевдин “Ала-Тоого кат”, К.Эсенкожоевдин “Алыстан кат”, Жусуп Турусбековдун “Кат”, өндүү чыгармаларын талдоонун негизинде ишке ашырууга аркет жаслды.

4. Экинчи главанын экинчи бөлүмүндө жеке адабий каттардын спецификасы талдоого алынды. Мында адабий каттардын термин катары мааниси, эки эки тараптуу колдонулушу, адабий каттардын жазылуу жагдайлары белгиленди. Натыйжада, адабий каттар кыргыз акын жазуучуларынын чыгармачылык тагдырында кеңири пайдаланылган, алардын жан дүйнөсүн, мурда белгисиз болгон адабий факты-материалдарды, чыгармачылык байланыштарды, ички сезидерди камтыган ар тараптуу максатка ээ болгон көрүнүш экендиги ырасталды. Мисал катары,

М.Элебаевдин, А.Токомбаевдин, А.Осмоновдун, Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгындагы адабий каттар келтирилди.

5. Үчүнчү бап кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын поэзия, проза жанрындагы колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө арналгандыктан, мында поэзиядагы эпистолярдык тенденциялардын ичинен лирикалык кайрылуу багытындагы ырлардын колго алынышы, сатиралык кайрылуу ырларын жазууга түрткү болушу А.Токомбаевдин “Жооп кат”, Б.Сарногоевдин “Мидинге кат”, “Ачык кат”, Э.Ибраевдин “Мидинден кат” поэмаларынын мисалында ачып көрсөтүү аракети көрүлдү.

Чынында, Улуу Ата Мекендик согуш маалында эпистолярдык форма кыргыз калемгерлеринин негизги жанрына айлангандыгы Ж.Жамгырчиевдин “Солдаттын саламы”, “Сен эсимде”, “Ала-Тоого кат”, Т.Үмөталиевдин “Фронттон кат”, Р.Шүкүрбековдун “Фронттогу агаларыма”, М.Элебаевдин “Ала-Тоого кат”, К.Эсенкожоевдин “Алыстан кат”, Жусуп Турусбековдун “Кат”, өңдүү чыгармаларын талдоого аркет жасалды.

6. Ал эми прозадагы эпистолярдык тенденцияларга кат формасынын образдар системасында, чыгарманын сюжеттик өзөгүндө, структуралык системасында олуттуу роль аткара тургандыгы Т.Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери”, К.Баялиновдун “Көл боюнда”, К. Жантөшевдин “Эки жаш”, Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла”, “Саманчынын жолу”, “Биринчи мугалим”, “Кассандра тамгасы”, К.Ашымбаевдин “Бой тумар” ж.б. чыгармалардын негизинде талдоого алуу аракети көрүлдү.

Кыргыз адабиятынын проза жанрында эпистолярдык форма сюжетти өнүктүрүүдө, композициялык курамда, образдарды ачып берүүдө, тереңдетүүдө кеңири колдонулгандыгы С.Карачевдин “Эрксиз күндөрдө”, Т.Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери”, К.Баялиновдун “Көл боюнда”, К.Жантөшевдин “Эки жаш”, Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла”, “Саманчынын жолу”, “Биринчи мугалим”, “Кассандра тамгасы”, К.Ашымбаевдин “Бой тумар” чыгармаларынын мисалында анализге алынды.

Натыйжада, бул чыгармалардын мазмунунда “Арыз каттары”, “Арман каттары”, “Сүйүү каттары”, “Коштошуу каттары”, “Эскерүү каттары”, “Суроолуу каттар”, “Жооп каттар”, “Өтүнүч каттар”, “Сураныч каттар”, “Ыраазылык каттар”, “Жектөө каттар”, “Түшүндүрүү каттар”, “Акарат каттар”, “Айып каттар”, “Өкүм каттар”, “Жарлык каттар”, “Жансерек каттар” жана башка түрлөрүнүн колдонулгандыгы аныкталды.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма адабияттын өнүгүү тарыхы менен бирге жашап, өзүнө тиешелүү белгилери калыптанып, адабий чыгармачылыктын ар кыл түрлөрүндө кеңири колдонулуп келген өз алдынча жанр. Изилдөө көрсөткөндөй, анын жанрдык табиятына буга чейин көңүл бурулбаганы менен ал адабий-көркөм чыгармалардан орун алып, өз максат-милдеттерине жараша конкреттүү милдеттерди аткарып келген.

Мезгилдин өтүшү менен аталган жанр баштагыдай актуалдуу болбой, формалык жана мазмундук, структуралык-системалык жактан өзгөрүүгө дуушар болду, трансформацияга учурады. Буга түрткү болгон илим менен техниканын өсүшү адам баласынын коммуникациялык ишмердүүлүгүндө жаңы мүмкүнчүлүктөрүн сунуштап, баштагыдай катты кагазга жазуунун зарылдыгы жоголду, мааниси эскирип, маалымат алмашуунун жаңы формаларына орун бошотту. Техникалык лексикондо SMS, Skype, WhatsApp, Messenger, социалдык түйүн, электрондук почта сындуу түрлөрү актуалдуу боло баштады. Булар маалыматты ыкчам, тез, көз ирмемде жеткиргени менен, кагаз каттары тартуулаган толкундануу, ички сезимдерди ойготуу, күтүү, үмүт сыяктуу ынак сезимдерди сүрүп чыгарды. Айрыкча, социалдык тармактарда сөз кылууга арзыбаган “Шакаба каттары” пайда болуп, өткөн доордогу каттардан кабары жок азыркы жаш муун үчүн көңүл ачуунун куралына айланды. Андайды туурап жазуу, жазганын башкаларга бөлүшүү тенденциясы орун алды.

Эгерде, каттын башатын түзгөн байыркы таштагы символдордун милдетин азыркы маалымат мейкиндигинде кең-кесири колдонулуп жаткан жеңил-желпи смайликтер аткарып жаткандыгы – сөз ордуна жооптун, жооп

ордуна белгини колдонуу тенденциясын күчүнө келтирди. Мындай тенденция байыркы башатка кайтуу, символдор аркылуу маалымат берүү көрүнүшүн акырындык менен актуалдуулукка айландырып бара жаткансыйт. Азыркы жаштардын кат аркылуу кыска сүйлөшүп, белгилер аркылуу баарлашууга жасаган аракеттери мына ушундай тыянак чыгарууга түрткү берет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. **Абдукаимов, У.** Майдан [Текст]: роман. У. Абдукаимов. – Бишкек: Принт-экспресс, 2016. – 13-т. – 736 б. – (Окурмандын китеп текчеси сер.).
2. **Айтматов, Ч.** Кассандра тамгасы. [Текст]: Ч.Айтматов: Роман. –Б.: “Кыргызстан”, 1996.
3. **Айтматов, Ч.** Саманчынын жолу [Текст]: повесттер ж-а ангемелер / Ч. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1963. – 319 б.
4. **Айтматов, Ч.** Биринчи мугалим [Текст] / Ч. Айтматов // Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. – Бишкек, 2014. – 1-т. – 295- 342-б.
5. **Айтматов, Ч.** Жамийла [Текст] / Ч. Айтматов // Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. – Бишкек, 2014. – 1-т. – 33–34-б.
6. **Айтматов, Ч.** Кассандра тамгасы [Текст] / Ч. Айтматов. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 334 б.
7. **Айтматовду кайрадан окуганыбызда: “Жамийла”** [Текст] // Айтматов окуулары – 2017. Эл аралык илимий-практ. конф. материалдары. – Бишкек, 2018. – 24-б.
8. **Акматалиев, А.** Айтматов космосу – адам жана аалам [Текст] / А. Акматалиев // Кассандра тамгасы. Роман. – Бишкек, 1996. – 333-б.
9. **Акматалиев, А.** Байыркы орток түрк адабиятынын очерки [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. – 164 б.
10. **Акишина, А. А.** Этикет русского письма [Текст]: учеб. пособие для студентов-иностранцев / А. А. Акишина, Н. И. Формановская. – М.: Наука, 1983. – 192 с.
11. **Акындан калган туяк Жума Жамгырчиевдин уулу** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: presskg.com/agym/10/0430_25.htm . – Загл. с экрана. – 6.10.2023.
12. **Ала-Тоодон азап менен аттанган.** Абдукаимовдун “Майдан” романы тууралуу 11 факты [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/20200111/Ala-Toodon-azap-menen-attangan->

- Abdukaimovdun-Maydan-romany-tuuraluu-11-fakty-1046742236.html. – Загл. с экрана. – Кирүү күнү: 4.10.2023.
13. **Ала-Тоого кат** [Текст] // Мукай Элебаев / түз. Омор Сооронов. – Бишкек, 2015. – 3-т. – 77–79-б.
 14. **Алыкулга ашык болгон Жамийла Сулайманова** [Текст] / Электрондук ресурс: Кирүү режими: <https://kmborboru.wordpress.com>. Кирүү күнү: 24.03.2024.
 15. **Аннинский, Л.** Из жизни подкидышей [Текст]: // Дружба народов. – 1995. – №7. – С. 189-191.
 16. **Античная эпистолография** [Текст]: очерки / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М.: Наука, 1967. – 285 с.
 17. **Античные теории эпистолярного стиля** [Текст]: / Т.А. Миллер // Античная эпистолография. М.: Наука, 1967. – С. 5-26.
 18. **Асаналиев, К. А.** Көркөм нарк [Текст] / К. Асаналиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1988. – 170 б.
 19. **Асаналиев, К.** Көркөм бийиктиктер [Текст] / К. Асаналиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1974. – 124 б.
 20. **Асаналиев, К. А.** “Майдан” романынын майданында [Электрондук ресурс] / К. А. Асаналиев. – Режим доступа: <https://adabiyat.kg/ke-eshbek-asanaliev-majdan-romanynun-majdanynda/>. – Загл. с экрана. – (Кайрылуу күнү: 20.02.2023).
 21. **Артыкбаев, К.** XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] / К. Артыкбаев. – Бишкек: ТАС ЖЧК, 2004. – 656 б.
 22. **Ачык кат** [Текст] // Ашуудан берген отчетум. Ырлар ж-а поэмалар. – Фрунзе, 1982. – 127-б.
 23. **Ашымбаев, К.** Бой мумар [Текст] / К. Ашымбаев // Асыл ойлор антологиясы. Даанышмандык дарс. – Бишкек, 2022. – 36-б.
 24. **Багиева, З. Н.** Эпистолярный жанр в русской литературе [Текст] / З. Н. Багиева // Актуальные исслед. – 2020. – № 2 (5). – С. 26–28.

25. **Бакирова Г.** Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма жана анын табияты. [Текст] / Г.Бакирова // Вестник Бишкекского Гуманитарного университета. – 2019. – Филол. науки. – 1998. – № 47.1. – 59-62-бб.
26. **Баялинов, К.** Көл боюнда [Текст]: роман, повесть (Ажар) / К. Баялинов. – Бишкек: Кутаалам, 2016. – 328 б.
27. **Барашков, А.** Узелковое письмо древних славян [Текст] / А. Барашков // Наука и религия. – 1992. – № 4/5. – С. 28–31.
28. **Байгазиев, С.** Орхон-енисей жазууларынын осуяты [Текст] С. Баайгазиев // Кутбилим. – 2016. – 22 янв.
29. **Байгазиев, С.** Иниме кат [Текст]: публицистика / С. Байгазиев. – Фрунзе: Мектеп, 1982. – 118 б.
30. **Баласагын, Ж.** Куттуу билим [Текст]: дастан / Ж. Баласагын; байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков. – Бишкек: НИК фирмасы, 1993. – 469 б.
31. **Бахтин, М. М.** Эстетика словесного творчества [Текст] / М. М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
32. **Белунова, Н. И.** Категория речевого общения и особенности ее реализации в тексте дружеского письма (на материале писем творческой интеллигенции конца 19-начала 20 в.) [Текст] / И. Н. Белунова // Филол. науки. – 1998. – № 2. – С. 78–88.
33. **Белунова, Н. И.** Дружеские письма творческой интеллигенции конца XIX начала XX в. (Жанр и текст писем) [Текст] / Н. И. Белунова. – СПб.: Изд-во с.-петерб. гос. ун-та, 2006. – 141 с.
34. **Берестяные грамоты.** Жалоба прогнанной жены. [Текст] [Электронный ресурс] zen.yandex.ru>Яндекс.Дзен>id/.../berestianye-gramoty...
35. **Берестяная грамота, в осьмушку, свежая** (Сагит Фаизов). [Текст] [Электронный ресурс] proza.ru>2014/06/09/406
36. **Буркашев, С.** Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларында Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинин сүрөттөлүшү [Текст] / С. Буркашев // Изв. ВУЗов Кыргызстана. – 2015. – № 5. – 101–103-б.

37. **Введение в языковедение** [Текст]: хрестоматия: учеб. пособие для студентов вузов / сост. А. В. Блинов, И. И. Богатырева, В. П. Мурат, Г. И. Рапова. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 342 с.
38. **Виноградова, Е.М.** Эпистолярные речевые жанры: прагматика и семантика текста [Текст]: ...автореф...кан.филол.наук:10.02.01. 1991, с. 11.
39. **Виноградов, В. В.** О теории художественной речи [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Высш. шк., 1971. – 240 с.
40. **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И. Р. Гальперин. – изд. 4-е., стереотип. – М.: КомКнига, 2006. – 144 с.
41. **Гинзбург, Л. Я.** О психологической прозе [Текст] / Л. Я. Гинзбург. – М.: INTRADA, 1999. – 415 с.
42. **Генезис письменности и исторические вехи ее развития** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://prezi.com/rwg8fg3-wv85/presentation/>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 20.01.2023).
43. **Головко, В. М.** Повесть как жанр эпической прозы [Текст]: учеб. пособие / В. М. Головко. – М.: МГОГУ; Саратов: СГУ, 1997. – 117 с.
44. **Глухих, Н. В.** Деловой эпистолярный конец XVIII – начала XIX в. На Южном Урале: Лингвистика текста [Текст]: моногр. / Н. В. Глухих. – Челябинск: Полиграф-Мастер, 2008. – 150 с.
45. **Даутов, К.** Акындын акындыгы [Текст] / К. Даутов // Кыргызстан маданияты. – 1982. – 4-нояб. – 4-б.
46. **Демин, А. С.** Вопросы изучения русских письмовников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib2.pushkinskiydom.ru /Media/Default /PDF/TODRL/20 tom/Demin/Demin.pdf>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 10.01.2023).
47. **Древние русы писали записки друг другу** [Текст]: Вещий лес [Электронный ресурс] zen.yandex.ru»Яндекс.Дзен»...-rusy-pisali-zapiski...
48. **Джедкаре Исеси** Интересная история. Мир и Россия. [Текст]: [Электронный ресурс] dzen.ru»media/id/.../djedkare-isesi-...

49. **Дружеское письмо.** Его особенности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ipoet24.ru/android/?cat=netnaz&catalog=sochinenie_svobo&id=17214. – Загл с экрана. – Дата обращения: 24.09.2023.
50. **Душа и факт: союз или противостояние?** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://aesthesis.ru/magazine/march17/literary-fact>. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 25.10.2023.
51. **Егимбаева, С.** Мезгил күүсү – Э. Ибраевдин поэзиясында [Электрондук ресурс] / С. Егимбаева. – Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=44068387>. – Загл. с экрана. – Кирүү күнү: 18.10.2023.
52. **Елистратова, А. А.** Европрейский романтизм [Текст] / А. А. Елистратова. – М.: Наука, 1973. – 504 с.
53. **Есенин, С.А.:** Ответ [Электронный ресурс]: esenin-lit.ru/esenin/text/otvet.htm
54. **Жантөшев, К.** Эки жаш [Текст]: повесть / К. Жантөшев. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1938. – 103 б.
55. **Жамгырчиев, Ж.** Сен эсимде [Электрондук ресурс] / Ж. Жамгырчиев. – Режим доступа: kmborboru.su . – Загл. с экрана. – 2.10.2023.
56. **Жазуучулардын жаратмандыгы жанданабы?** [Текст] // Кыргыз туусу. – 2009. – 7 авг.
57. **Женские берестяные грамоты** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://womantory.livejournal.com/341796.html>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 28.04. 2023).
58. **Жигитов С.** Бир лирикалык цикл [Текст] / [Электрондук ресурс] / С. Жигитов. Кирүү режими: – <https://ruhesh.kg/ky/category/show/news/928/salizhan-zhigitov-bir-lirikalik-tsikl>. – Загл. с экрана. – (Кайрылуу күнү: 03.05.2024).].
59. **Жизнь в свете, дома и при дворе (1890)** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_008798443. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 14.01.2023).

60. **Жумаева, Г. З.** Саймалы-таш сүрөт-жазма эстелиги [Текст] / Г. З. Жумаева // Байыркы кыргыз адабияты. – Бишкек, 2015. – 24-б.
61. **Жусупакматов, Л.** Саймалы-Таш сүрөт жазма сырлары [Текст] / Л. Жусупакматов. – Бишкек: Илим, 1999. – 2 китеп. – 266 б.
62. **Зикираева, Ш.И.** Ч.Айтматовдун “Кассандра тамгасы” романындагы нравалык-философиялык маселелердин көркөм чагылышы”. [Текст]: Бишкек-2011.
63. **Зорина, Н. В.** Социология. Психология. Философия. Типологическая классификация писем [Электронный ресурс] / Н. В. Зорина. – Режим доступа: [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik_soc/99990201_West_soc_2008_2\(10\)/3.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik_soc/99990201_West_soc_2008_2(10)/3.pdf). – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 10.10.2021).
64. **Значение письма в истории развития общества.** [Электронный ресурс]: scicenter. online> russkiy... pisma-istorii-razvitiya...
65. **Ибраимов, О.** История кыргызской литературы XX века [Текст]: в 2-х т. / О. Ибраимов. – Бишкек: Бийиктик, 2013. – Т.1. – 480 с.
66. **Ибраимов, О.** Узакбай Абдукаимов жана Турдубүбү Тыныстанова [Электронный ресурс] / О. Ибраимов. – Режим доступа: <https://kmborboru.wordpress.com/2014/08/14/uzakbaj-abdukaimov-zhana-turdub-b-ty-ny-stanova-mashakattuu-mahabat/>. – Загл. с экрана. – Кирүү күнү: 14.10.2023.
67. **Ибраимов, О.** Байдылда акын агымга каршы сүзгөн [Электронный ресурс] / О. Ибраимов. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/29109006.html>. – Загл. с экрана. – Кирүү күнү: 16.10.2023.
68. **Ибраев, Э.** Мидинден кат [Текст] / Э. Ибраев // Эсенгул Ибраев / түз. М. Касымгелдиева. – Бишкек, 2020. – 43-т. – 578-603-б. – (“Окурмандын китеп текчеси” сер.).

69. **Иероглифы и их значение.** История иероглифов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://swan-swan.ru/alfavit/ieroglify/>. – Загл. с экрана. - (Дата обращения: 10.04.2023).
70. **Идеография.** Рубрика: Письменность “История явлений и событий” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.letopis.info /themes/writing/ideografija.html>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 2.04.2023).
71. **Истрин, В. А.** Происхождение первоначального письма и его особенности [Текст] / В. А. Истрин // Развитие письма. – М., 1999. – С.5.
72. **История эпистолярного жанра.** Контент-платформа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pandia.ru/text/77/383/12757.php>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 25.11.2021).
73. **История письменности.** Идеографическое письмо [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ling.ulstu.ru/linguistics/resources/student_works/pismennost/pages/ideograph.html. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 14.04.2023).
74. **Идеография** Рубрика: Письменность “История явлений и событий” [Текст] www.letopis.info > themes > writing > ideografija:
75. **Карачев, С.** Эркисиз күндөрдө [Текст]: повесттен үзүндү) / С. Карачев // Кыргыз адабияты: хрестоматия. – Бишкек, 2002. – 2-бөлүк. – 6-б.
76. **Катенева, И. Г.** Способы самопрезентации в публицистических текстах Дмитрия Быкова (на материале «Новой газеты») [Текст] // Вестн. Новосиб. гос. пед. ун-та. – 2014. – № 5. – С.183–191.
77. **Кацев, А. С.** Возвращение Ч.Айтматова: Беглые заметки о новом романе писателя [Текст] / А. С. Кацев // Слова Кыргызстана. – 1994. – 1 нояб.
78. **Казыбек акындын адабий мурастары тууралуу** [Текст] // Казыбек казалчы / түз. Т. Асаналиев. – Бишкек, 2022. – 13-б.
79. **Казыбек** [Текст] / түз. С. Мусаев. – Бишкек: [б-сыз], 2007. – 463 б.
80. **Казыбек казалчы** [Текст]: макалалар, маалыматтар, казалдар, ноталар / түз. Т. Асаналиев. – Бишкек: Турар, 2022. – 169 б.

81. **Квинт**, Гораций Флакк. Полное собрание сочинений [Текст] / Квинт Гораций Флакк. – М.; Л.: ACADEMIA, 1935. – 350 с.
82. **Квятковский, А.** Эпистолярная форма [Текст] / А. Квятковский // Поэтический слов. – М., 1966. – С. 357.
83. **Крупчанов, Л.** Эпистолярная форма [Текст] / Л. Крупчанов // Словарь литературоведческих терминов. – М., 1974. – С. 469.
84. **Көлбаева, М.** Казыбек акындын адабий мурастарынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / М. Көлбаева. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 132 б.
85. **Курьянович, А. В.** Эпистолярная картина мира: к вопросу определения понятия/ [Текст]: Курьянович А.В. Журнал Вестник Томского государственного педагогического университета. Выпуск № 2 (143) / 2014. [Электронный ресурс]. URL:<http://cyberleninka.ru/article/n/epistolynarnaya-kartinamira-k-voprosu-opredeleniya-ponyatiya>.
86. **Курьянович, А. В.** Жанрово-стилистические особенности русского эпистолярного письма первой трети XX века: узус и идиостиль (на материале писем М. В. Нестерова, Ф. И. Шаляпина, В. И. Вернадского, М. И. Цветаевой) [Текст]: моногр. / А. В. Курьянович. – Томск: Изд-во Том. гос. пед. ун-та, 2013. – 308 с.
87. **Курьянович, А. В.** Эпистолярная картина мира: к вопросу определения понятия [Текст] / А. В. Курьянович // Вестн. Том. гос. пед. ун-та. – 2014. – Вып. 2(143). – С. 16–20.
88. **Курьянович, А. В.** Функциональные возможности эпистолярного дискурса как особой формы межличностной коммуникации [Текст] / А. В. Курьянович // Вестн. Том. гос. пед. ун-та. – Тверь, 2009. – Вып. 9 (87). – С. 146–150.
89. **Куш, Т.** На закате империи: Интеллектуальная среда поздней Византии [Текст] / Т. Куш. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2013. – 455 с.

90. **Куш, Т. В.** Эпистолярная практика поздней Византии [Электрондук ресурс] / Т. В. Куш. – Режим доступа: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/24020/1/iurg-2005-39-01.pdf>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 2.12.2021).
91. **Коробова, Е. В.** Жанр письма в русской литературе [Текст] / Е. В. Коробова // Вестн. Курган. гос. ун-та. – 2020. – № 1 (55). – С. 22–29.
92. **Костин, Н. А.** Из истории письма и чтения [Электронный ресурс] / Н. А. Костин. – Режим доступа: <https://russianclassicalschool.ru/bibl/slovesnost/obuchenie-gramote/item/1597-n-a-kostin-iz-istorii-pisma-i-chteniya.html>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 18.01.2023).
93. **Кожеко А.В.** Эпистолярные жанры: традиционные и современные формы // Современные проблемы науки и образования. [Текст]: – 2015. – № 2-3.
94. **Коваленко, Ю.** Чингиз Айтматов запускает на орбиту монаха Филофея [Текст] / Ю. Коваленко // Изв. – 1994. – 30 янв. – С. 7.
95. **Ковалева, Н. А.** Русское частное письмо XIX века. Коммуникация. Жанр. Речевая структура [Текст] / А. Н. Ковалёва. – М.: СпортАкадемПресс, 2001. – 284 с.
96. **Кокунина, Е. В.** Переписка как опосредованный диалог: лингвопрагматический аспект : На материале переписки И. С. Тургенева и его повести “Переписка” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е. В. Кокунина. – Череповец, 2005. – 22 с.
97. **Колесник, И. И.** Принципы классификации и анализа эпистолярных источников (по материалам переписки С. М. Соловьева) [Текст] / И. И. Колесник // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: актуальные проблемы источниковедения и спец. ист. дисциплин. – Днепропетровск, 1985. – С.79–84.
98. **Корман, Б. О.** Изучения текста художественного произведения [Текст]: для студентов-заочников 3-4 курсов фак. рус. яз. и лит. пед. ин-тов / Б. О. Корман. – М.: Просвещения, 1972. – Ч. 1. – 110 с.

99. **Кондратов, А.** Что такое пиктография? [Текст] / А. Кондратов // Книга о букве. – М., 1975. – С. 8-9.
100. **Кыргыз романы жана психологизм.** [Текст]: Китепте: К.Асаналиев “Көркөм бийиктиктер”.-Ф.: Кыргызстан басмасы, 1974.
101. **Кыргыз совет адабиятынын тарыхы** [Текст]: 2 т. / туз. А. Садыков. – Фрунзе: Илим, 1986. – 1-т. – 294 б.
102. **Кыргыз эл ырлары** [Текст] / түз. А. Токомбаева, Б. Кебекова. – Фрунзе: Илим, 1967. – 450 б.
103. **Лаппо, М. А.** Самоидентификация: прямое, косвенное эксплицитное и косвенное имплицитное описание идентичности говорящим субъектом [Текст] / М. А. Лаппо // Вестн. Том. гос. ун-та. – 2013. – № 372. – С. 28–32.
104. **Литвиненко, О. В.** Жанровые особенности романа Руссо “Новая Элоиза” [Электронный ресурс] / О. В. Литвиненко. – Режим доступа: https://spravochnick.ru/literatura/zhanrovye_osobennosti_romana_russo_novaya_eloiza/. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 25.05.2023).
105. **Любарский, Я.** Эпистолярный жанр в античной литературе [Текст] / Я. Любарский // Вопр. лит. – М., 1969. – № 3. – С. 214–218.
106. **Манас** [Текст]: эпос / Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча; башкы ред. Ч. Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 4 китеп. – 386 б.
107. **Макелек, Өмүрбай.** Каттардын которулушу жөнүндө [Текст] / Макелек Өмүрбай // Кыргыз мамлекеттүүлүгү жазма булактарда. – Бишкек, 2016. – 71-б.
108. **Миллер, Т. А.** Античные теории эпистолярного стиля [Текст] / Т. А. Миллер // Античная эпистолография. – М., 1967. – С. 5–26.
109. **Миллер, Т. А.** Античная эпистолография: сборник статей [Электронный ресурс] / Т. А. Миллер. – Режим доступа: <http://antique-lit.niv.ru/antique-lit/ancient-epistolography/index.htm>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 2.12.2021).
110. **Молдо Багыш** [Текст]: Ырлар, драма, сын, талдоолор. – Б., 2018.

111. **Найдыш, В. М.** Концепции современного естествознания [Текст]: учеб. / В. М. Найдыш. – изд. 2-е., перераб. и доп. – М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. – 476 с.
112. **Нижникова, Л. В.** Письмо как тип текста [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л. В. Нижникова. – Одесса, 1991. – 17 с.
113. **Новейший всеобщий и полный Секретарь** [Текст]: содержащий новое, полное, основательное наставление, как сочинять всякаго рода письма: С приобщением многих лучших примеров: И состоящий в четырех ч. / пер. с фр. В. Протопоповым. – М.: В Университет. тип. у Хр. Клаудия: Иждивением моск. купца Тимофея Полежаева, 1801. – Ч. 1: Заключающая в себе письма важнаго и любопытнаго содержания. – 264 с.
114. **Осмонов, А.** Курбума кат [Текст]: ырлар жыйнагы / А. Осмонов. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2015. – 1-т.: Ырлар ж-а поэмалар. – 322 б.
115. **Осмонов, А.** Күлүйпа [Текст] / А. Осмонов // Тандалган чыгармалар. – Бишкек, 2014. – 2-т. – 42-б.
116. **Өкүл атасы Мидинге кат жазып...Байдылда Сарногоев...** [Электрондук ресурс]: sputnik.kg/20191120/bajdylda-sarnogoev-tuuraluu-9...
117. **Панкеев, И. А.** Энциклопедия этикета [Текст] / И. А. Панкеев. – М.: Олма-Пресс, 2001. – 480 с.
118. **Павленко, Н. А.** Краткий очерк истории письма [Текст]: учеб. пособие для филол. фак. ун-тов и пед. ин-тов / Н. А. Павленко. – М.: Высш. шк., 1965. – 177 с.
119. **Пешич Радивой.** Винчанское письмо и другие грамматологические очерки. [Текст]: Шестое издание. — Краснодар: Издательский дом Дедкофф, 2010. С-3.
120. **Первобытные типы письма** [Электронный ресурс] Предметное письмо.press-book.ru/ library/ books/ GenHistoryBook/...
121. **Петроглифы** | это... Что такое Петроглифы? [Электронный ресурс]: dic.academic.ru/Википедия

122. **Пиктограмма - история и современность письма** [Электронный ресурс]: logoprav.ru›Русский язык
123. **Прохоров, Е. И.** Издание эпистолярного наследия [Электронный ресурс] / Е. И. Прохоров // Специфика эпистолярных изданий – Вопросы литературы. – Режим доступа: <https://voplit.ru/article/spetsifika-epistoljarnyh-izdaniij/>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 30.04.2023).
124. **Предметное письмо** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://infourok.ru/proekt-predmetnaya-pismennost-5-klass-4038580.html>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 28.01.2023). **Радивой, Пешич.** Трактат о письме, Заговор молчания... [Электронный ресурс] / Радивой Пешич. – Режим доступа: <https://proza.ru/2021/03/11/402>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 15.01.2023).
125. **Радивой, Пешич.** Винчанское письмо и другие грамматологические очерки [Текст] / Пешич Радивой. – Краснодар: Изд. дом ДЕДКОФФ, 2010. – 155 с.
126. **Рисуночное письмо** | Развитие письма [Электронный ресурс]: kakografopol.wordpress.com› ... рисуночное-письмо/
127. **Рогинская, О. О.** Эпистолярный роман: поэтика жанра и его трансформация в русской литературе [Электронный ресурс] / О. О. Рогинская. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/document/507275.html>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 18.05.2023).
128. Российская универсальная грамматика, или Всеобщее письмословие, предлагающее легчайший способ основательного учения русскому языку с семью присовокуплениями разных учебных и полезноразвлекательных вещей. [Электронный ресурс] – СПб., 1769.
129. **Розанов М.** Сентиментальный роман [Электронный ресурс]: lit-prosv.niv.ru›lit...articles-all...sentimentalnyj...
130. **Садык Алахан:** Казыбектин капастагы ырлары тууралуу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ruhesh.kg/ky/dasmiya/402-alahan-sadik/sadik->

- [alahan-kazibektin-karastagi-irlari-tuuraluu](#). – Загл. с экрана. – Дата обращения: 20.09.2023.
131. **Садык Алахан.** Казыбектин Сталинге ыр менен жазган каты тууралуу [Текст] / Электрондук ресурс: Кирүү режими: https://www.azattyk.org/a/kazybek-mambetimin_victim-of--stalinism_1930s_ussr_ky/28716081.html . Кирүү күнү 04.03.2024].
132. **Сарафанова А.А.** “Классическая форма эпистолярного романа и ее трансформация в XX веке” [Электронный ресурс] <https://cyberleninka.ru/article/n/klassicheskaya-forma-epistolyarnogo-romana-i-ee-transformatsiya-v-hh-veke> С-159.
133. **Сапченко, Л. А.** Любовные письма совсем не принадлежат к письмам... [Электронный ресурс] / Л. А. Сапченко. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/lyubovnyye-pisma-sovsem-ne-prinadlezhat-k-pismam-spetsifika-zhanra-v-epistolyarii-n-m-karamzina>. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 30.03.2023.
134. **Сарногоев, Б.** Жоокерге кат [Текст] / Б. Сарногоев // Ашуудан берген отчетум. Ырлар ж-а поэмалар. – Фрунзе, 1982. – 9-б.
135. **Сарногоев, Б.** Мидинге кат [Текст] / Б. Сарногоев // Ашуудан берген отчетум. Ырлар ж-а поэмалар. – Фрунзе, 1982. – 130-б.
136. **Сарафанова, А. А.** Классическая форма эпистолярного романа и ее трансформация в XX веке [Электронный ресурс] / А. А. Сарафанова. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassicheskaya-forma-epistolyarnogo-romana-i-ee-transformatsiya-v-hh-veke>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 29.09.2021).
137. **Саринжи, Бөкөй.** Кыз Сайкал [Текст]: кенже эпос / түз. А. Жайнакова, Г. Орозова, А. Мусаева. – Бишкек: Аврасия-Пресс, 2015. – 8-т. – 428 б. – (“Эл адабияты” сер.)

138. “Сборник советов и наставлений” [Текст]: [Электронный ресурс] <https://azbyka.ru/deti/vazhno-byt-ljubeznym-horoshij-ton-sbornik-sovetov-i-nastavlenij-1889-goda1889-g>.
139. **Связующие нити узелкового письма** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://nasledie.digital/articles/svyazuyushhie-niti-uzelkovogo-pisma/>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 10.02.2023).
140. **Семёнов, А. Н.** Культура эпистолярного жанра [Текст]: кн. для учителя / А. Н. Семёнов. – Ханты-Мансийск: АУ ДПО ХМАО, 2017. – 60 с.
141. **Сент, Бев.** Литературный факт: мир среди миров [Электронный ресурс] / Сент Бев // Эстезис. – Режим доступа: <https://aesthesis.ru/magazine/march17/literary-fact>. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 20.10.2023.
142. **Сказочная, Н.** Славянские наузы: схемы плетения и секреты волшебных узелков [Электронный ресурс] / Н. Сказочная. – Режим доступа: <https://www.hnh.ru/culture/Slavic-nauty-scheme-weaving-secrets-of-magic-knots>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 29.03.2023).
143. **Специфика функционирования эпистолярного жанра** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-funktsionirovaniya-epistoljarnogo-zhanra-1>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 6.05.2023).
144. **Сметанин, В. А.** Новое в развитии представлений об эпистолографии [Электронный ресурс]: [/elar.urfu.ru/bitstream/10995/2340/1/adsv-17-01-](http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2340/1/adsv-17-01-)
145. **Сметанин, В.А.** Византийское общество XIII - XV вв. (по данным эпистолографии) [Текст]: Свердловск: Издательство Уральского университета, 1987. - 288 с.
146. **Сухотерина, Т.П.** Фронтное письмо как жанр естественной письменной русской речи // Мир культуры, образования. 2014 (6). № 4 С. 249–251. URL:<http://cyberleninka.ru/article/n/frontovoe-pismo-kak-zhanr-estestvennoy-pismennoy-russkoj-rechi> (дата обращения: 06.10.2016)

147. **Соколянский, М. Г.** Эпистолярный роман [Текст] / М. Г. Соколянский // Литературоведческие термины (материалы к словарю). – Коломна, 1999. – Вып. 2. – С. 119–120.
148. “Советтик Кыргызстан” газетасы, 1962-жыл, 11-март.
Теоретические основы эпистолярного жанра. [Электронный ресурс] / studbooks.net>921769...osnovy_epistolyarnogo_zhanra
149. **Степанов, Н. С.** Дружеское письмо начала XIX в. [Текст] / Н. С. Степанов // Поэты и прозаики. – М., 1966. – С. 66–90.
150. **Сыдыкбеков, Т.** Биздин замандын кишилери [Текст]: роман / Т. Сыдыкбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 429 б.
151. **Сыдыкбеков Т.** Мен миң жыл жашадым. Бишкек, Акыл, 1998, 95-б.
152. **Сыдыкбеков Т.** Аалы Токомбаевге ачык кат [Текст] / Китепте: Сыдыкбеков Т. Табылга. – Бишкек, Адабият, 1991, – 364-б.
153. **Сыдыкбеков Т.** Партиянын Ош обкомунун катчысы ж. Ыбраимов Султанга (Үчүнчү кат) [Текст] / Китепте: Сыдыкбеков Т. Мен миң жыл жашадым. – Бишкек, Акыл, 1998, – 375-376б.
154. **Толубаева, Ч. Д. М.** Элебаев - улуттук адабиятта психологиялык прозанын баштоочусу [Текст]: методикалык колдонмо филол. фак. студенттерине арналат / Ч. Д. Толубаева. – Каракол: Ысык-Кол. Мамл. ун-ти, 2014. – 54 б.
155. **Токомбаев, А.** Жооп кат [Электронный ресурс] / А. Токомбаев. – Режим доступа: <https://kg.tyup.net/aaly-tokombaev-zhoop-kat-1346>. – Загл. с экрана. – Кируү күнү: 28.04.2023.
156. **Токомбаев, А.** “Майдан” романы жөнүндө учкай сөз [Текст] / А.Токомбаев // Советтик Кыргызстан. – 1962. – 11 март.
157. **Токомбаев А.** Бетме-бет, кеңирээк кеңешели [Текст] // Ала-Тоо, 1956, №7, 85-б.
158. **Токтагазин, М.** Структура и поэтика письма. [Электронный ресурс] elib.bsu.by>bitstream/123456789/161169/1/38-41.pdf

159. **Третьякова, О. В.** Феномен «роман в письмах» в русской литературе XVIII – первой трети XIX веков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / О. В. Третьякова. – Екатеринбург, 2012. – 21 с.
160. **Узелковое письмо** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://arzamas.academy/materials/81>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 13.03.2023).
161. **Урнов, Д.** Эпистолярная литература [Текст] / Д. Урнов // Краткая литературная энцикл. – М., 1975. – Т. 8. – С. 918.
162. **Укаев, К.** Эсенкожоев Кусейин (жыйнак) [Электронный ресурс] / К. Укаев. – Режим доступа: <https://new.bizdin.kg/media/books/esenkojoevkusein.pdf>. – Загл. с экрана. – Кирүү күнү: 15.07.2013.
163. **Үкүбаева, Л.** Чынгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү: Адабий макалалар [Текст] / Л. Үкүбаева. – 2-бас. – Бишкек: Турар, 2008. – 123 б.
164. **Үмөталиев, Т.** Фронттон кат [Текст] / Т. Үмөталиев // Тандалмалар: ырлар ж-а поэмалар. – Фрунзе, 1989. – 144-б.
165. **Фрейденберг, О. М.** Поэтика сюжета и жанра [Текст] / О. М. Фрейденберг. – М.: Лабиринт, 1997. – 448 с. – (Философия риторики и риторика философии).
166. **Файзуллаев, С.А.** //Литературоведение социальные и гуманитарные науки. – 2000. – №3–4.
167. **Шамшиев, Б.** “Майдан” романынын жаралышынын идеялык-эстетикалык өбөлгөлөрү [Электронный ресурс] / Б. Шамшиев. – Режим доступа: <https://arch.kyrlibnet.kg/?&npage=download&nadd=8726>. – Загл. с экрана. – Кирүү күнү: 10.10.2023.
168. **Шер, Е. Ю.** «Последний Колонна» В. К. Кюхельбекера: реализация замысла романа в письмах [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / Е. Ю Шер. – Екатеринбург, 2007. – 22 с.

169. **Шериев Ж.** Кыргыз адабиятынын терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. [Текст] / Ж.Шериев. – Б., 2004.
170. **Шукурбеков, Р.** Салам кат [Текст]: Балдар үчүн аңгеме / Р. Шукурбеков. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1950. – 12 б.
171. **Шукурбеков, Р.** Фронттогу агаларга [Электронный ресурс] / Р. Шукурбеков. – Режим доступа: <https://vostoka.ucoz.com/publ/1-1-0-6>. – Загл. с экрана.
172. **Цыцарина, О. Ф.** О понятии «эпистолярный жанр» в современной лингвистической литературе [Текст] / О. Ф. Цыцарина // Функционально-семантические аспекты языковых явлений. – Куйбышев, 1989. – С. 103–110.
173. **Эдилбаев К.** Өткөрдүм баштан касирет [Текст] / Китепте: Калыгул / Түзгөн: Ш.Умөталиев. Электрондук ресурс: Кирүү режими: <https://new.bizdin.kg/media/books/Kalygul-Kazybek-Kazaldar.pdf>. Кирүү күнү: 24.03.2024].
174. **Эйгес, И.** Эпистолярная форма [Текст] / И. Эйгес // Словарь литературных терминов: в 2 т. – М., 1925. – Т.2. – С.1117–1118.
175. **Эллинистическая философия:** общая характеристика... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://wiki.fenix.help/filosofiya/yellinisticheskaya-filosofiya>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 2.10.2021).
176. Эпистолярный стиль и эпистолярный жанр studfile. Net» preview 12 авг. 2019-г.
177. **Эпистолярный роман:** поэтика жанра и его трансформация в русской литературе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.hse.ru/data/2011/10/10/1270371372/disser.pdf>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения: 15.05.2023).
178. Эпистолярный текст: трансформация жанра [Электронный ресурс] elar.uspu.ru»bitstream/uspu/9597/2/Talashmanov.pdf С-9.
179. Эпистолярный жанр (Жанр письма) в русской... [Электронный ресурс] my-soch.ru»...epistoljarnyj-zhanr...pisma-v-russkoj...

180. **Эр Табылды** [Текст]: кенже эпос / түз: Б. Кебекова, А. Акматалиев, А. Орозбаева. – Бишкек: Аврасия-Пресс, 2015. – 3-т. – 388 б. – (“Эл адабияты” сер.)
181. Это была первая найденная берестяная грамота... knife.media›birch-bark/
182. **Этикетно-эпистолярные единицы в письмах А. П. Чехова** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://studizba.com/files/show/doc/37058-4-42527.html>. – Загл. с экрана. – (Дата обращения:14.01.2023).
183. **Эпистолярный текст: трансформация жанра** [Электронный ресурс] elar.uspu.ru›bitstream/uspu/9597/2/Talashmanov.pdf С-18.[Ковалева, 2002, с. 73].
184. **Эпистолярный жанр на примере переписки А.П. Чехова** [Электронный ресурс] knowledge.allbest.ru›Иностранные языки и языкознание›..._0.html
185. **Эпистолярная проза - презентация онлайн** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ppt-online.org/901439>. – Загл. с экрана.
186. Эпистола: что это, примеры в литературе, поэзии. [Электронный ресурс] Pishi - stihi.ru›epistola.html
187. **Эркебаев, А. Э.** Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары [Текст] / А.Эркебаев. – Бишкек: Учкун, 2004. – 254 б.
188. **Эркебаев, А.** Кыргыз поэзиясы кылымдардын кыйырында [Текст] / А. Эркебаев // Кыргыз поэзиясынын антологиясы: 2 т. түз. К. Жусупов. – Бишкек, 1999. – 1 китеп. – 7-б.
189. **Эркебаев, А.** Дагы бир жолу Узак жол тууралуу [Текст] / А. Эркебаев // Ала Тоо. – 1990. – № 12.
190. **Эралиев, С.** Кыштактан кат Сүйүнбай Эралиев [Текст] / түз. А. Акматалиев, А. Кадырмамбетова. – Бишкек: Турар, 2018. – 31 т. – 634 б. – («Окурмандын китеп текчеси» сер.).

191. **Элебаев, М.** Узак жол [Текст]: роман / М. Элебаев. – Бишкек: Шам, 2020. – 264 б.
192. **Элебаев М.** Жарыяланбаган чыгармалар. / [Текст] / Түзгөн: Сооронов О.– Ф., Адабият, – 1990, – 319 б.
193. **Энеси менен коштошуу** [Текст] // Мукай Элебаев / түз. Омор Сооронов. – Бишкек, 2015. – 3-т. – 72-б.
194. **Эсенкожоев, К.** Үчүнчү шар [Текст]: ангеме / К. Эсенкожоев. – Фрунзе; Казань: Кыргызмамбас, 1958. – 30 с.
195. **Эшматов Р.** Мар Байжиевдин “Бир кемпир” аңгемесиндеги хронотоптуки белгилер. [Текст] / Китепте: Көркөм адабиятыбыздын айрым проблемалары. –Бишкек, 2001. – 300-б.
196. **Якобсон, Р. О.** Лингвистика и поэтика [Текст] / Р. О. Якобсон. – М.: Наука, 1975. – 469 с.